

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1997

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

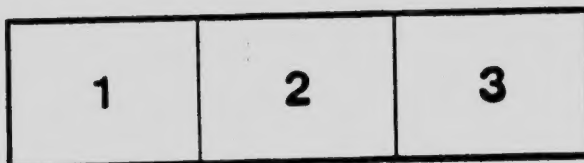
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

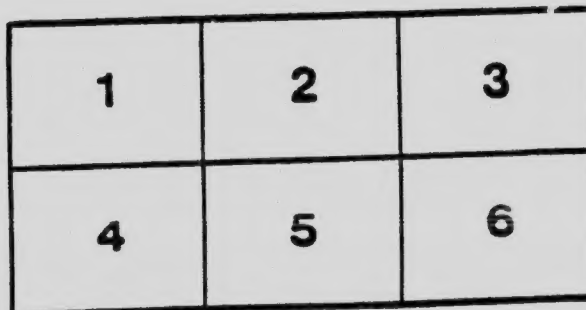
Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol $\longrightarrow$ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

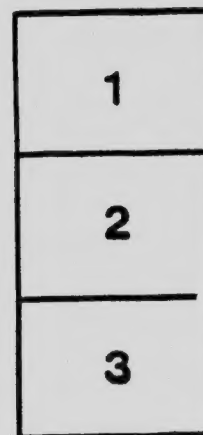
Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole $\longrightarrow$ signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

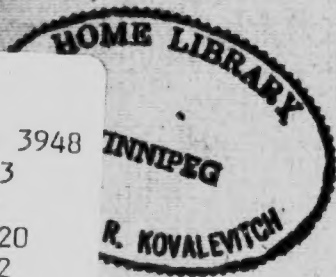
Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

Львівська Народна бібліотека

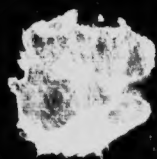
ІВАН НЕЧУЙ
КАЙДАШЕВА
СІМ'Я.

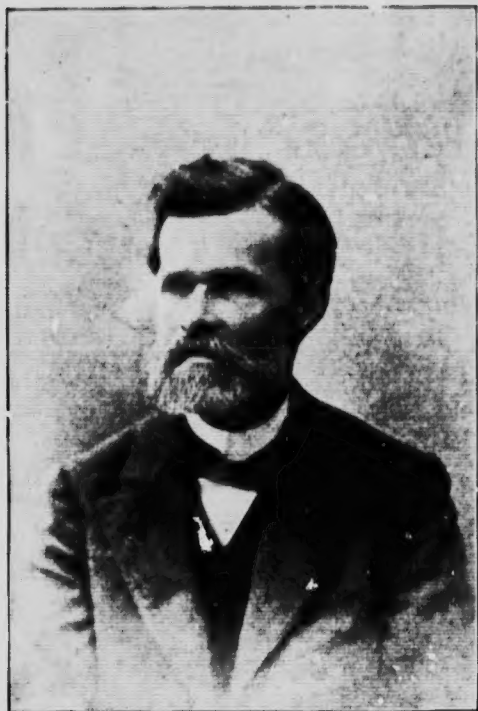

PG 3948
N43
K3
1920
с. 2

КИЇВ :: ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНЬКА НАКЛАДНЯ

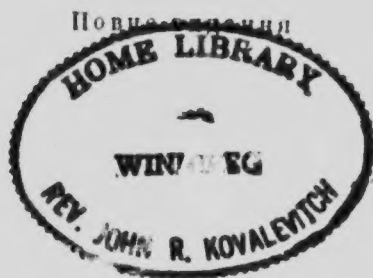

Tham Neiburnu'

ІВАН НЕЧУП-ЛЕВИЦЬКИЙ

КАЙДАШЕВА СІМ'Я

повість

Київ-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

КОЛОМІЯ

Галицька Накладня.

WINNIPEG MAN.

Ukrainian Publishing.

PG3948

N43

K3

1920

c.2

Передмова.

»І він хоче верховодити в господі, й
вона хоче верховодити, ніколи не змов-
чить йому, тай воюють цілий вік.«
(Нечуй-Левицький: «Хмара».)

Та річ не тільки в тому, що одне хоче верховодити над другим — річ треба брати *глибше*. Річ у тому, як хто розуміє, яке його *право* в господі: чи за роботу, яку я вкладаю у спільне хазяйство, чи за неї мені бути тільки рабом, служити чужим забаганкам у ім'я *рідні* та пошанівку батьків, і за ціну *спокою* вдовольнятися кришечками, що спадають зі стола (у стійках жито та моєї праці там більша половина, у скрині полотна — дві третини мітків, нарядених мною, за те в мене копійки немає, все в батька, у свекрухи сорочка тоненька, в мене груба і т. д.) — чи, у свідомості своєї праці, впоминатися за свою кривду, навіть коли б це коштувало колотнечі в хаті та сміху на цілу округу.

Ще був би вихід: скрізь робота — по половині, але ж і дорібок по половині, бо ж у кожного »доволі хисту, щоб поганяти, як би було тільки кого« (стор. 61). Але ж тут два цілком окремі світи: одні, що через те, що вони батьки — домагаються скрізь для себе пошанівку, послуху й *роботи* на себе (у моїй хаті — мій розпорядок, я хазяйка — а не ти) — і

другі, що відчують це як тигар, образу, *кривду* і стараються всіма силами її спекатися, шукають виходу, щоб у хаті «волила й їх воля». Розв'язка лишається така: або спокійно, з резигнацією ждати смерті старих — і в усьому давати їм волю, або *протест*. А це вже залежить од енергії й сили одиниці, що його підносить, у яку форму виллється він. Чи буде це протест *насищений* — утеча від злиднів (Мелашка), чи буде це боротьба, безоглядна *боротьба*, що веде до цілковитого розриву спільного хазайства (Мотря), до будови власної хати, в якій покривджений у своєму розумінню живе сам, зі своєю жінкою, сам господарь, ні від кого не чує ні приказу, ні загаду» (стор. 64).

Це цілком те саме, що діялося від XVI століття з українським народом під Польщею: не почувавши в собі ще сили, він *утікає* від утисків на Пониззя, але як, убившись у колодочки, заявляє свій протест безоглядною *боротьбою* з ненависним ярмом, боротьбою, що доводить до цілковитого розриву «спільного» хазайства . . .

І аж після того розриву починається спокійне життя. Та тільки той спокій так довго триватиме, доки спірних справ немає, або як де не почне «пахнути карбованцями» (стор. 232). Як тільки воли найдуться — забуте відновлюється, загорюються пристрасти, й наново спалахує полемка, яку нераз одначе погасити може й найменша дрібничка. І що аж тоді, коли ні одна, ні друга сторона, заспокоївшись, не почувася, що їй роблять кривду — аж тоді може настати не тільки мир, але й цілковита згода, збудована на розумінні, що одне другого потребує, що

спільна робота принсить обом сторонам спільну вигоду . . .

Через те ж, що обсяг діяльності жінки обмежується хатою, що жінки приневолені беззастанно жити побіч себе, — то не диво, що в жінок насамперед проявляється відчуття обопільної кривди, що в них швидче родиться знеохота, з якої виростає боротьба. Чоловіки живуть більш поза хатою, й за своєю позахатньою роботою не бачать тої кривди, яку так гостро відчують їх жінки, вони ладні все йти на згоду, але ж, увійшовши у становище скривдженої жінки, вони цю кривду беруть за свою й теж кидаються в бій. А тоді вже ніякого стриму немає. Боротьба може мати різні форми: чи проста бійка, чи неслухняність — але ж у ній не оглядається бодає сторона ні на що: батько — не батько, мати — не мати, син — не син, невістка — не невістка. Жінки ж, відчуваючи поза своєю спільною приязню чоловіків, доводять боротьбу до такої великої гостроти, що чоловікам доводиться покладати їй кінець . . .

Це вже, може, побутова риса українського народу — для головної ідеї повісти не так уже й важна. Бо ж головною ідеєю являється той активний протест кривдженої одиниці, він лежить у основі «Кайдашевої сім'ї», цієї *найкращої* повісти Івана Нечуя-Левицького, одної з перел українського гарного письменства.

У «Кайдашевій сім'ї» критика дошукувалася всього: і зразка українського індивідуалізму (*Житецький*), і «прозорої антисоціалістичної тенденції» (*Франко* — Нарис української літератури, стор. 231), а то простого малюнка сільського побуту

(Огоновський), хоч усі приписують цій повісти велике артистичне значіння. Тим великим її артизмом та ще й тою вічно живою головною ідеєю — протестом проти насильства — й пояснюється, що «Кайдашева сім'я», написана в 1878. р., яких несповна двадцять років після знесення кріпацтва, змальовує життя нашого села ніби-то після панщини — все-ще являється однаково живою, однаково свіжою, принадою. Бо ж усе те, що наче стоїть окремо від головної ідеї, ті чудові побутові малюночки, які зв'язують повість у цілість, являються різноманітними квіточками, що творять одну гарну, запашну китицю . . .

А побут змальований у цій повісти Нечуєм-Левицьким, справді, незвичайно артистично і правдиво. Кожна дрібничка підмічена незвичайно тонко: і та охота в жінок пертися в пани та на кожному кроці виявляти своє краще знання, свою практику, свою бувалість, і та охота в недуже бідних людей дошкулити біднішим бідністю, негосподарністю, і та церемоніяльність із двома мірками: одною для багатчих, другою для бідніших, і ті вічні принукування та припросини в гостині, і ті забобони, які зустрічаєш на кожному кроці, без яких діло — не діло, життя — не життя, і ті безсмертні Палажки й Параски, всюди приносящі, де тільки зчиниться на селі якийсь скандал, і ті чудові дразнення й репліки з гострими й дотепними примівками, і сцени злоби та взаїмних дошкулювань, і незрівняні своїм комізмом картини дрібненьких, смішних бійок та колотнеч, відваги там тільки, де не почуваш страху, де другого не боїшся, і ці

переборщування в жінок серед колотнечі, переборщування, що в запалі боротьби доливають тільки оливи до вогню, а в людей із боку викликають сердешний сміх, пересердя або стають притчею во язицях — все те схоплене Левицьким незвичайно гарно й живо. Що до боротьби втягають і дітей, і що вони в супереч усім педагогічним законам беруть у ній участь — хоч і являються містком згоди між непрохідними ворожими таборами — це теж характеристична риса українського села. А далі — молитва й пости з одного боку і шинок із другого, проклони з вічною просьбою допомоги в Бога і всіх святих, і биття в великий дзвін на сполох враз із бажанням утягти до боротьби хоч би й ціле село, зайняти своєю справою владу, хоч би й нею являлася така незначна установа, як волость, чи пан-отець, й гарні картини прочанства, шахрайства й вибриків ченців та черниць, обвіяні легким гумором та, нарешті, те, що чинсь нещастя каже забувати давню ворожнечу (пропажа Мелашки) — цього всього не слускає Левицький із ока, змальовуючи українське село. І однаково він гарний і правдивий: у малюнках ідилічних сцен сільського кохання і в комічних картинах бабських сварок та колотнеч . . .

Саме оповідання в «Кайдашевій сім'ї» пливе спокійно, тон його лагідний, як лагідне та спокійне було життя самого автора, який за довгий час своєї літературної діяльності (1868—1916) не зазнав тих благ, якими наділяв українських діячів московський царський уряд, та ще дожив сформовання власної державності і, вмерши, був похований на кошти самостійної української держави . . . 8. р.).

Одна подія з другою в'яжеться, одна дрібничка викликає другу, складаючи разом гарну артистичну будівлю.

Правда, письменникові, як громадянину, хотілося тут та там вискочити зі своєї ролі підмічувача, хотілося вихопитися зі своїми громадськими поглядами — і без цієї тенденційної повчальності, яку ми бачимо чи у «Хмарах», чи ще більше в «Над Чорним морем» не обійшлося і в «Кайдашевії сім'ї» (справа з шинками — така ж як у «Хмарах»), хоч вона не дуже то все й виправдана (н. пр., характер Карпа у своїй консеквенції не дозволяє йому бути таким громадянином, яким він являється наприкінці повісті) — але це дрібниці. Таких дрібниць знайдеться більше, але ж вони губляться в цілому.

Щодо змальовання характерів, то вони в Нечуй-виїшли однаково гарними і в пасивних діячів (Кайдаш, Мелашка) і в активних (Мотря, Кайдашиха), і тих, що держаться середини (Карпо, Лаврін). Звичайно, що увага автора скінняється більш на самих пружинах повісті, на головних моторах обох світів, на Кайдашихі й Мотрі — й вони вийшли в нього виразніші за других.

Тої свіжості та правдивості додає «Кайдашевії сім'ї» та чудова народня мова, багата, цвітуча, поетична з безліччю народніх образів, повна, де треба, некролючого гумору, а де — чутливості, повна народніх приказок, порівнянь, слів із народніх пісень, та зразкова українська мова, якою писав Нечуй-Левицький перші свої твори, коли не зазірав іще слова в фільольогії, а тільки держався свого вуха, такою чуткого до народньої мови!

Основою цього видання послужило третє, цензуроване київське видання Е. Череповського з 1906. р., приготоване до друку, здається, самим автором, як видно з дати дозволу цензури, в 1905. р. Та, здається, автор у ньому поробив із власної волі передусім деякі поправки в мові, незначні супроти тексту, надрукованого вперше у львівській «Правді», 1879. р. (выпуск III—XII)¹). Решту *мусіла*, здається, зробити цензура. Із огляду на неї Нечусві довелося повнізнати все те, що могло б було дразнити цензуру і спричинило б те, що книжка загалом була б не появилася, а саме: всі згадки про колишню українську волю, про успіх московського уряду, всі напади на панів, на попів, головню ж усі малюнки зловживань черців по київських монастирях, та, крім того, він, здається, вже сам поскорочував довизні описи, в яких він дуже любить (загалом Нечуй дуже — балакучий) й які, сам того не добачаючи, повторює двічі або і тричі, поскорочував деякі лайки та колотнечі, які одначе треба було таки взяти до цього видання, бо до тих скорочень письменник не «нідігнав» тексту, й через те наступні місяці являлися як не незрозумілими, то, принаймні, блідими. Те саме відноситься до привидів старого Кайдаша (в них, видно, Нечуй любить, бо такі ж привиди непокоять перед смертю, хоч і з иньчої причини, старого Сухобруса у «Хмарах»). У виданню Череповського замінено св. П'ятницю якоюсь чоловіком-марою (можє, й це з огляду

¹ За lacking позичку тексту «Г. вид» складало на цьому місці циту подяку т. Володимире Дорошникові. Без його помічі ми мусіли б були, на велику шкоду друкувати текст видання Е. Череповського. *Ред.*

на цензуру) — хоч далі таки йде річ про П'ятницю. У цьому виданню привернено первісний текст, бо ж і життя, і смерть старого Кайдаша («Хто постить дванацять п'ятниць на рік, той не втоне») в'яжеться з цілою вірою у св. П'ятницю в нього, і текст виходить повніщий і гладчий.

Може, дивлячись на те, що «Кайдашева сім'я» виходила в «Дешевій сільській бібліотеці», автор по-викидав був деякі дуже характеристичні сцени (як діти беруть участь у сварці) — та в цьому виданню заведено їх наново. За те закінчення повісти взято з видання Череповського, бо воно краще так виходить. Початок повісти взято з «Правди» (в Череповського його немає). Він характеристичний для Нечуя з його великим прив'язанням до Київщини; її красу він описує, де тільки знайдеться нагода, та згадує її гарне минуле, щоб порівняти зі сучасними йому часами. Але ж що він мало в'яжеться з самим оповіданням, то його поставлено поперед першого розділу, щось наче як увід до самої повісти.

Читач із Наддніпрянщини дістає оце вперше повний текст «Кайдашевої сім'ї» — у повному тексті прочитає його радо й нове покоління заходу України, бо ж давнього видання, відбитки з «Правди», вже давно немає, а самої «Правди» теж уже, крім бібліотек, ніде не добудеш.

Зі свого боку редакція всіма силами старалася, щоб видання вийшло як-найкраще — відповідно до вартости самого твору. Менше впливані вислови, або й уживані, а тільки у пльчому розумінню, пояснено під текстом.

Василь Верниволя.

Вся Канівщина од самого берега Дніпра вкрита крутими горами, — але ніде нема таких крутих та густих гір, як на полуденній стороні Канівщини, де річка Рось наближається до Дніпра, де вона прорізує гори й під горами кам'яний шар, де обидва береги Росі обставлені скелями. Глянеш з корсунських гір, славних битвами Богдана Хмельницького, й по обидва боки Росі земля ніби схопилася пухирями й бульками. ніби вона кипіла, клекотіла, й тільки-що простигла саме тоді, як добре вбилася у ключі. Здається, ніби то не земля, а море в час бурі з високими та крутими хвилями, з кучерягими гребенями.

Скрізь понад Россю стоять круті гори, як висока покрівля хат, поламані на всі боки; між горами вузькі та довгі, без кінця, яри, покручені, як безконешник на писанках. Гори то піднімаються, то вгинаються на всі боки, то западають дуже глибоко круглими глибокими долинами, похожими на льох. На їх крутих ребрах подекуди ніби хтось покиколупував долинки якоюсь велитенською ложкою.

На тих горах скрізь стремлять козацькі могили, куди тільки кинеш оком. Увесь край ніби якесь здорове кладовище, де похований цілий народ, де

під безлічними могилами похована українська во-
ли . . .

Вся країна гола, спустошена. Лісів зосталось небагато. Тільки в ті долини та яри поховались чудові, пишні села та хутори з садами та ставками. Вся сторона густо засипана селами, як ряна яблуня яблунями. Виїдеш з глибокого яру на високу кру-
ту гору, а за тією горою розкинеться долина, вся
вкрита травою, піби зеленими килимами, на котрих
розкидані роскішні букети садів з білими, як сніг,
хатами, з блискучими ставками, з зеленими купами
верб понад ставками.

З'їдеш з крутої гори у глибокий яр, і перед
тобою на всі боки неначе одчиняються ворота між
крутими горбами, а через ті ворота виглядають то
села з зеленими садами та городами у глибоких
западинах, то зелені бані церков, то зелені байраки
на крутих ребрах, то голі боки гір, літом попадає
сонцем, то здорові сахарні з чорними високими ви-
водами коло ставків, то часом густий, як щітина,
дубовий старий ліс.

Вискочив на другу гору, і знов перед тобою
міняється декорація: внизу блищить глибока кругла
вузька долина, неначе здорова миска, вся обросла
чагарником, а на самому дні долини лежить довгий
невеликий горб, увесь порослий густими кущами,
неначе якийсь зелений ймак притаївся на дні долини.

А там по другий бік шляху між горами в'ється
Рось од Стеблева до Корсу; я; понад Россю скрізь
млини, коло млинів високі верби, хати з зеленими
огородами. В воді сіріє здорове каміння, до ко-
трого притулились букети ліз та високого очерету.

Над берегами стремлять скелі, сіріє й чертоніє каміння, що повисовувалося з землі на світ божий, неначе повисовувались сухі ребра.

В літній час те давнє кладовище української історії й тепер буває пишнє. Всі хвилі гір зверху застеляні розкішними пирами, вкриті зеленими сахарчаними буряками, житами, пишеницями, білими гречками. Гаряче сонце обливає жовті жита, пишениці, ціле море зеленої ярини, кидає проміння в зелені глибокі яри, в темні дубові та грабові ліси. А над тими хвилями ярини та озимини високо черпляють козацькі гостроверхі і круглі млини, обемалені гарячим сонцем, а зверху блищать синє шатро широко розкинутого неба, шугають вздорні орли, або сидять кунами на могилах . . .

* * *

I.

Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами: од яру на всі боки розбіглись, наче гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. Греблі обсажені столітніми вербами. У глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать, ніби вправлені в зелену оправу, прикрашені со срібла. Два рядки білих хат повід горами біліють, неначе два рядки перлів на зеленому поясі. Коло хат зеленіють густі старі садки.

На високих гривах гір кругом яру зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканина, гарно побгалає складками, позападала в вузькі долини тисячами обірок та жмутів. У гарячий ясеній літній день ліс на горах сяє, а в долинах чорніє. Над долинами стоїть сизий легкий туман. Ті долини здалеки ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого ліса.

Під однією горою коло зеленої левади у глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула у старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба ніби дихала холодком.

Одного літнього дня перед Пилипопою¹⁾ Омелько Кайдаш сидів у повітці на селі і майстрував. Широка ворота з хворосту були одчинені навісті. Густа тінь у воротах повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш у білій сорочці з широкими рукавами, у білих широких штанах, підперезаний ремінним очкурком. Кайдаш стругав вісь. Широкі рукави закачались до ліктів; згід рукавів було видно здорові загорілі жиливі руки. Широке лице було сухорляве і бліде, наче лице в ченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся сторчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, мо-

¹⁾ св. Пантелеймона, 27. липня ст. ст.

лоді парубки, поправляли поди під стійки; живина кінчались і наставала вововиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгобразі й русяві, з довгими тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий у плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лиця з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — все подихало молодого парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно сував заступом по землі, Карпо ледві володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілось говорити; старший знехотя кидав йому по кільки слів.

— Карпе, — промовив Лаврін, — а кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, а будь, оженить.

— Посватаю, когс трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

— Як би на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін: — в Палажки брови, як шнурочки;

моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладня, як писанка.

— І, вже доладня! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свище.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грас, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як теллиця. Я люблю, щоб дівчинна була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем, — сказав Карпо.

— То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся, — сказав Лаврін.

— Коли в Химки очі, як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє . . .

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати й почав прислухатися. Він глянув на синів через хворостину стіну. Сини стояли без діла й базікали, поспираючись на заступи. Кайдаш зіскочив з ослона й вибіг зі стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богомільний, ходив до церкви що-неділі не тільки на службу а навіть на вечерню, говорив два рази на рік, горнував до духовенства, любив молитися і постити; він понедікавав і постив дванацять п'ятниць на рік, перед декотрими

і празниками. Того дня припадала п'ятниця перед Пиликопою, котрого народ дуже поважав. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постити в ту п'ятницю, той не буде в воді потопати.

— А чого це ви поставали та руки позгортали та ще й верзете Бог-зна-що? — заговорив Кайдаш до синів. — Чи то можна в таку п'ятницю наскудити язика? Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме в воді й не вмере наглою смертю.

— В Семигорах нема де і втопиться, бо у ставках старій жабі по коліна, — сказав Карпо.

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як Бог дасть, то і в калюжі втопнися, — сказав батько.

— Хибя з корчми йдучи . . . — сердито сказав Карпо і тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

— Ти, Карпе, ніколи не вдераш язика! Все допікаєш мені гіркими словами . . .

Кайдаш плюнув і знов пішов у повітку стругати вісь.

Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати зпершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно.

— Карпе! — тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат: — скажи бо, кого ти будеш сватати.

— Ат, одчешь од мене! — тихо промовив Карпо.

— Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновида як повний місяць; в носі щоби, мов яблука, зуби, як біла ріка, коса, як пра-

Кайдашева сім'я

ник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

— Гарна . . . мордою, хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни.

— Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова шитка; губи маленькі, як рутяний лист. З маленького личка, хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха, неначе вода у криниці.

Старий Кайдаш аж на бік сплюнув, а Карпо промовив:

— Вже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стап, наче кониетка, руки — як кочерги; сама — як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

— Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну, — сказав Лаврін і засміявся.

— Чи ти здурів? Хотина як вигляє в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

— Ну, то бери Ганну.

— А вже ж! Оце взяв би той кадівб, що бублика ззієш, поки кругом обійдеш, а як іде, то задом крутить та . . .

Карпо прикинув таке слівце, що богомільний Кайдаш плюнув і знов вибіг в повітки.

Хлопці стояли один проти одного, поспиравшись на заступи.

— Господи! Чи в вас Бога нема в серці, що ви в таку святу п'ятницю паскудите язики; чи вам не треба помірати, чи ви не соромитесь святого сонечка на небі? Якого це бісового батька ви стоїте, згор-

нувши руки, діла не робите, та тільки язиками чортзна-що верзете! — крикнув Кайдаш і почав присікуватись до синів та махати стругом перед самим Карповим носом. Старий був нервний і сердитий, та ще більше сердився од того, що в його од самого ранку й рісочки не було в роті.

— Тату! — сказав гордо Карпо: — ви покинули майструвати, а ми вам нічого не кажемо.

Старого неначе хто видипнув. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, не вважаючи на святу п'ятницю, та її пішов у півітку. Сини почали знов розмовляти.

— Коли я буду вибирати собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо. Хоч під лавкою полежу, та на хорошу поглядічу, хоч за дровами, аби з чорними бровами, — сказав веселий Лаврін.

— Мені аби була робоча та проворна, я не люблю дівчат з солодким маком, а люблю з перцем, та щоб була трохи куслива, як мухи у снігівку, — сказав Карпо.

— То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, й трохи бриклива, і в неї й серце з перцем, — сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечко од його, під зеленою яблунею й дивилась на його своїми темними маленькими, як терен, очима. Він неначе бачив, як нашіло її лице з рум'янцем на всю щоку, як біліли її дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під

яблуною, де він ніби вглядів свою гарячу мрію в червоних косниках на голові, в червоному намисті з дукачем.

— Карпе, чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота? — спитав Лаврін.

Карпо ніби не чув його слів та все дивився суворими очима на зелене гілля. Хотів він прогнати зперед очей ту мрію, а мрія все стояла й манила його.

Сонце почало повертати на вечірній пруг. Кайдашиха вийшла з хати і прикрила очі долонею. Вона була вже не молода, але й не стара, висока, рівна, з довговастим лицем, з сірими очима, з тонкими губами та блідим лицем. Біла сорочка здавалась їйще білішою од чорної запаски, од чорної з червоними квіточками здорової хустки на голові. Маруся Кайдашиха змолоду довго служила у дворі, в пана, куди її взяли — кою. Вона вміла дуже добре куховарити, і ще тепер її брали до панів та до попів за куховарку на весілля, на хрестини та на храми. Вона довго стояла коло панів і набралась од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливність у розмові й повага до панів. Вона любила цілувати їх у руки, кланятись, підсолоджувати свою розмову з ними. Попаді їй небагаті пані частували її в покоях, садили поруч з собою на стільці, як потрібну людину. Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. До природної звичайності української селянки в неї пристало вже щось дуже солодке, аж нудне. Але як тільки вона трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лаялась і кричала на весь рот. Маруся була сердита.

— А йдіть, діточки, полуднувати та й батька кличте! — крикнула Кайдашиха тонким голосом.

Лаврін покинув заступа й пішов до хати. Карпо стояв, спершись на заступ.

— Карпе, йди, серденько, полуднуй! Кидай роботу. Омельку, кидай майструвати! Вже з півдня звернуло.

— Покинь мені полудень на столі: я зараз прийду, — обізвався Кайдаш з повітки, не повертаючи голови.

Сини з матіррю пішли в хату, а батько все сидів на ослоні та майстрував. Він не обідав тієї п'ятниці й не пішов полуднувати.

Сини пополуднували й пішли знов до роботи, а старий Кайдаш усе працював. Вже сонце низько спустилось над лісом, а він і не думав полуднувати.

На дзвіниці вдарили у дзвін, і тонкий дзвінкий гук задріжав і розлився по селі на всі долини. Ударився об близьку гору, вкриту лісом, одскочив і залунав коло дальшого шпиля, а там далі розлився десь далеко понад густим лісом та все лунав слабко та тихіше й замірав десь у тихих лісових западинах, обзиваючись ніби десь під землею. Старий Кайдаш кинув струга й перехрестився. Він надів свиту й шапку, підперезався й пішов на гору до церкви.

— Омельку! Омельку! — гукнула Кайдашиха тонким голосом. — Не забудь зайти з церкви до пана та візьми гроші за вози, бо завтра треба йти в Богуслав на ярмарок. Адже ж завтра в Богуславі ярмарок. Чи чуєш!

— Та чую, чую! — обізвався Кайдаш за двора й пішов на гору до церкви.

— Та, будь-ласка, не заходь до шинку. Проп'єш гроші, не матимеш з чим іти на ярмарок, — знов крикнула Кайдашиха, виглядаючи з сіней.

Кайдаш прийшов до церкви, церква була ще заперта. Він сів коло дверей на кам'яних східцях і поклав шапку коло себе. На горах за шпильми, вкритими лісом, пишно горів вечірній світ сонця. Всі шпилі чорніли в тіні, а між ними в долині проривався світ пучками, заливав западини золотими насмами, пронизував кожний верх дерева і блищав крізь зелений лист, як через кришталі. Над лісом розлився дивний спокій, а давн гув та дріжав над шпильми, тричі одбиваючи свій згук. Кайдаш сидів, мов деревляний, і на його лиці розливався якийсь смуток та жаль. Сторож брязнув ключами, одмикаючи важкий здоровий замок. Кайдаш кинувся, аж затрусився.

Одчинили церкву. Прийшов священник з дяком і почав правити вечерню. Паламарь був у полі. Кайдаш пішов у вівтарь служити за паламаря, посвітив свічки перед образами й подав священникові кадильницю . . .

Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках. Кайдаш молився, стоячи навколішки, не зводив яєних очей з царських врат, а його широке бліде лице стало жовте, як віск, жовте, як лице в ченця.

Вийшовши з церкви, Кайдаш пішов до пана за грішми. Він був добрий штельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала й заробляв

добрі гроші, але ніяк не міг удержати їх у руках. Гроші втікали до шинкаря. Панщина поклала на Кайдашеві свій напечаток.

Забравши гроші, Кайдаш пішов додому, але при самій дорозі стояв шинок. Кайдаш не їв цілий день. Голод зтяг йому живіт. «Треба випити хоч одну чарку горілки: одна чарка не гріх, бо вже од голода аж шкура болять», — подумав Кайдаш і зайшов у шинок.

В шинку було кілька чоловіків. За столом сидів його кум з листиною на всю голову. Кайдаш сів з ними за стіл і почав балакати, випивши чарку горілки.

— Оце, куме, так натовився, аж сина болять, — промовив Кайдаш.

— Що ж ти таке важке робив? — спитав його кум.

— Та все лагоджу вози та підробляю осі. Ота мені каторжна гора потрощила не одного воза! А вже скільки я осів поламав через ту продову гору, то й полічити не можна.

Дорога в село йшла коло самого Кайдашевого горіда. Вона спускалася з крутого шпиля, як з печі. Вози з снопами часом котилися з гори й тягли вниз за собою й волів.

— То застав синів трохи розкопати шлях, — сказав кум.

— А хибà ж я один возитиму тудою снопи. Адаже ж і ти возиш. Чом би пак і тобі не розкопати — сказав Кайдаш, випиваючи другу чарку.

— Нема, бач, мені діла. Ніби я сиджу, згорнувши руки, — обізвався чоловік, — а воно було

б дуже добре розмішати возвіз, та ще так трошки навескеси.

— А вже ж навескеси, щоб, бач, було не так круто: так, приміром, од того чагаря та до мого тину, — сказав Кайдаш, ще й пальцем махнув навескеси.

— Або хоч і так, приміром, навескеси од твого тину, де стоїть стара груша, та до чагарника, — сказав кум і махнув пальцем навескеси на другий бік. — От і вози були б цілі, — додав він, ще й губами цмокнув.

— Так було б ще лучше . . . та ще як би взяти заступом понід самим тином, — сказав Кайдаш, випивши чарку й запаливши люльку: — та вже й посадило той горб, неначе оту гулю на твоїй лисні, куме! Вже той каторжний горб сидить мені отут у печінках.

— Коли б ти знав, то я вже через його підірвався: мене вже поруха взяла¹⁾. Коли не їдь, то все підпирай веза спиною, — сказав кум: — всю спину поколов ік бісовому батькові.

— Та, здасться, куме, і ти сам котився з тієї гори з своєю Ганною, вертаючися з хрестин? — обізвався з кутка чоловік.

— І як ті люди їздили з такої гори й не розконали, одколи Семигори стоять, — говорив Кайдаш, наливаючи чарку з квати.

— Та, мабуть, попереду не возили тудою снопів, — обізвався чоловік з кутка.

— Еге, не возили. Скільки я з покійним батьком потронців возів! Раз трохи не задушився нап

¹⁾ щось у мені порушилося

віл у ярмі. Віз покотився з горба таїї потяг за собою воли. По один бік заніз поламався; віл вискочив, а з другого боку заніз був добрячий таїї не подався. Другий віл так-таки й повис на ярмі! Жезить бідна худобина, аж язика висолопила, поки я приніс сокиру таїї перерубав заноза . . .

Вже сонце зайшло, вже стало надворі поночі, а Кайдаш усе пив у шинку, доки не пропив половини грошей і, вже п'яний, потягся до дому.

Кайдашиха з синами вже повечеряла. Вже в хаті полягали спать, як батько застукав у двері.

— Жінко одчиняй! — закричав Омелько й почав лупити з усієї сили кулаком у двері.

— А де ж ти, володого, волочився до цього часу? — кривнула Кайдашиха з хати. — Не одчиню! Ночуй надворі, коли прошив гроші. Про мене, лягай там під тином.

— Одчини, бо вікна поб'ю! — репетував Кайдаш і лупив у двері ногою так, що поганенькі двері аж торохтіли.

— Як поб'єш, то й поведасяш. Одначе завтра в Богуславі ярмарок, — обізвалася з хати жінка.

Лаврін устав і одчинив батькові двері. Батько переступив поріг, заточився, помінув хатні двері та й пішов лапати стіни в темних сінях. Замість дверей він наламав драбину і звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і шубовсьнував у воду обома руками. Кайдашиха наносила повнісіньку діжку води. Вода через верх полилась додолу.

— Жінко! Де ти в сучого сина діла двері? — кричав Кайдаш. — Чи це я вліз у ставок? Покарала мене свята П'ятниця! Прийдеться пропасти.

Кайдашеві здавалось, що він їде через вузьеньку греблю понід вербами, і що він шубовсьнув з греблі у ставок. Він почав гвалтувати.

— Гвалт! Рятуйте, хто в Бога вірус! — гукнув Кайдаш на весь куток, аж собаки забрежали на дворі: — рятуйте, бо пропаду! Покарала мене свята П'ятниця . . .

— Якого ти бісового батька кричиш, як несамо-витий! — крикнула з хати Кайдашиха. — Хибя ж ти не бачиш, що ти в сінях?

— А, може, це я згубив очі на греблі? Нічогісінько не бачу! Їй-Богу, нічогісінько! А, може, кум пови-дирав мені баньки з лоба, — говорив Кайдаш сам до себе: — оце лиха моя годинонька! Як же оце я прийду додому без очей?

Кайдаш махнув рукою й зачепив горщик на полиці. Горщик полетів Кайдашеві на голову й генив об землю.

— Яка це продова душа кидається горшками? Марусю! Та не кидайся бо! При . . . присягаюсь, що вже більше не буду.

Кайдашиха схопилася з постелі, кинулась до печі й почала роадувати жар, притуливши до його суху тріску. Вогонь блиснув на всю хату й полився через одчиняні двері в сіни.

— О! Кум вернув мені очі. Потривай же, лисий дідьку! Я тобі завтра . . . я тобі оддячу!

І з тими словами Кайдаш вліз у хату. Лице його було жовте, як віск. Рукави по лікті були мокрі, і з їх текла потьокана вода. На землі з'явилися смужки з водяних крапель, неначе разки наміста, розкидані й поплутані на всі лади.

— Побила мене лиха година та нещаслива! — загомонила Кайдашиха: — з чим же ти поїдеш завтра на ярмарок, коли пропив гроші? Треба соли, треба горшків, треба смоли. Чим ти будеш мазати вози? Настас возовиця. Та треба дечого накупити ік весіллю. Адже ж думавши женить сина.

— Брешеш! Я не пропив грошей. Осъдечки гроші, та тобі не дам, — сказав Кайдаш, ударивши рукою замість кишені по припічку. — Дулю візьмеш, а не гроші.

— От тепер, тату, вже не будете в воді отонати та од наглої смерті помірати, — обізвався з лави Карпо насмішкуватим голосом.

— А ти чого обізвасяся? Матері твоїй сторч та в борщ! Спи отам, коли ліг, а то я тебе палицею зверху, — сказав Кайдаш, заточившись і впавши на лавку.

— В палиці два кінці: один по мені, другий по вас, — обізвався з лави Карпо.

— І, годі вже тобі! Ще мало того крику, — спиняла мати Карпа.

Кайдаш кинув свиту на лаву в куток, звалився, але не достав головою до свити. Голова стукнула, неначе хто кинув на лаву гарбуза. Він, як упав, так і захріп на всю хату. Кайдашиха погасила каганець, і в хаті все стихло і втихомирилось. Тільки собаки на дворі ще довго брехали, роздратовані криком та світлом у хаті в таку пізню добу. Всі поснули в хаті, тільки Карпо довго не спав і все неначе бачив під зеленою яблунею свою мрію в червоних косниках на голові та в червоному намісті з дукачем.

II.

Другого дня в суботу, на святого Паликопи, Кайдаш з жінкою поїхав на ярмарок, звестівши си-
нам забрати заступи та розкопати трохи дорогу з
гори. Карпо й Лаврін zostались дома. Минув день.
Сонце стояло на вечірньому пругі, а Кайдаш не вер-
тався до дому. Карпо накинув свитку на плечі й
пішов на той куток, де жила Мотря Довбишівна. Од
учораšnjого дня вона не виходила в його з думки.

Довбиш був багатий чоловік; він жив на самому
кінці села, там, де глибокий яр увіходив у ліс вузь-
ким клином. У самому кутку того яру блищав малень-
кий Довбишів ставочок. Над ставком стояла Довби-
шева хата, вся в черешнях. Од вулиці було видно
тільки край білої стіни з сінешними дверима. Густі
високі вишні зовсім закривали од вулиці вікна і
стіни, наче густий ліс.

Карпо йшов помаленьку, скоса поглядаючи на
Довбишів двір. Перед ним блиснув вугол білої
стіни, підперезаний унизу червоною призьбою; за-
чорніли чорною шпалтою одчинені двері з одвірками,
помальованими яєно-синьою фарбою з червоною
вузькою смужкою навкруги. Довбишева хата була
нова, велика, добре вишта, з чималими вікнами.
Коло вікон висіли віконниці, помальовані яєно-си-
ньою фарбою.

Карпо став за двором і сперся на ворота. Мотря
вийшла з хати з глиняником у руках. Вона збіра-
лась мазати червоною глиною припічок. Другий
глиняник з білою глиною стояв коло порога.

— Будь здорова, чорноброва! — сказав Карпо, не здіймаючи брів і легенько кивнувши головою.

— Будь здоров, нечорнобривий! — обізвалась Мотря.

— А йди лишень сюди, Мотре, щось маю тобі казати.

— Як схочеш, то й сам прийдеш. З чорнявим постояла б, а рудому зась.

Карпо був білий, але волосся на його голові зверхечку було трохи рудовате.

А хибі ж я рудий? То тільки собак дражнить рудими, — сказав Карпо.

Мотря стояла під хатою проти білої стіни. Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакочуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле, рум'яне лице ще виразніше малювалося з чорними тонкими бровами, з темними, блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум з завзяттям і трохи зі злістю. Сонце било на Мотрю косим промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шії.

— Мотре! Чи дома твій батько та мати? — спитав Кайдашенко зза воріт.

— Нема, поїхали на ярмарок. А тобі на що?

— Так собі питаю, — сказав Карпо і помаленьку, не халаючи, переліз через перелаз у двір.

— Чого це ти, Кайдашенку, лазиш через наші перелази? Наші пороги для тебе дуже низькі . . .

— сказала Мотря.

Карпо не зачінав дівчат, не жартував з ними. Дівчата звали його гордим.

— Та хоч би й високі, то перескочимо. Здорова була, Мотре! — сказав Карпо, подаючи їй руку.

Мотря руки не подала й підставила глиняника. Карпо взяв її за руку вище од ліктя і здавив так, що Мотря крикнула на весь двір.

— Оцього я вже не люблю! — крикнула Мотря.

— Мотре! Хто тобі купив оті червоні кісники?

— Купив хтось, та не скажу. Не питай, бо старий будеш, — задріботіла Мотря і блиснула двома рядками маленьких дрібненьких зубів.

— Ти покинь отого глиняника! — сказав Карпо й хотів одняти од неї драного горшка.

Мотря сіпнула глиняника до себе; шматок горшка зостався в Карпових руках. Червона глина полилась по землі.

— Геть, одчешися од мене, бо мати лайтиме, що я й досі припічка не підвела, — сказала Мотря, але не пішла в хату підводити припічок, а почала мазати призьбу. Мотрі хотілось пожартувати з Карпом. Тільки-що вона почала мазати призьбу од порога, Карпо сів на призьбі.

— Ей, встань, бо я й тебе підведу червоною глиною: будеш ще рудіший, — сказала Мотря, махаючи віхтем коло самого Карпа.

— Мотре! Хто це тобі купив таке гарне намисто? — спитав Карпо.

— Та вже ж не ти, — сказала Мотря і знов махнула віхтем коло самого Карпа; Карпо посунувся ще далі.

— А як би я купив тобі намисто, що б ти сказала?

— Не знаю, щоб я сказала, — промовила Мотря.

Карпо одсунувся на самий край призьби; далі йому її призьби не було.

Зставай, бо зіхну! — крикнула Мотря.

А ну, ихни, чи подужаси? — промовив Карпо. Й осміхнувся.

— Тикай, бо, їй-Богу, ихну. Я не подивлюсь тобі ввічі, — крикнула Мотря й замахнулася на Карпа віхтем. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку.

Карпо сховився й зачепив ногою глиняник. Глиняник перекинувся й покотився з горбика. Карпо обернувся, щоб не замазати чобіт, і зачепив п'ятою другого глиняника з білою глиною, що стояв коло самого порога. Глиняник покотився на середину двора, а за ним простяглася біла стежка, неначе хто простелив од порога білий рушник.

— Чи ти здурів, чи ти збожеволів! — крикнула Мотря на весь двір. — Ой, лишечко мені! Що ж оце буде, як мати над'їдуть з ярмарку?

Карпо стояв серед двора й осміхався. Він ніколи не сміявся гаразд, як сміються люди. Ного насупляє жовтувате лице не розвиднювалось навіть тоді, як губи осміхались.

— Візьми ж та поприбірай, бо я не знаю, що це мені мати скажуть. Це ж мати купила на ярмарку вальок отієї червоної глини за цілого п'ятака, — промовила Мотря жалібним голосом.

— А ну, Мотре, вапlach! Я ще зроду не бачив, як дівчата за глиняниками плачуть.

— Добрі смішки! Як візьму оцього віхтя та обмажу тобі голову, то ти більше не будеш мені глиняників перевертати!

Мотря нахилилась, ухопила з землі віхтя з червоною глиною і вже замахнулась, щоб кинуть ним на Карпа.

— Не сердься: найму завтра музики, — промовив Карпо.

Мотря бачила, що Карпо залицяється до неї, і здержувала свій гнів. Другому парубкові вона б і, справді, обмазала глиною потилицю.

Тільки-що Мотря замахнулась віхтем, за вербами заторохтів кіньський візок. Мотря опустила руку.

— Боже мій! Ій-Богу, мати з батьком ідуть з ярмарку.

Карпо скочив через перелаз і пішов поїд тинном. По другий бік вулиці котився візок і підкотився під ворота. Довбишка зараз угляділа під хатою дві смуги розливої глини і два глиняники, що качалися серед двора.

— А це, дівко, що таке! — крикнула мати з воза.

— Чи ти п'яна, чи твереза, що поперекидала серед двора глиняники?

— Та тут ускочив у двір чийсь кабан. Як почала я ганятися за ним, а він, проклятий, як дременує поїд хатою та й поперевертає обидва глиняники, — говорила Мотря.

— Це, мабуть, рябий Паращин кнур? Він, каторжний, скакає через тини, як собака, — промовила мати. — Чом же це ти не підвела перше припичка, та заходилась коло призьби! — говорила мати, ввійшовши в хату.

— Оце, Господи! Чом, та чом? — крикнула ї собі Мотря. — Як би не той каторжний кнур, бодай він луснув, я б досі все діло поробила, — сказала Мотря, осміхаючись до стіни.

Карпо, тимчасом, прийшов додому й застав уже батька й матірь дома. Тільки-що він увійшов у двір, батько спитав його:

— Де ж це ти, Карпе, був? Може, розкопував шлях через гору?

— Через яку гору? — спитав Карпо, не дивлячись на батька.

— А через оту, о! Хиба не бачиш? — сказав Кайдаш, показуючи рукою на крутий шпиль, що трохи не висів над його садком. — Я ж вам обом казав, щоб ви трохи розкопали дорогу навскоси. Одначе сьогодні не можна жати, а копати можна.

— Хиба я здурів, щоб гори розкопував, — сердито обізвався Карпо.

— А як же ми возитимемо снопи? — сказав батько.

— Так як і возили, — знехотя сказав Карпо.

— А хиба ж мало осів ми там поламали?

— То ще з одну або зо дві поламасмо. Цілий куток їздить через гору, а я буду її розкопувать. Оце, справді, штука!

— А хто ж її розкопас, як ми не почнемо? Комусь треба почати, — сказав батько.

— Як хтось почне, то й я копирсню заступлю скільки там разів, — сказав Карпо й пішов у хату.

— І я таксамо, — обізвався Лаврін та й собі пішов у хату. Старий Кайдаш тільки рукою махнув, роззираючи воли: «були пани, шляху не розкопали,

настала волюсть, а шлях усе-таки не розкопаний. Не буду ж і я його копать. Нехай його чорти розкопують, коли знайдуть у йому смак», — бубонів сам до себе Кайдаш.

На дзвіниці вдарили у дзвін. Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився й пішов до церкви, загадавши синам ладнувати два вози з рублями для возовиці. Другого дня світом вони збирались їхати на поле по снопи, не вважаючи на те, що була неділя. Селяни považають неділю і празники й не роблять ніякої роботи, але не мають за гріх одного діла: возити в неділю та в празник снопи.

В неділю вранці перед службою Мотря Довбишівна прибіралась до церкви. Вона принесла з хижки зав'язані в хустці квітки та стрічки й розсипала їх по столі, застеляному білою скатертею; принесла й поставила на лаві червоні сап'янці. На кілку вона повісила зелену з червоними квітками спідницю. Спідниця так злежалась у складках у скрині, що сторчала, неначе була накрохмалена. Довбишівна сіла на круглому дзигликові коло стола, а подруга сусіда наділа Мотрі на голову кибалку, вирізану з товстого паперу, схожу на вінок; на кибалку, над самим лобом, поклала вузьку стрічку з золотої парчі, а потім клала стрічки одну вище од другої так, що над лобом було видно пружок од кожної стрічки. Всю кибалку кругом і всі коси вона обтикала квітками з червоних, зелених, синіх і жовтих вузьких стьожок. За вуха вона позатикала пучки дрібненького барвінку, качурині кучері та павіні пера, і потім розстелила по спині двадцять довгих кінців стрічок до самого пояса.

— На що це ти, Мотро, так прибіраєшся? — спитала в неї мати: — тепер же невелике свято. На що ти надіваєш усі квітки та стрічки?

— Та коли залежались у скрині! Хочу трохи провітрити, — сказала Мотря, але в неї була зовсім инча думка. Карпо обіцяв для неї найняти музики. Вона сподівалась побачитися з ним у церкві.

Мотря вбралася в зелену спідницю, в червону запаску, підперезалась довгим червоним поясом і попускала кінці трохи не до самого долу, одягла у зелений з червоними квіточками горсет, узлася в червоні чоботи, наділа добре намисто, взяла в руку білу хусточку та й пішла до церкви. Вся її голова аж ніби горіла квітками проти сонця. Павлине пірря блищало й миготіло, а золотий пружок парчі на чорних косах сяяв і надавав краси тонким чорним бровам та блискучим очам.

Вона дійшла до Кайдашевого двора. Саме тоді з крутого шипля з'їжджали два вози з снопами, неначе два стійки котилися з гори. То віз снопи Кайдаш з двома синами. Викорі вози похилилися на вози й кололи їх у спину гострою соломою та остюками. Вони аж позадирали голови вгору та повітряли здорові очі.

— Карпе! Держи бо цабе! — крикнув батько на сина. — Поминай колесом отой каторжний горбок.

— Цабе, сірний, цабе, моругий! — крикнув Карпо і крутнув батогом над рогатими головами.

Але саме в той час він глянув униз. Проз їх двір ішла Мотря, у квітках та стрічках. Червона запаска, червоні чоботи, червоний, як жар, пояс — усе блищало і сяяло проти вранішнього сонця, як

щире золото. Карпо задивився на те диво, а віз вискочив уже одним колесом на крутий горбок.

— Держи цабе! — крикнув несвоїм голосом старий Кайдаш, побачивши, що віз нахилиється на один бік. — Чи ти оглух, чи ти осліп! Карпе, держи бо цабе!

Карпо не міг одірвати очей од Мотрі, а віз усе нахилився на бік. Батько кинув заднього воза й побіг з гори до переднього, та все кричав: «цабе, сірий, цабе!» Віз вискочив колесом на горбок і перекинувся на бік. Передня вісь хруснула, як тріска, а колесо зав'язло в рівчаку.

— Ой, лиха моя година та нещаслива! — крикнув Кайдаш. — Це ж мене покарала свята неділя. І на що було сьогодні їхати по снігу?

Не встиг Кайдаш набідкатися, як задній віз нагнався на передній і перекинувся.

Тим часом на дзвіниці вдарили в усі дзвони. Заграв, заревів великий дзвін, і пішла луна по далеким ярах, по далекому лісі; задзвеніли дрібно маленькі дзвони, задзвенікала луна в лісових долинах, неначе хтось у лісі грав на кобзі та на цимбалах. Всі люди, що сиділи коло церкви, повставали й почали хреститися. Кайдашеві було видно увесь шпиль, на котрому стояла церква, всіх людей коло церкви. Він зняв шапку й почав хреститися.

— Господи милостивий та милосерний! Покарала мене й свята неділя і свята п'ятниця. Тепер хоч сядь та й плач! — говорив Кайдаш і трохи не плакав.

— Вас, тату, все карає як не п'ятниця, так неділя, — сказав Карпо насмішкливо.

— Ти вже в нас великорозумний! Коли б пак було копіренути хоч раз заступом того каторжного горбика! Що ж тепер будемо на світі божому робити? — бідкався старий Кайдаш.

— Кидаймо снопи та ходім до церкви, — сказав Карпо.

У старого батька й, справді, була така думка. Пому хотілось одмолитись за свій гріх. Карпові ще більше хотілось до церкви. Він тільки поглядав, як Мотря йшла на гору до церкви, як увійшла в браму, як перейшла цвинтарь під зеленими вишнями і стала коло самих дверей коло дівчат.

Карпо глянув на вози й важко здихнув. Треба було братись за роботу. Кайдашенки попробували одкотити заднього воза, але побачили, що його так трудно одкотити, як трудно пересунути стійки. Їм прийшлося скинути половину снопів, підвести вози, скласти снопи знов на віз і одвезти на тік. Поки вони вернулись назад, у розкиданих снопах уже рилися свині, і зарилися так, що тільки було видко задні ноги з хвостами; десь узялись гуси, качки, вкрили снопи, як галч, розтягували по соломині, по колоскові, кричали, геготали. Горобці обсіли ті снопи, що скотилися далеко вниз. З сусідських горобців півні понаводили курей, неначе паничі панив; квочки вивели курчат на гулянку, а шинкарева коза вилізла на віз, на самісінький верх і тільки борідкою махала, смикаючи колоски.

Лаврін вернувся з току з цілим возом, махнув батою по козі; коза мекнула коротко, неначе горло ввірвала, і скочила на свиней. Свині кинулись урозетіч, гуси наробили гвалту й розсипались по горі.

Всі малі хлопці й дівчата покинули слухати службу, повилазили на давіницю, поставали на горі коло брами й дивились на диво. Вже задзвонили на »Достойно«, як Кайдаш з счанами впорався коло воза, одвіз снани у двір, а на горі зоставив тільки поламаний віз.

Старий Кайдаш накинув свиту й пішов до церкви одмолюватись за свій гріх. За ним слідком пішов і Карпо, щоб подивитись на Мотрю.

Карпо перейшов цвинтарь і тільки встиг кинути очима на Мотрю. Вона зумиєне стала коло дівчат з самого краю. Карпо ледві вглядів на ході її гострі, як ніж, очі, вхопив її блискучий погляд зпід вінка квіток та зеленого листя.

Виходячи з церкви, Карпо догнав Мотрю за брамою. Її довгі стрічки маяли на вітрі, а листя розкішного хмелю, що почеплявся на тополі. Мотря затулила губи хустиною, але зараз їх одтулила й сміливо спитала:

— Чи вийдеш по обіді на музики?

— Вийду! А ти Мотре, вийдеш?

— Вийду, хоч би й мати не пускала, — одказала Мотря й побігла на греблю та й сховалась за вербами, тільки червоні стрічки блищали між зеленим листом.

— Ой, важу я на цю дівчину вражу, та не знаю, чи буде вона мою: в'ється, як в'юн у руках, та коли б не вислизнула з рук, — подумав Карпо та й пішов у хату.

По обіді на вулиці вдарили троїсті музики й пішли через село до корчми, виграваючи дорогою. Заворушилися дівчата на городах та в садках, висипались на вулицю, аж перелазив затріщали. Жива

кінчались, наставав вільніший час. Дівчата збирались на гулянку під корчмою. Корчма стояла коло одної греблі над ставком між високими вербами. Всі дівчата були тільки в червоних кибалках, одна Мотря прийшла в квітках та в стрічках. Дівчата зглядались одна з другою та все поглядали на Мотрю. Між парубками зачорніла висока смушева Карпова шапка. Карпо найняв музики дівчатам. Усі дівчата здивувались. Ніхто не догадався, що він найняв музики для однієї Мотрі. Мотря пішла у танець і повела за собою других дівчат. За дівчатами пішли в танець хлопці. Тільки Карпо стояв одалеки, заклавши одну руку за пояс. Він не любив і не вмів танцювать. Одалеки він зпід лоба дивився на Мотрю, як на її плечах манячили довгі кінці стрічок, як дріботіли в танцях її червоні чоботи, як бризчало на шії добре намисто з дукачами.

Музики разом стали, неначе струни порвали. Дівчата перестали танцювати. Карпо все стояв та скося поглядав на Мотрю. Він не приступив до неї, не розмовляв з нею. Мотрю почала брати злість. Над вечір дівчата почали розходитися. Пішла додому й Мотря, трохи сердита на Карпа. Карпо наздогнав її й пішов з нею поруч, але довго не промовляв і слова. Мотря мовчки лузала насіння. Довбишів двір був недалечко. Вже було видно садок і задимляний верх. Вони пішли греблею.

— Чого це ти, парубче, слідком ідеш за мною? Мати вглядить та ще й вилас, — сказала Мотря, не дивлячись на Карпа.

— Я лайки не дуже боюся. Чи вийдеш увечері на вулицю?

— Може, до тебе і друга виїде, хто тебе знає ...
— сказала і слово перервала Мотря.

— А як я свисну за садком, чи виїдеш?

— Я б обсадила черешнями двір, щоб і твого
голоса не було чуть.

— Чому ж так?

— Хто тебе знає, чи ти гордий, чи ти пишний,
чи гордо несешся. Я не знаю, чи ти мене вірно лю-
биш, чи з мене смієшся. Ще й слави на все село на-
робиш.

Карпо спинився під вербою на греблі. Мотря
й собі стала.

— Я не гордий, я не пишний й гордо не несуся.
Я тебе, Мотре, щиро люблю і з тебе не сміюся.

Мотря стала якось добріша й ласкавіша. Вона
осміхнулась і глянула Карпові просто в вічі. Її бли-
скучі очі неначе легка роса приєшнала.

— Як зійдуть зорі на небі, я видам матері ве-
черю та й вискочу на часок у садок. Прощай, Карпе!
— сказала Мотря і крутнулась перед ним так швидко,
що її стрічки обєшнали йому лице, ніби пухом.

— Ой, ти дівчино, з кучерявої руті-м'яти звита
та з гостропистої шельві! — подумав Карпо й по-
вернув назад додому.

Минуло неділь зо дві. Вже кінчалася літо. Пе-
ред самим Семеном Карпо заслав до Мотрі старостів.
Старости замінили хліб; Мотря не цуралася Карпа.

На Семена старий Кайдаш надів нову чорну
свиту, засунув за пазуху паляницю, взяв у руки
ціпок і пішов зо своєю жінкою до Довбишів у гості.
Кайдашиха вбралась, як у неділю, в горсет, у жовті
чоботи, в нову білу свиту, ще й засунула в рукав

білу хусточку. Довбиші були багатенькі, і Кайдашам хотілося себе показати перед багатирями.

Кайдаш з жінкою ввійшов у Довбишів двір. Надворі було гаряче, як літом. Сонце тільки-що звернуло з півдня. Кайдашиха стала коло воріт і обтерла полою пил з жовтих чобіт. Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі. Її руки ходили ходором. Терниця гавкала під її руками, як сучка, дрібно та голосно, аж скрипіла, аж вила. Жмени конопель маяли в її руці, неначе лисичий хвіст.

— Добри-день, моя дитино! Боже, поможи! — промовила Кайдашиха до Мотрі тоненьким голосом.

— Доброго здоров'я! Спасибі! — обізвалась Мотря з садка, й її руки не переставали ворухити мечик терниці. Вона тільки підвела голову вгору і знов спустила очі на терницю.

— Чи батько та мати дома? — спитала Кайдашиха.

— Дома. Вони в хаті, — обізвалась Мотря, і терниця замовкла на хвилину та й знов загавкала на весь садок.

Довбишка виглянула в вікно й догадалась, що Кайдаші йдуть на розглядини. Вона м. з заслала скатертею стіл, поклала на столі хліб, накинула на себе горсет, а Довбиш вискочив у сіни, вскочив у хижку й накинув на себе свиту.

Ще Кайдашиха розмовляла у дворі з Мотрею, а Довбишка одчинила сінешні двері й стала на порозі. Кайдаші привитались до Довбишки. Хазяйка попросила їх у хату. В сінях гостей стрів Довбиш і поцілувався з ними. Всі вони ввійшли в хату, і гості знов поздоровкалися з хазяїнами.

Кайдашиха поклала на стіл паляницю. Довбишка взяла паляницю в руки, поцілувала її знов поклала на стіл.

— Як вас, свахо, Бог милує! Чи живі, чи здорові, моє серденько? — говорила Кайдашиха тонким голосом, та все пишала губи.

Спасибі вам, свахо! Живемо потрошку, хвалити Бога. Сідайте, свахо, щоб старости сідали, просила хазяйка.

— Та дай же, Боже, щоб старости сідали. Як дасть Господь милосерний, то, може, й, справді, старости незабаром сядуть у нас, — говорила Кайдашиха, втираючи губи її від хусточкою, хоч на губах і на виду нічогоїсінько не було.

— Чи це ви, свахо, записались? — спитала в Кайдашихи хазяйка.

— Еге, моє серденько. Надворі душно, пеначе серед літа, — сказала Кайдашиха і знов удруге обтерла від хусточкою. Вона любила чепуритись і деркала себе дуже чисто. Все на її було чистеньке, пеначе нове.

Кайдашиха сіла коло стола на ослоні. Кайдаш балакав з хазяїном.

— Сідайте бо, свахо, за стіл! — просила хазяйка.

Кайдашиха пересіла з ослона на лаву. Вона дуже церемонилась і була прохана. Пробиваючи на службі в панів, вона набралась од їх чимало пишання.

— Та сідайте бо, свахо, за стіл, будьте ласкаві. Оце, Господи! А ви, свату, чого це стоїте? Сідайте за стіл, а то ще й старости наші спротивляться.

Кайдаш поліз зі стіл. Кайдашиха тільки трохи посунулась по лаві до столу й очі спустила додолу.

Оце, Господи! Сідайте бо, свахо, коли ваша ласка, на покуті! Ви ж таки наша сваха, — припрошувала хазийка Кайдашиху.

Кайдашиха зовсім спустила очі, зашмидилась, втерла губи хусточкою й посунулась на саме покуття. Вона ледві підвела очі і глянула на хату.

Де не моя Мотря! Оце загаялась за тією роботою. Вже й час полуднувать, — говорила хазийка, вештаючись по хаті.

Та й робоча ж наша дочка! Що за золота в вас дитина. Там так шльиує коло роботи, що й не розгинається. Ото, моє серце, гарну невісточку матиму, коли дасть Господь милосерний довести діло до ладу, — заговорила Кайдашиха, неначе в розмові мед розлила по хаті.

Довбишка гукнула на Мотрю. Мотря ввійшла в хату й стала коло порога. Мати загадала їй зібрати з глечика сметану та накришити сала. Сама хазийка накраяла хліба, а хазяїн вніс з хизьки бокату пляшку горілки й поставив на стіл. В горілці плавав червоний стручок перциці, неначе тільки-що вирваний на городі. Кайдаш глянув на перець, і в його лінка потекла.

Мотря поставила на стіл полумисок зі сметаною й тарілку зі шматочками сала. Кайдашиха не зводила з Мотрі очей, неначе хотіла випитати всю її душу. Її очі з мякеньких стали зразу тверденькі. Брови насушилились, а осміх злетів з уст і піби вилетів з хати.

— Спасибі тобі, моє серце кохане, що ти нас витаси, — промовила Кайдашиха до Мотрі, і знов на

її уста припинув осміх, а з словами неначе полилась патока з уст.

Кайдашиха сиділа, згорнувши руки, ніби тільки-що запричастилась і прийшла з церкви.

Мотря підвела на колишню¹⁾ свекруху гострі очі й постерегла ту патоку своїм пронизуватим розумом. Той солодкий медок одразу не сподобався Мотрі.

Тимчасом Довбишка звеліла дочці розкласти в челюстах трісок і спригати яєшню. Мотря почала поратись коло печі. Хазяїн налив чарку перцівки. В Кайдаша натекло повний рот слини. Він насилу здержався, щоб не плюнути під стіл.

Хазяїн підняв чарку вгору й почав приказувати: »Даруй же, Боже, нам щастя і здоров'я, а помершим пошли, Господи, царство небесне. Поможі нам, Боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива і здорова. Як будеш свекрові та свекрусі покірненька, буде твоя голівонька веселенька!«

Хазяїн випив усю чарку до самого дна, щоб не зоставалось на сльози, знов налив і подав Кайдашеві. Кайдаш устав, приказав до чарки кілька слів і швидко вкинув у рот горілку. Хазяїн знов налив чарку і подав Кайдашисі. Кайдашиха взяла чарку й наговорила приказок живим і мертвим повнісіньку хату:

»Даруй же, Боже, нам і нашим дітям вік довгий та щасливий; щоб ти, моя доню, була здорова, як вода, щоб цвіла до віку, як рожа, щоб ти закрасила мою хату, моя втіхо, як зозуля садочок, приголубила мою старість. Пошли тобі, Боже, вік веселий, як рибі в морі«.

¹⁾ що нею колись іще мала бути, майбутню

Кайдашиха ледві помочила губи в горілиці, хоч і любила горілочку.

Кайдаш глянув на жінку і подумав: «і на якого нечистого вона розпустила языка». Пому дуже заманулось випити по другій.

— Що це ви, свахо, так мало випити? — припрошувала хазяйка.

— Ой, буде, буде! — залепетала Кайдашиха: — така гірка, як полинь! Я не знаю, як ті п'яниці її п'ють.

— Та випийте бо, свахо, більше. Невже оце ви зоставляєте стільки на сльози? — просила хазяйка.

Кайдашиха знов притулила губи до чарки і трохи не помилилась та не хильнула до дна, але якось схаменулася, вкинула в рот один ковток і дуже скривила губи.

— Та випийте бо, свахо, повну! — знов просила хазяйка.

— Ой, буде, моє серденько! Коли б не впитися, — сказала Кайдашиха й оддала хазяйці чарку в руки, закусивши хлібом та салом.

Довбиш налив чарку й покликав до стола Мотрю. Мотря взяла чарку, ледві промовила кілька слів, дуже швидко притулила чарку до губ і ще швидче її одвела, неначе губи чаркою попекла, й одвернулася, утираючись рукавом.

Гості й хазяїни почали полуднувати, знов випити по чарці й розговорились. Кайдашиха щебетала, але все крадькома скося поглядала очима на скриню, що стояла на полу, на жердку, на подушці. Вона дуже любила чванитись і почала розказувати, як її шанували пани та поми.

— Оце недавно, серденько моє, просили мене готувать обід аж у Дешки: у священика були хрестини. Господи милосерний! Наїхало гостей повнісінькі хати, а я на всіх наставила. Вже як пороз'їздилися гості, а матушка і кличе мене в покої, садовить мене на стільці за столом, сама сідає зо мною вечеряти. Так мене частувала, спасибі їй, та все припрошусь: та випийте бо, пані Марусе, та їдьте бо, пані Кайдашихо! Їй-Богу, правду кажу, *проше* вас.

Мотря одвернулась до порога й засміялась. З того *проше* сміялись на всьому селі і через те слово Кайдашиху пані-ікономі.

— Коли б мені тільки Господь віку довжив, а я вже доведу до пуття тебе, Мотре. Господи, чого я не повиучувалась у панському дворі!

Та згадка за панський двір навела думку про недавню панищину, навела сум на всіх. Кайдашиха примітила те і звернула на ничу стежку.

— А що вже за своїх синів, то, їй-Богу, гріх буде не хвалити їх. У мене два сини, неначе два соколи. Що вже що, а на старість прикриють мене орлиними крилами. Хвалити Бога, буде до кого прихилитися. Що за люба дитина мій Карпо! Такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай. Такий він був і маленьким: оце було покину в коменці, піду на горід, вернуся, а він лежить, ані пише. Мої сини, неначе пахучі васильки на городі.

Довбиш і Довбишка слухали, слухали Кайдашиху, аж роти пороздівляли, а Кайдаша брала злість. Він усе ждав, щоб його жінка хутчії стулила рота, та щоб хазяїн наливав по чарці. Червоний

перець у горілці дражнив його, неначе цяцька малу дитину, а жінка розпустила розмову на всю губу. Він не видержав.

— І, годі тобі хвалитись дітьми. Хвалила ж сова своїх дітей, що нема кращих на світі, а яка ж там совина краса? — сказав Кайдаш.

— А вже ж, що правда, то не гріх, — при-
такнула Довбишка й неначе підлила масла в вогонь.

— Я не хвалю своїх синів, але, коли правду ска-
зати, то на всі Семигори немає таких хлопців, як
мої. Що вже робочі, слухняні, покірливі, то дай,
Боже, таких дітей усякому. Мого Лавріна, *проше*
вас, хоч у пазуху сховай, а як іде селом, то дівчата
аж перелазя ламають.

Кайдашиха й сама не вважала, що перейшла
міру. Карпо зовсім не слухав не тільки її, але на-
віть батька, а покірним він не був навіть малим
хлопцем.

Мотря напругла ясніші й подала на стіл. Довбиш
знов почаствував гостей. Кайдашиха випивала вже
по повній, не кривила рота й губів не втирала ху-
сточкою. Чарка частіше пішла кругом стола. У
пляшці вже залишився на дні тільки червоний стрючок.
У Кайдаша і в його жінки посоловіли очі. Вони
встали за стола й почали прощатись, обніматися та
цілуватись. Кайдашиха спіткнулась на порозі.

— Дасть Бог, поженимо дітей, то я для Карпа
прироблю хату через сінні, — сказав Кайдаш, ви-
ходячи за ворота: — в мене синами не поле засіяно.
Лаврін зостанеться в моїй хаті, а Карпо житиме
через сінні у противній хаті.

— І то добре, свату! Як будуть шануватись, то помиряться, а як не схотять, то як схотять! — сказав Довбиш, випроваджаючи сватів за ворота.

— Де вже, щоб мої сини не помирилися! На цілому світі нема таких слухняних дітей, як мої снопери орли! — хвалилась Кайдашиха, виходячи через ворота на вулицю.

— Прощайте, залишайтеся здорові! Спасибі вам за хліб за сіль, та за вашу ласкавість! — прощалась Кайдашиха, гукаючи за ворітьми.

III.

Після Другої Пречистої Карпо повинчався з Мотрею. Чотирі дні грали музики, чотирі дні пили й гуляли гості. Два дні гуляли в Довбиша; на третій день Карпо з музиками пішов до Довбишів і привів до себе по під руки Довбишку за те, що доглядала Мотриної чести. Цілий день гуляли приданки в Кайдаша, а четвертого дня знов пішли до Довбиша. Чотирі дні пив старий Кайдаш. Два дні після весілля в його голові неначе джмелі гули, а в роті ніби жири ночували. Тільки п'ятого дня, в четвер, настав у Кайдаша зовсім будень.

У четвер ранесенько, тільки-що почало на світ благословиться, Кайдашиха прокинулася і збудила невістку.

— Мотре! Вставай, моя дитино, затопи в печі, та як будеш розкладати дрова, то поклади на двох полінах переклад, щоб дрова швидче розгорілись. А як приставиш окріп, то піди видій корову та оджени вівці до череди.

Мотря прокинулась і через сон насилу розчовпала, що свекруха вчить її розкладати дрова в печі, неначе її того мати не навчила. Мотря встала, розпалила в печі і приставила чавун з водою.

— Піди ж, моя доню, видій корівку. Я трохи ще полежу. Чогось я нездужаю. Так у мене болять ноги! Ох! Ох! Ох! — застогнала на печі Кайдашиха, укриваючись рядном.

У хаті ще всі спали. Мотря пішла, видоїла корову, процідила на цидилок молоко й погнала до череди вівці. Вертається вона в хату, а свекруха спить на печі, аж хропе.

— Чи одігнала до череди? — спитала зпросоння Кайдашиха, прокинувшись. — Візьми ж, мов серце, начисть картоплі на борщ та накриши буряків, а я ось зараз устану та покажу тобі, як борщ накладати.

Мотря заходилась чистити картоплю, а Кайдашиха знов зо сну охала на печі і встала тоді, як надворі зовсім розвиднілось. Вона вмилася, стала перед образами й довго молилась, доки Мотря не почала в горщик картоплі, буряків та капуста. Свекруха хрестилась, а скося все поглядала на невістчині руки. Розумна Мотря й собі зпід лоба поглядала на свекруху й постерегла той косій погляд.

Кайдашиха помолилась Богу й почала знов навчати невістку, як наливати борщ, як затовкувати, коли вкидати сало. Вона стояла над душею в Мотрі, наче осавула на панщині, а сама не бралась і за холодну воду.

— Як приставиш до вогню борщ та кашу, то вмети хату та накришиш сала на вишкварки до каші,

Кайдашева Сім'я

— знов порядкувала Кайдашиха, згорнувши руки, а далі знов полізла на ніч, заохала і знов лягла одпочивать.

Мотрі стало легше, що свекрушині очі не слідкують за її руками. »Але чом оце свекруха не береться до роботи?« подумала вона.

Кайдашиха була зовсім здорова й дурила свою невістку. Вона була рада, що взяла у свою хату добру робітницю, й почала залежуватись. У печі зашкварчав горщик.

— Мотре! — крикнула вже не дуже солодким голосом свекруха з печі: — чом бо ти не глядиш страви? Адже ж як збіжить сало, то борщ доведеться хоч собакам вилити.

Мотря замітала сіни. Вона кинула об землю віником і побігла до печі.

— Як би я могла розірватися на-двоє, то я б і сіни мела, й коло печі стояла, — промовила Мотря неласкавим голосом.

У хату перегода ввійшов Кайдаш зі синами і звелів подавать обід. Мотря подавала обід на стіл, а мати сиділа за столом, неначе в гостях.

— Борщ зварила добре, а каша вийшла трохи рідка, — сказала Кайдашиха й почала знов навчати Мотрю.

Мотря тільки очі спускала додолу.

По обіді Мотря почала мити горшки та миски. Вона взяла ніж і почала вишкрібати вінці старого засаляного горшка. Горщик завищав під ножом, наче цуценя.

— Не шкреби, дочко, ножом, бо в мене неначе хто в голові скромадить, — сказала Кайдашиха.

— А як же його шкребти, щоб не було чути! — не видержала Мотря й підняла свій твердий голос.

— Не дуже дави ножем, моє серденько любе, то горщик не буде скавучати, наче собака, що зав'язла в тину.

Мотря замовкла й кинула ніж на лаву. Ніж задзвенів. Свекруха тільки скося поглянула і трохи постерегла Мотрині норови.

По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна, а потім учинити діжу, а сама знов полізла на піч спати, а виспавшись, устала й пішла до сусіди в гості. Мотря задумалась, соваючи ситом по сійцях, перекладяних вповодж ночовок. Вона догадалась, що її свекруха недобра, і що під її солодкими словами ховається гіркий полинь. Але Мотря була не з таких, щоб комусь покорятись.

Другого дня Кайдашиха знов збудила рано невістку, а сама вкрилася з головою на печі й заохала. Мотря вже не йняла віри тому оханню. Вона зварила обід, замісила діжу. Роботи було багато. Невістка вешталась, наче муха в окропі, скрізь устигала, а свекруха, вставши з печі, тільки хату вимела, ще й сміття покинула зараз за порогом. Мотря вже сердито поглядала на свекруху й насилу здержувала свого язика. Виплескала вона хліб, посаджала в піч і подала на стіл обід. Борщ вийшов несмачний. Свекруха тільки ложку вмочила й не їла борщу.

— Недобрий, дочко, сьогодні зварила борщ. Мабуть сьогодні сало збігло, — сказала Кайдашиха.

— Бо ви, мамо, не дуже помагали мені варити, а в мене не десять рук, а тільки дві, — одрізала Мотря.

— Хто видав так говорити матері! — сказала Кайдашиха навчальним голосом: — коли не вмієш гаразд, то треба вчитись. І я не вміла, але пани навчили мене на Ікономії.

— Я, хвалити Бога, панщини не робила й у панів не вчилась, — знов одрубала Мотря.

Кайдашиха замовкла і прикусила язика. Вона догадалась, що Мотря не змовчуватиме.

Настала субота. Роботи було ще більше. Кайдашиха тільки хату замела та й сіла собі коло вікна старі сорочки латати. Мотря підмазала стіни, обмазала комин, грубу, припічок. Кайдашиха прийшла до комина, заклала руки за спину, нахилила голову до комина й роздивлялась, чи добре невістка помазала.

— Помаж, моя дитино, комин іще раз. Як мажеш, то не крути дуже віхтем, а так, моє серденько, дрібненько та дрібненько перше вподовж, а потім впоперек, отак, отак, отак! А то, бач, скрізь віхті знати, — сказала Кайдашиха.

Мотря глянула на комин, а комин був добре обмазаний і тільки де-не-де було знати віхоть.

— Матері було все вгодиш, а вам не потрапиш угодити, — несміливо обізвалась невістка.

— Я, серце, бувала у світах, і знаю, як що робиться. Я, було, як мажу панські покої, то неначе вималюю. А ти, серденько, як будеш мене слухати, та будеш пильнувати, то й собі навчишся, — сказала Кайдашиха та й знов сіла коло вікна шити, ще й пісні затигла.

— Чи ти, стара, здуріла на старість, чи що? — обізвався Кайдаш. — Сьогодні субота, а вона пісні затигла.

Кайдашиха замовкла. Їй було сором перед невісткою.

Минув тиждень. Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і вже орудувала нею, наче наймичкою. Вона просто загадувала їй робити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричати, а далі й докоряти. Мотря насилу вдержувала язика й тільки поглядала на свекруху сердитим оком.

Настала пилипівка. Потяглися довгі, як море, ночі. Молодиці на селі почали вставати вдосвіта прясти.

— Мотре! — кричала з печі Кайдашиха: — вставай прясти. Чи ти не чуєш? Вже треті півні проспівали, а ти спиш. Треба прясти на полотно. Мотре! Чи ти спиш?

Мотря встала, засвітила світло, розпалила в челюстах тріски й сіла коло печі прясти. Карпо й Лаврін повставали і стали коло припічка ногами мняти коноплі, а Кайдашиха вкрилася з головою й знов заснула. Вже Мотря напряла пів починка й почала приставляти до печі обід, як Кайдашиха злізла з печі й сіла за гребінь. Вже надворі стало світати. Мотря стала оджимати сорочки з відмоки, а Кайдашиха навіть хати не вимела.

Діло ніби горіло в Мотриних руках. Вона оджимала плаття й разом поралась коло печі. Кайдашиха разів во два одсунула горщик од жару, вимішала кашу, а хати все-таки не замела. Мотрю ваяла злість. «Не буду замітати хати», — подумала вона: — «ану, чи вимете свекруха».

Вже сіли за обід, а хата була незаметяна.

— Чом це ти, Мотре, хати й досі не замела? --

сказала Кайдашиха: — чи ти хочеш, щоб з нас люде сміялись?

Мотря натомилась коло роботи. Її взяла злість. Вона викинула з почовок у помийницю дуг і так кинула почовки на ослін, що вони поскобзнулись і полетіли на землю.

— Легеньку руку маєш! Легенько ставиш, невістко! — крикнула Кайдашиха на Мотрю: — одні ночви маємо, а ти їм ті розбий.

— Як розіб'ю, то купите другі, — одрубала Мотря.

Кайдашиха побачила, що невістка сердиться на неї. Її саму взяла злість. Настав вечір, а в хаті було сміття трохи не по кісточки. Кайдашиха стала й собі оджимати сорочки, а хати не замела.

— Чому це в вас і досі хата неметяна? — спитав Карпо, увійшовши в хату.

— Бо твою жінку сьогодні перелогі напали, — сказала вже сердито Кайдашиха.

— Не знаю, кого напали перелогі, — ледві обізвалась Мотря й так скрутила сорочку в руках, що вона чвакнула, ніби закричала, а бризьки хлюпнули Кайдашині в очі.

— Якого це ти нечистого так ляпаєш? Ще мало сміття в хаті, то нехай іде грязь, — крикнула Кайдашиха. — Чом ти своїй жінці нічого не скажеш? — сказала Кайдашиха до Карпа. — Хибà ти не бачиш, що вона мене не слухає та діла не робить.

— А це хибà ж не діло? Не в піжмурки ж граю, — крикнула й собі Мотря.

— Чому ти, Мотре, й досі не замела хати? — промовив Карпо до жінки.

— Не замела, бо гуляю од самої півночі. Осї вже й рук, і ніг не чую, так птанцювалась, — промовила Мотря.

— Та чого це ти кричиш, як на батька! — крикнула Кайдашиха, — мені вух не позакладало: чую.

— Я на батька не кричала ніколи, а в вас мусиш кричати, коли робиш на всю сім'ю сама.

— А хибя ж ти робиш сема? — спитала Кайдашиха.

— А хто ж мені помагає, коли хата й досі не заметяна, — крикнула Мотря.

— Чого це ти, Мотре, кричиш на матір. Мати тебе не наводить на злий розум, а на добрий, — обізвався Карпо.

— Мала розум, а в вас, мабуть, оце згубила, — сказала через зуби Мотря. Вона оджимала так здорово, що аж намісто брязчало, і дукачі коливались.

Мотря поскидала плаття на коромисло й пішла прати на ставок. У хагі стало тихо. Кайдашиха взяла віник і вимела хату й сіни.

— Ти, Карпе, не потурай своїй жінці, а то вона мене не слухас, ще й лас. Вона мене зовсім не має за матір. Що з того, що вона робоча, коли хата три дні стоїть неметяна?

— Не три дні бо, а тільки один день, — сказав Карпо.

— Так, сину, так! Держи руку за жінкою, а матері не можна буде далі у своїй хаті і слова промовити. Мотря молода, то нехай робить, а я вже стара, підтопталась. Мені можна й одпочити. А ти

жінці не потурай, бо вона й над тобою далі коверзуватиме.

Карпо узяв шапку та мерщій з хати. Йому було жаль жінки, жаль і матері.

Поки Мотря прала сорочки, Кайдашиха затопила в печі й поставила вечерю. Вже смерком прийшла Мотря з сорочками і склала їх на лаві. В хаті пішов холод та вогкість. Свекруха поралась коло печі мовчки. Невістка достала з полиці хліб сіль і сіла полуднувати. Вона кинула оком на хату й не заметяла.

«Де моя невістка покїрна та слухняна», — сказала Кайдашиха, стоячи коло печі: — «не одпочину я не старість од роботи». І Кайдашиха важко видихнула. Мотря зрозуміла те важке зітхання, наче докір собі.

Чоловіки посходились у хату й сіли за стіл. Мотря кинулась насипати галушки в миску.

— Геть! — крикнула Кайдашиха: — сама з'умію насипать. Не ти напартолила. Сідай та запихайся!

Мотря одійшла набік, згорнула руки й собі зітхнула.

— Чого це ви гризетесь? — обізвався старий Кайдаш: — чи вже не помиритеся коло однієї печі? Ти бо, Мотре, повинна таки поважати матір, бо мати старша в хаті, — почав навчати старий батько: — треба ж комусь порядкувати в хаті, та лад давати. Дасть Бог, поставлю через сіни хату, тоді будеш собі господинею, але в гурті все-таки лучче жити . . .

Всі вечеряли мовчки. Мотря стала коло мисника, чов укопана. Вона не сіла вечеряти.

— Годі тобі, дочко, гніватись, — знов почав батько: — сідай та вечерий, бо ти натомилась.

Мотря стояла коло мисника і з місця не рушила, та все дивилась у піч, де тлів жар у попелі, неначе хотіла розвеселити свої очі веселим вогнем. Всі встали зза стола, подякували Богові та Кайдашиєі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї. Карпо сів на лаві й пасупив свої рудоваті брови. Між бровами було знати два зморшки в котрих чорніла густа тінь.

В хаті стало тихо як у вусі. Керосинова невеличка лампа без скла блимала на столі. Старий Кайдаш, Кайдашиха й Лаврін стали перед образами й почали молитись Богу, а Карпо все сидів на лаві, а Мотря все стояла коло мисника. Світло погасло. Карпо й Мотря полягали спати, помолившись у темряві. Мотря чула, що на її душу лягло щось важке, але ні одна сльоза не виступила на її очах.

Другого дня вранці Мотря замітала сіни. Чус вона, Кайдашиха говорить надворі з якоюсь жінкою, та все за неї. Мотря виглянула крадькома з сіней: Кайдашиха стояла, спершись на ворота, а проти неї за ворітьми стояла її кума, голова проти голови, неначе вони цілувались. Кайдашиха почала говорити тихо, але так тихо, що було чути на все подвір'я.

— От, мабуть, Довбиші надавали за Мотрею великого добра, — говорила кума: — ще й ти, кумо, забагатієш за невісткою.

— Де там, моє серденько! Я думала, що такі багатирі наженуть мені повиний двір волів та корів, а вони пригнали одну дурну вівцю, та ще й перше

вовну обстригли. Щось моя невістка не одчиняє при мені свої скрині; мабуть, тим, що порожня.

— Чи робоча ж твоя невістка? — спитала кума: — чи тямить хоч трохи в хазяйстві?

— Хліб їсти добре тямить, — сказала Кайдашиха. — Я думала, що ті багатирі вміють добре спекти, зварить. Але мені довелося усьому вчити невістку. Та то, моє серденько, моя невістка незугарна тобі ні спекти, ні зварити, ні прости, ні шити. Оце, як сама не догляну, то напартолить такого борщу, що й собаки не їдять; як помаже комин, то всі віхті знать. А вже лаятись та мене не слухати, мабуть, учив її сам Довбиш укупі з Довбишкою. Я скажу слово, а вона десять. А вже що лінива, то і сказати не можна. Вранці буджу, буджу, кричу, кричу, а вона вивернеться на полу, здорова, як кобила, та тільки сопє . . .

— Од кобили чую! — крикнула Мотря, висунувши голову з сніпів: — ще й одної сорочки мені не справили, а судите на все село.

Кайдашиха заговкла й не знала, де очі діти. Кума десь ділась, неначе крізь землю провалилась.

Мотря поралась у хаті й раз у раз не глянула на свекруху. Вона вибрала сорочки зі жлукта, пішла на ставок прать і прийшла додому аж у вечері.

»Потривай же, свекрухо!« — говорила голосно Мотря сама до себе, розвішуючи сорочки по тину: — »будеш ти в мене циганської халандри скакати, а не я в тебе!«

На другий день удосвіта Кайдашиха закричала з печі на Мотрю.

— Мотре! Вставай же прости! Мотре! Чи ти чуєш?

Мотря прокинулась, але не обзивалась.

— Мотре! Вже треті півні співали! Вставай, та розкладай в печі тріски.

— Ох, ох, ох! — застогнала Мотря достоту таким жалібним голосом, як стогнала Кайдашиха: — так у мене болять крижі, що я і з постелі не встану.

Кайдашиха впізнала Мотрину кумедію й розсердилась.

— Чого це ти дражнишся зо мною? Ти думаєш, що мене піддурити? Годі тобі брехні справляти. Вставай та в печі розтоплюй.

— Мамо! Годі вам спати! Вставайте та в печі розтоплюйте! — крикнула й собі Мотря з полу, — а я трошки покачаюсь.

— Оце довелось на старість терпіти таку напасть од своїх дітей, — промовила Кайдашиха: — Карпе, штовхни під бік свою жінку, нехай устас до роботи.

В хаті всі спали, аж хропли.

— Як би я була кобила, то я б давно встала. Нехай вам кобили прядуть та варять.

Кайдашиха прикусила язика, але її розбірала злість.

— Чи ти здуріла сьогодні, чи наважилась мене зо світа звести? Омельку! — крикнула Кайдашиха на свого чоловіка: — чи ти чуєш, що витворис твоя невістка?

Старий Кайдаш лежав на лаві догори лицем і важко дихав. Він з вечора таки добре винив у шинку і спав, як убитий. Жіночий крик, гострі жіночі голоси стривожили його, і він почав кричати через сон диким, чудним голосом. Йому приснилось,

ніби в хату серед ночі вбігла коза з червоними очима, з вогнем у роті, освітила вогнем хату, вхопила в передні лапи кочергу й почала поратись коло печі та все клацала до його червоними вогняними зубами. Він хотів підвести руку та перехреститись, але руки стали неначе залізні. А коза все крутилась коло печі, а далі почала танцювати, висолопивши язика на пів аршина. Дивиться Кайдаш на ту козу, а з кози стала кобила зі здоровою, як ночви, головою, з страшними червоними очима, з вогняним язиком. Двері одчинились, і в хату ввійшла свята П'ятниця, з розпущеними косами, з золотим вінцем на голові, в щирокій одежі з червоного та жовтого вогню. Кайдаш закричав несвоім голосом. Сини повскакували в постелі й кинулись до батька. Мотря й Кайдашиха перестали сваритись і собі повставали. Карпо перекинув батька набік, і він тільки тоді прокинувся й опам'ятався.

— Тату! Чого це ви так кричите? Мабуть, вам щось страшне приснилось, — питав батька Карпо.

Кайдаш підвівся, сів на лаві й довго протирав очі. Страшний сон перелякав його. Він устав з лави, почав молитись Богу перед образами. Йому все здавалось, що його карає свята П'ятниця за те, що він не додержував посту у п'ятниці й ввечері в шинку напивався горілки.

Такий несподіваний випадок зав'язав рота свекрусі й невістці. Вони обидві кинулись до роботи, але Мотря не вимітала хати та все поглядала скоса на свекруху. Свекруха таксамо поглядала то на віник, то на невістку, а далі витягла зо скрині сорочку й сіла коло вікна шити. Мотря одімкнула свою

скриню, витягла стару сорочку й собі сіла латати коло другого вікна.

Обід докипав у печі. Борщ, приставлений до жару, дув бульки і клекотів вряди-годи, неначе хто в йому ляпав ложкою. Хата стояла неметяна. Свекруха глянула на невістку зпід лоба і промовила:

— Чого це ти, Мотре, сіла шити? Хибّا ти не бачиш, що в печі обід недоварений, а хата стоїть і досі неметяна.

— Та вже ж бачу, не повилазили, — обізвалась Мотря, затуляючи нитку в вушко.

— Гляди лиш, щоб тобі й, справді, не повилазили. Сядеш собі шити по обіді, як упорався.

— Ох, ох! Так у мене чогось болить спина, так ниють руки, — почала Мотря тонесеньким голосом, передражнюючи свекруху.

— Дrajнись, дражнись! — сказала свекруха. — Кидай лишень сорочку та вимітай хату, кажу тобі. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують.

— А я вам, мамо, не наймичка; я і в своїй матері не була наймичкою. Коли пішлося на колотнечу, то нам треба робить діло по-половині. Поганять і в мене стало б хисту, аби було кого.

— Не видумуй чорт-зна чого. Як була я в панів, то робила за двох таких, як ти: варила обід на дванацять душ, а ти й на п'ять душ не попнешся.

— Робили, бо над вами пан з пагайкою стояв.

— Коли хоч, то я й над тобою стану з пагайкою. Цить! А то як візьму кочергу, то й зуби визбірасш, — крикнула Кайдашиха й зіскочила з місця.

— Ви мені не рідна мати: не давали зубів, не маєте права й вибивать. У коцюби два кінці: один по мені, другий по вас.

— Карпе! Чи ти чуєш, що твоя жінка витворює? Чом ти їй нічого не скажеш?

Карпо слухав усю ту розмову й не знав, що їм казать. У хату ввійшов Кайдаш. Кайдашиха почала йому жалітись на невістку.

— І хто нараяв нам брати невістку в тих багатирів? — крикнула Кайдашиха. — Лучче було взяти циганку, ніж багачку з порожньою скринею.

— Я вашого сина не силувала мене брати; я до вас з хлібом, зо сіллю не ходила, порогів ваших не оббивала. Ви сами до мене прийшли, — сказала Мотря трохи тихішим голосом, остерегаючися свекра.

Старий Кайдаш розсердився на невістку й почав на неї гримать.

— Мотре! Коли ти наша, то слухай матері та роби діло. Не сьогодні ж до нас привезена. Наш хліб їси, нам і роби, а як ні, то ми тебе й попросиме слухати.

— Хибà ж я дурно їм ваш хліб! Од ранку до вечора й рук не покладаю . . .

— А ти хотіла згорнути руки та й сидіти! Чого це ти розходилась! Та я тобі не подивлюся в зуби! — крикнув Кайдаш, і його темні очі заблищали: він замахнувся на Мотрю рукою.

— Тату! В Мотрі є чоловік, — сказав понуро Карпо: — ви не дуже на неї махайте кулаками. Кайдаш спакнув полум'ям.

— А ти чого оступаєшся за своєю жінкою?

крикнув він на Карпа: — коли хочеш, то я й тобі носа втру.

— Ба не втрете! Я вже немаленький, — одрубав Карпо.

Бліде батькове лице стало жовте, неначе віск. Він кинувся до Карпа. Карпо встав з лави й став, неначе стовп.

— Що ви мені цвікаєте в очі, неначе змовились. Хибя я не ваш батько? Хибя мені не можна у своїй хаті порядок дати?

— Тату! Не махайте на мене руками, бо й у мене руки є! — сказав Карпо й собі зблід на виду. Його червоні губи побіліли, неначе полотно.

— Як візьму налигача, то я вас обох так обчухраю, що ви будете мені покорятись.

— Тату! Оступіться, прошу вас, — сказав Карпо, блідий, неначе смерть, — бо й я налигача знайду.

Кайдаш побачив, що Карпо не жартує. Він не мовчав батькові й маленьким, а тепер по всьому було видно, що він говорить не на вітер.

— Пху на тебе, сатано! — плюнув набік Кайдаш і хрюпнув дверима так, що з полиці полетіло горня й розбилось на шматочки.

— Так, сишу, так! Добре говориш з батьком, ще й жінку свою навчасш! Ти візьми ремінні віжки та загнуздай її так, щоб вона й не поворухнулась. Ну, взяла собі невісточку! Взяла собі в хату біду!

Мотря сиділа коло вікна, червона, як ар, і плутала ниткою здовж і впоперек, і по комірі. й по пазусі. Карпо вийшов з хати й собі хрюпнув дверима так, що вікна задзвеніли. Кайдашиха й Мотря зостались у хаті удвох, сиділи коло вікон одна проти

другої й ніби шили, не підводячи очей од шитва. В хаті стало тихо, тільки борщ бризкав уряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав та спльовував на жар, а густа каша ніби стогнала в горшку, підіймаючи затужавілий вершок угору, ніби вона дихала й підіймала важкі груди. А зімнє сонце глянуло весело в вікно й заграло рожевим світлом на білому комині, на білій грубі й намалювало долі чотирі шибки з чорними рямами, з чудними малюнками простого прищуватого скла. Молодці все сиділи одна проти другої, все шили й понашивали од злости таких безконешників, що потім прийшлось їм довго випорювать та розплутувати. Вони шили, а скося все поглядали на того капосного віника, що стояв у кутку, під мисником.

У хату ввійшов Лаврін, узяв віник і почав мести діл. Од вікон до самої печі простяглися ніби вогняні стовпи, виткані з сонця та дрібного порошу, котрий ворухився в ясному промінні, неначе дрібнісінька мошка.

Чоловіки посходились у хату. Мотря стала насипати борщ. Чоловіки посідали за стіл; сіла й Кайдашиха.

— Чи помирились? — спитав батько, обертаючись до молодичь.

Свекруха й невістка мовчали. Карпо сидів за столом і обідав мовчки. Після того, як він оженився, він ніби виріс у своїх очах. Кожний батьків докір адавався йому тепер удвоє важчим. Його думка літала коло якоїсь хати, в котрій він живе сам зі своєю жінкою, сам господарює, без батька, без матері, і ні од кого не чує ніякого приказу та загаду.

Од того часу вже не було ладу між свекрухою та невісткою. Вони поглядали одна на другу знід-лоба. Мотря не дуже вважала на Кайдашиху й Кайдаша, але для неї все здавалось, що в хаті чогось тісно, неначе її душать стіни, душить стеля, душить піч.

Вже було недалеко до Різдва. Роботи було ще більше. Мотря вимазала сіни, помила лави, мисник, полиці. Перед празниками закололи кабана. Почався в хаті гармидер. Кайдашиха все гукала на Мотрю, а Мотря ніколи не змовчувала свекрусі.

— Мамо! Не кричіть на мене, — говорила Мотря, пораючись коло ковбас. — Я й сама пороблю діло й без вас. Лучче лягайте на ліжко та, про мене, беріть у руки бандуру, куріть люльку, як наша пані-їконо-маша.

Перед святками Мотря ждала, що Кайдашиха справить для неї будлі-яку нову одежину. Кайдашиха одрізала для неї нову запаску.

На третій день Різдва Мотря витягла зо скрині нову спідницю, привезену од батька. Спідниця була дуже гарна та рясна, зелена, з червоними густими рожами. Вона повісила спідницю на сволоці, на кілку. Кайдашиха тільки скося поглядала на ту спідницю.

Мотря пішла в хижку, наділа спідницю й червону запаску, ввійшла в хату та все походжала по хаті та розправляла широкі фалди кругом себе, перед самим носом у свекрухи. Свекруха ніби не дивилась на спідницю.

— Ото спідницю справив мені Карпо ік правнику! — сказала Мотря і стала перед Кайдашихою, ще й Кайдашевса Сім'я

обома руками розстала широку спідницю на обидва боки.

— Батькові своїому покажи! Однак багатий, — сказала Кайдашиха, не дивлячись на спідницю.

— Сьогодні піду до батька та й покажу, тільки не ту чорну запаску, що ви справили мені ік празнику.

— Ой, Господи! Доведеться зайтись на Різдво до служби, — сказала Кайдашиха: — через тебе нема мені ні празника, ні неділі. Хибّا не чуєш? Он до церкви дзвонять.

По обіді пішла Мотря в гості до матері.

— Чи добре як тобі, дочко, жити у свекра, — питала в дочки Довбишка.

— Як уже є, так і буде. Як буде погано, то буду на себе жалкувати, — сказала Мотря.

— Та вже, дочко, треба слухати свекрухи, бо як будеш неслухняна, то буде твоя головонька щодня п'яна, — навчала мати.

— Як буде в мене голова п'яна, то і в свекрухи не буде твереза, — сказала Мотря. — В мене вже давно од свекрухи голова п'яна.

— Хибّا вона, дочко, тебе кривдить?

— В мене не свекруха, а люта змня. Але я її потурати не буду.

— То попроси свекра, щоб поставив вам через сіни хату, — сказала мати.

— Свекор за свекрухою руку держить, обіцяв ставити хату, та казав пан кожух дам, тільки слово його тежде.

Довбишка тільки важко зітхнула. Вона знала, що нічим не pomoже своїй дочці.

Од того часу між Кайдашихою та Мотрею не було мира. Цілу зіму вони прями на полотно, але коли Кайдашиха прями коло каміна, Мотря світила керосинову лампу й сідала прями коло стола.

У великий піст Кайдашиха принесла од ткалі гарне тонке полотно й рушники. Вона сховала його у свою скриню ще й замком замкнула.

— Та не замикайте, мамо! Хоч і я рук до полотна докладаю, та не буду красти, — промовила Мотря; але їй дуже хотілось одкрити свою частку і сховати у свою скриню.

Настав великий піст. Вже до Великодня було недалеко. Весна була рання. На п'ятім тижні пішов на поле навіть удовин плуг. Мотря почала вговорювати Карпа.

— Чи ти бачиш, як мене водить твоя мати? Моя мати квітчала мене, як рожу, а твоя мати водить мене, неначе старчиху. Попроси батька, щоб дав мені грошей на нову хустку та на спідницю. Куплю собі ік Великодню нову одяжку та хоч уберуся полюдський.

Карпові й самому хотілось прибрати свою жінку, як прибірається квітка на весні. Він почав просити в батька грошей.

— А де я тобі наберу стільки грошей! — сказав батько. — Твоя жінка не дівка: їй заміж не йти. Піде мати до Корсуня на ярмарок, то і справить, що там буде треба.

Кайдашиха й, справді, поїхала на ярмарок. Мотря просилась і собі, але свекруха її не взяла.

Увечері Кайдашиха привезла Мотрі з ярмарку хустку й матерії на спідницю. Мотря розгорнула

хустку в руках. Хустка була чорна, з маленькими квіточками.

Мабуть, хочете мене в черниці постригти, — сказала Мотря й кинула хустку на стіл. Вона глянула на матерію, набрану на снідишню: матерія була вбога, темненька, з червоними крапками. Мотря навіть не розгорнула її та й одійшла од стола.

Я знала, що тобі не вгодку. Я не знаю, хто тобі й угодить, — сказала Кайдашиха, розсердившись. — Де ж пак! Зросла в такій роскоші.

Мотря мовчала. А для неї, молодій, так хотілось зав'язати на празник голову розкішною червоною хусткою. Вона тільки легко зітхнула.

«Не моя воля возить у цій хаті», — подумала вона.

І для неї схотілось волі та своєї хати.

IV.

Настало літо. Почалися жнива; почалася в полі робота. Кайдашиха ще раніше будила Мотрю гнати до череди та варити обід, та все докорила невістці.

- - Вставай, невістко, та подій ті корови та вівці, що од батька пагнала, — говорила Кайдашиха.

— Од батька я не пагнала, та і в вас небагато корів застала, — говорила Мотря.

Сім'я літом мало сиділа в хаті, менше стало колотнечі. За гарячою роботою в полі не було часу сваритись. Кайдаші вижали свій хліб і стали заробляти в пана за сніп. Мотря жала дуже швидко й заробила з Карпом більше кін, ніж Кайдаш з Кайдашихою.

В осені Мотря обродинилась. Кайдаш справив хрестини. Карпо ще більше ніби виріс сам у своїх очах. Він тепер уважав себе за правдивого хазяїна, у всьому рівного батькові. В йому деє узаялась не вага до самого себе. Батько був дуже радий унукові й обіцяв на хрестинах приставити для Карпа хату через сина. Мала дитина наче трохи помирала свекруху з невісткою. Кайдашиха принадала коло свого внука, неначе коло своєї дитини, вчила невістку, як дитину купать, як сновивати і знов заговорила до невістки солодким голосом. Мотря ненавиділа той облесливий голос, але стала заскавіна до свекрухи. Поки вона слабувала після родива, Кайдашиха стала для неї в великій пригоді. Але не так сталося, як дитина почала підростати. Кайдашиха тішилась унуком, колихала його, гоїдала, а Мотря мусіла робити всю важку роботу за себе й за свекруху.

Карпо й Мотря, заробивши літом собі хліба, вже знали, що вони їдять свій хліб, а не батьківський. У стійках стояло жито і пшениця, до якого вони приклали більше праці, ніж батько та мати. У скрині в Кайдашихи лежало полотно, в котрому, може, третина була нарядина Кайдашихою. Карпові та Мотрі стало ще важче дивитись батькові в руки. Лише в хаті тільки затихло і притаїлось, неначе гадина зімою. Весняне тепло кинули на ту гадину перше молодіці. І гадина підвела голову, заспачала на всю Кайдашеву хату, на все подвір'я.

Після Покрови Кайдашиха витягла зо скрині два сувої полотна: один сувій давніший, товстого та недобре вбіляного полотна, а другий — тонкого гарного, нарядного удвох з Мотрею. Кайдашиха покращила

товсте полотни на сорочки для старого Кайдаша, для Карпа, Лавріна й Мотрі, а собі одрізала тонкого полотна на три сорочки й зараз сховала сувій у скриню.

— А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна хоч на одну сорочку на празники? — спитала Мотря, насилу здержуючи голос.

— Мене товста сорочка ріже в тіло, а ти, Мотре, ще молода: носи, тимчасом, товсті сорочки, — сказала Кайдашиха.

— А ви думаєте, мене товста сорочка не ріже в тіло?

— Та бач, дочко, ти не ходиш до панів, а мене пани й пані просять варити обід, кличуть до себе в покої вечерити, ще й у покоях кладуть спати й подушки під боки стелять. Як же таки мені йти між такі люди в товстій сорочці.

— Хоч мені пани й не стелять під боки пухових подушок, але ж і я прила на тонке полотни, може, більше од вас, — сказала Мотря.

— От і більше! Що лаялась, то й, справді, більше. Не звикай до тонких сорочок, бо ще хто його зна, як буде тобі на своєму хазяйстві, — сказала Кайдашиха.

— Як уже там буде, а гірше не буде, як у вас. Коли б хоч одну тонку сорочку одкраяли на свитій. Чи вже ж я в вас і того не заробила?

— Оце причешилась причепа! Про мене, бери все полотни та й закутайся в його а головою. Так уже настирилась мені, що вже й не знаю, як од тебе одчепиться, — сказала Кайдашиха.

Мотря одвернулась до вікна і вперше заплакала

од того часу, як переступила через свекрів поріг. Вона почувтила, що свекруха кривдить її в тому, до чого вона доклала багато праці своїх рук. Вона втерла крадькома сльози рукавом.

Мотря вийшла одкравце для неї полотни і ширгопула його на лаву. Довго лежало воно на лаві, надувшись, неначе сердилось на невістку. Мотря достала зо скрині червоної та синьої заполочі і вже над вечір сіла вишивати рукави квітками. Квітки виходили здорові та ладні, неначе вона вишивала їх на мішку або на ридні. Мотря плюнула, покинула шити рукави пружками та маленькими зірками.

Пошила Мотря сорочку, випрала її наділа. Товсте полотни синіло, неначе буз. Вона глянула в дзеркало, і для неї здалося, що в такій сорочці в неї лице почорніло. Її брови стали не такі гарні.

«Була я в батька, було мені личко біленьке і брови чорненькі, а в свекра личко мені змарніло, і брови поплиняли», — подумала Мотря, роздивляючись на себе в дзеркалі. — «Ізвість свекруха, люта змій вік молоденький».

Свекруха пішла до шинку та на-підштітку і сказала свою невістку на все село, що вона нічим не може допомогти невістці: що справить, то все для неї постане наперекор, та не до лица.

Молоді молодичі все-чисто переказували їм, як її судить у корчмі свекруха.

«Потривай же, свекрухо: не буду я більше дві твоєї панської шкіри на тонке полотни пряти», подумала Мотря, і з того часу вона стала присти починки собі окреме та ховати у свою скриню.

— На віщо, ти, Мотре, ховасш починки у свою скриню? — спитала Кайдашиха.

— На те, що треба; не буду ж їх їсти, — одрубала Мотря.

А, може, й поїси; хто тебе знає, — сказала Кайдашиха.

— Не бійтесь, не понесу в шинок, не проп'ю й не буду на підпитку судити, як ви мене судите.

Що ж ти з ними думасш робити? — спитала мати.

— Помотаю на мотовило, осную та вироблю собі тонкого полотна на сорочки. Може, й під мої боки хтось постелить подушки . . .

Кайдашиха догадалась, до чого воно йдеться, і трохи стурбувалась. Вона пряла ліниво, а Мотря дуже пильнувала коло гребіння. Вона боялась, щоб Мотря часом не випряла всього придива.

— То це ти думасш зібратись на своє хазяйство моїм придивом? — спитала Кайдашиха.

— Придиво таке ваше, як і моє. Хибя я не брала конопель, не мочила, не била на бительні, не терла на терниці, може, більше од вас?

Кайдашиха замовкла. Для неї здалося, що невістка того не зробить, а тільки метиться над нею за товеті сорочки.

Однаке, одного дня по обіді, Мотря витягла зі своєї скрині десять товетих починків, взяла мотовило й хотіла метати. Кайдашиха побачила, що то не жарти, і снахнула подум'ям.

Чи ти жартуєш, молодице, чи зо мною дражнишся? — спитала в Мотрі свекруха.

В мене нема жартів, — сказала Мотря, ма-

хаючи мотівилом, котре гойдалося в її руках і черкалось об сволок.

Кайдашиха зобідилась. Мотря не мала її не тільки за матір, але навіть за господиню в хаті. ще й сама хотіла стати господинею.

— Дай сюди мотівило! Це не твоє, а моє. Принеси од свого батька та й мотай на йому, про мене, свої жили, — крикнула Кайдашиха й ухопила рукою мотівило.

— Ба не дам, бо й мені треба, — одказала Мотря, не випускаючи з рук мотівила.

— Дай сюди, кажу тобі! — крикнула на всю хату Кайдашиха, люта од злості; я сама зараз буду мотать.

— Ба не дам! У вас нема чого мотать, бо ви нічого не напrialи, — крикнула й собі на всю хату Мотря і вхопила мотівило обома руками.

Геть собі ік нечистій матері! Дай мотівило, кажу тобі! — зарепетувала Кайдашиха вже несвоім голосом і вхопила мотівило обома руками ще й потягла до себе.

— Ба не дам! Хибà будемо битись, чи що? крикнула Мотря й сіпнула до себе мотівило.

— Дай!

— Ба не дам!

— Дай, кажу тобі!

— Ба не дам!

Молодичі підняли страшний гвалт. Чоловіки позбігались у хату. Їм здалось, що молодичі б'ються. Серед хати стояли свекруха й невістка, й сіпали кожна до себе мотівило. Обидві були люті, в обох очі блищали. Починок качався долі. Старий Кай

даш, Карпо й Лаврін повитріщали на молодичь очі, не знаючи, од чого скоїлась між ними така сварка. Свекруха й невістка так розлютувались, що не примітили чоловіків.

— Дай сюди, бо як пхну, то й ноги задереш! — кричала Кайдашиха й сіпала до себе мотовило.

— Одчепіться, бо й я вмію пхаться, — кричала Мотря несамовито й тягла до себе мотовило.

— Чи ви подуріли сьогодні, чи показились, — сказав Кайдаш, — чи у хрещика грастесь? Покиньте мотовило!

Молодичі його не слухали й тягались по хаті з мотовилом, не вважаючи на його слова.

Та це вони, мабуть, у ворона граються, обіззався насмішувато Лаврін.

Кайдаш ухопив кочергу й замірився на молодичь; вони його ніби й не бачили й усе ренетували та ляпались. Старий Кайдаш постив, бо тоді була п'ятниця. Він був голодний та сердитий. Жіночий крик дратував його.

Покерв'яте мотовило, бо так і впечу обох по сніпці кочергою! — крикнув він на всю хату.

Молодичі стояли бліді, як смерть, і од злості ледві дихали. Вони вже не мали сили самі поминути те мотовило. Кайдаш кинув з усієї сили об землю кочергою, вихопив з їх рук мотовило й потропив його на курпалочки. Свекруха й невістка розійшлись збоку.

Чого ви ластесь! Чого ви сваритесь? — почав Кайдаш. — Господи! Сьогодні свята п'ятниця, а вони тебе, неначе на злість, тільки до гріха доводять. На що тобі Мотря з тим мотовилом!

— Буду свої починки мотать. Одначе в вас доброї сорочки не заслужиш, — сказала Мотря.

— Вона хоче прями собі на полотно нарізно од нас, — сказала Кайдашиха, ледві дишучи.

— На що тобі прями нарізно? Чи тобі хто полотна не дає, чи що? — спитав Кайдаш у Мотрі.

Хочу прями, бо має право, — сказала Мотря.

Ставте, тату, мерцій хату через сіни, обізався Карпо.

Ти б лучше свою жінку трохи приборкав, щоб не так високо літати, — сказав батько.

Хибі мой жінка курка, щоб я її крила обборкав, — сказав Карпо.

Карпо! Не дратуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна.

— Далеко вам до мосі чуприни! — обізався Карпо.

Ти думаєш, що в мене руки не доросли до твоєї чуприни? — крикнув батько.

Мабуть, вже переросли . . . Мати кривдить жінку, а ви мене, — сказав Карпо.

Хто ж тебе кривдить? Хибі я тобі їсти не даю? — крикнув батько?

А хибі ж ви дали мені коли хоч конійку в руки? Я роблю, а ви гроші у свого скриню ховаєте.

На що тобі гроші! Хибі хочеш їх прощити! — сказав батько.

А хоч би ї прощити! Ніке вам до того діло? — сказав Карпо.

То ти мене будеш на старість учити! — кричав старий Кайдаш, блідий, як смерть, та все приступав до Карпа.

— Тату! Не дізьте! Я роблю й маю право на своє добро. Одрізіть нас.

— То ти через свою дурну жінку будеш мені цвікати таке в вічі! Чого ти, бісова дочко, гризешся з матіррю? — крикнув старий Кайдаш, махаючи поламаним мотвином: — чи ти хочеш бути найстарішою в хаті, чи що? Чи ти хочеш, щоб мати була тобі за наймичку? Я тобі полічу ребра одним мотвином.

Кайдаш махнув на Мотрю мотвином і зачепив її по руці.

Між батьком і Мотрею став Карно, неначе а землі впріє.

— Тату! Не бийте Мотрі. — крикнув він несамовито: — яке право ви маєте бить мою жінку?

А чом же вона не слухає матері та тільки збиває бучу в мотвино?

Ба не Мотря винна, а мати. Мати всю валяку роботу скидає на Мотрю, а сама тільки похіденьки та посиденьки справляє.

То це ти таке говориш за свою матір? крикнув Кайдаш.

То це ти мені колеш очі через свою жінку! крикнула Кайданиха, приступаючи до Карна з другого боку: — от чого я діждалась на старість од своїх дітей!

Як ти смієш таке говорити на свою матір? суворо крикнув Кайдаш і приступив на ступінь ближче до Карна.

Тату! Не наближайтесь, — говорив спокійно, але пошуро Карно, стоячи стовном на одному місці.

Через твою жінку, через оце щодащо, та я буду на старість таке лихо терпіти! — крикнула аж завищала Кайдашиха і вдарила кулаком об кулак під самим носом у Карпа.

Карпо навіть не одхилив голови й не кліснув очима. Він тільки витріщив їх інше більше так, що вони стали зовсім круглі.

Я поб'ю на тобі оце мотвило на трісочки, як ти не вишчини своєї жінки! — крикнув Кайдаш, приступивши до Карпа ще ближче.

Карпо не оступився й не одхилився, і тільки зблід та понуро поглядав на батька.

Тату, оступіться! Не вводьте мене в гріх, — сказав Карпо.

Кайдаш з Кайдашихою то приступали до Карпа, то оступались, як хвилі б'ють у скелястий берег та знов одходять од його. Карпо стояв, неначе скеля. Дуже дразливий, старий Кайдаш розходився, кинувся на Карпа з кулаками і потовхнув його рукою у груди. Карпо зблід, як смерть, а тоні губи, міцно стиснені, стали зовсім білі, неначе полотно.

Тату! Не бійтесь! — ледві промовив Карпо.

Кайдаш, блідий, з темними блискучими очима, знов кинувся на Карпа.

Тату! Візьміть лущер, сепару та за одним разом зарубайте мене, — промовив Карпо, ледві динючись: він почув, що вся кров позилась у його обличчя. Сидячи встелі, він почув, що в його вухах зашавіло і що в його грудях щось стукотіло. В очах усе в хаті почало кружитись.

Не лізь, бо задушу, продаю душу! — крикнув

Карно, та й кикує, неначе звір, на батька і штовхнув його обома кулаками в груди.

Старий Кайдаш, як стояв, так і впаав навзніж, аж ноги задер. Поламані шматки м'яса випали з його рук і вдарились об грубу.

Кайдашиха, Мотря й Лаврін крикнули в один голос. Лаврін з матір'ю кикує обороняти старого батька й заступив його собою. Карно оступився на два ступіні до стола і знов став непорушно, неначе скеля, білий, як крейда. Його темні очі погасли й ніби померли, а волосся на голові настовбурчилося і сторчало, неначе в їжака. Мотря зликала, що за її м'ясо сина побив батька.

Лаврін з матір'ю підвели батька й посадили на лаві. Кайдаш не говорив ні слова й тільки стоґнав. Він не стільки забився об діл, як стривожився. Неповага од сина, й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — усе злилося до купи в його душі, запекло його в грудях так, що йому здавалося, ніби Карно вбив його на-смерть.

— Нема в тебе Бога в серці! Не дурно ж ти до церкви не ходиш, — через силу вимовив Кайдаш, та все стоґнав.

Кайдашиха почала голосно плакати. В Лавріна брови насупились. Він був ладен кинути на Карна й обірвати йому волосся на голові. Одна Мотря спокійно сіла на лаві, згорнула руки й дивилась то на піч, то під піч.

У Карна кров почала одходити од очей. Вже перед ним перестав крутитися світ. Він узяв шапку й вийшов з хати.

— Це все через тебе, невісточко! — промо-

вила Кайдашиха її ударило до Мотрі кулаком об кулак.

— Може, через мене, а, може, й через нас, — спокійно промовила Мотря, дивлячись під ніч.

— Цур вам, нех вам! Поставлю вам хату через сіни, та, про мене, там хоч голови собі поскручуйте, — сказав Кайдаш.

— Та перше зробіть мені й матері двос мотовил, — спокійненько промовила Мотря.

— Бодай тобі добра не було з твоїм мотовилом! Через твоє мотовило син побив батька. Ой, світе мій! Не дадуть діти своєю смертю вмерти, — бідкалась Кайдашиха: — хоч зараз вибірайся до сусід зі своєї хати.

Сумний зімній вечір заглянув через вікна в хату. Густі діди стали по кутках і навели, як біда та сумна смерть, покій на роздражнену, розгнівану сім'ю. Молодиці замовкли та тільки важко зітхали. На лаві сидів старий Кайдаш, сидів мовчки й собі важко зітхав, підперши голову долонею і спершися ліктем на коліно. На його широкому блідому лобі, на його спущених віках лежала глибока, важка туга, лежав сором, перемішаний з жалем. Він не їв цілий день. Його тягло за живіт. Він накинув на себе свиту, надів шапку та й пішов до шинку, поминати святу п'ятницю та запивати сором.

Карпо вийшов з хати в одній сорочці. Він пішов і гая за повіткою під грушею. Свіжий перший сніг укрити гори й долини, нби тонким дорожм полотном. Усе небо було вкрите густими хмарами, висідало молодим туманом. Карпо дивився на голі білі гори, що зовсім зливалися з білим небом.

у вечірній імлі так, що не можна було розібрати, де кінчались гори, де починалось небо. Він дивився на чорний довгий рядок гір, котрі чорніли од густого дубового ліса, неначе обкутані чорним сукном, і він нічого того не бачив. Уся його душа десь заховалася глибоко сама в собі; він ніби здеревенів од тієї страшної події, котру недавно вчинив. М'який перший холод ніби протверезив Карпа. З його голови почав виходити якийсь чад, і він потроху почав примічати хати, гори, ліс; він примітив, як батько виїшов з двора, пішов шляхом поза ставком на греблю, увійшов у шинок, як у шинку в вікні заблищав вогонь. Він примітив купку чоловіків, котра чорніла й ворухилася коло шинку на білому снігу. І все те він бачив, неначе десь у воді, одкинуте звверху од високого берега, або десь на дні неглибокої прозорої річки.

Холод почав проймати Карпа. Він почув, що його тіло труситься од голови до самих пальців на ногах, що в його голова горить ніби вогнем. Він повернувся на місці й зачепив головою гілку груші, вкриту снігом. Сніг, неначе пух, посипався на його голову, на плечі, на голу шию, за пазуху. Тоді тільки він опам'ятувався, набрав у руки снігу, приклав до голови й тихою ходою пішов у хату.

У хаті було тихо й сумно: ніхто не говорив ні слова, тільки вогонь палав та тріщав у печі і здавався однією живою веселою стотою в мертвій хаті. Вже в хаті і світло погасло, а Кайдаш сидів у шинку, нив з кумом горілку й там заночував.

На другий день перед обідом Кайдаш увійшов у хату і вніс двох нових мотевіт.

— Нате вам двос мотовил, та, про мене, очі повиколуйте собі, — сказав Кайдаш, кидаючи мотовила на лаву.

Мотря весело глянула на мотовила, зараз по обіді витягла зі своєї скрині починки й почала мотать. Нове мотовило аж гуло в її руках і вряди-годи черкалось об сволок, об стелю. Вона почула в собі дух господині, самотійної господині. Свекруху брала алість. Для неї невістчине мотовило гуло, неначе кусливі джмелі кругом її голови.

»Пропадуть мої конопельки,« подумала Кайдашиха, »похоплива невісточка попряде їх собі на полотно поперед мене«.

А невістка мотала починки, полічила чисниці¹⁾ та пасма, скинула півміток з мотовила і сховала у свою скриню.

— Ховай, невістчко, у свою скриню, що заірвеш. Швидко сховаш усе наше добро, ще й нас убгаш у свою скриню, — промовила свекруха.

— Не бійтесь! Такого добра не сховаю, а як би вас знайшла у своїй скрині, то ще б і надвір викинула, — сказала невістка.

Другого дня Мотря позбирала свої й Карпові сорочки й намочила в лузі.

— Чом же ти не забрала та не помочила всіх сорочок? — спитала мати.

Тим, що вас усіх більше обпирати не буду. Періть собі самі: адже ж маєте руки.

— На що ж той захід на два рази? Хибя ще

¹⁾ десята частина пасма
Кайдашева сім'я

мало гармидеру в хаті? На що ти наляпущи зайвий раз у хаті? — сказала Кайдашиха.

Мотря не слухала матері. Вона пооджмала свої сорочки, другого дня одзолила, поправа її показала. Кайдашиха мусіла заходиватись сама коло своїх сорочок. Вона вже й не говорила за те чоловікові тим, що боялась колотнечі. Вона думала, що все те якось перетреться, переміється, та й так минеться. Але воно так не минулось.

Раз Мотря спекла хліб. Хліб не вдався. Вона подала його на стіл до борщу; хліб вийшов липкий з закальцем на два пальці. На біду, й борщ вийшов недобрий.

— Недобрий борщ, — сказав Лаврін.

— Але й хліб спекла, хоч коники ліпи! — сказала сердито Кайдашиха.

— Аж у горлі давить, — обізвався й собі старий Кайдаш.

Як на лихо, Лаврін, жартуючи, взяв та зліпив з м'якушки коника, поставив його на столі ще й хвоста задер йому вгору.

Мотря зирнула на коника та й скипіла, неначе хто линув на неї окропом. Вона лучче витерпіла б лайку, ніж смішки.

— Лаяли, били, а це вже знущаються надо мною, — крикнула Мотря й кинула об стіл ложкую.

— Чого ж кидаєш ложкую нам усім у вічі! Чести не знаєш, чи що? — сказав старий Кайдаш.

— Коли хочеш сердитися, то сердься, а не кидай на святний хліб ложкую, — обізвався вперше сердито на свою жінку Карпо: — позабризувала стравою всім очі. Щось ти, справді, вже дуже розібралась.

— То варить та печуть собі самі. Я нічим вам не вгоджу, — сказала Мотря, одійшовши до печі.

— Як би ти була наймичка, то ти б собі одійшла од нас, а ми пекли б та варили самі собі, — сказав Кайдаш.

»Будете ви й так самі пекти й варити,« — подумала Мотря й задумала на другий день варить обід тільки для себе та для Карпа.

Другого дня Мотря встала дуже рано, сіла собі прости, потім загощила в печі, знайшла два невеличкі горшечки і поставила в одному борщ, а в другому кашу, якраз стільки, скільки було треба на дві душі. Вона задумала й вечеряти з Карпом окреме.

Кайдашиха спала собі гарненько на печі та викачувалась. Полум'я тріщало в печі, окріп булькотів, а вона потягалась на печі в теплій постелі, думаючи, що невістка варить обід на всіх. Вже стало розвиднюватись. Кайдашиха зішла з печі, глянула в піч і вгляділа двох маленьких горнят.

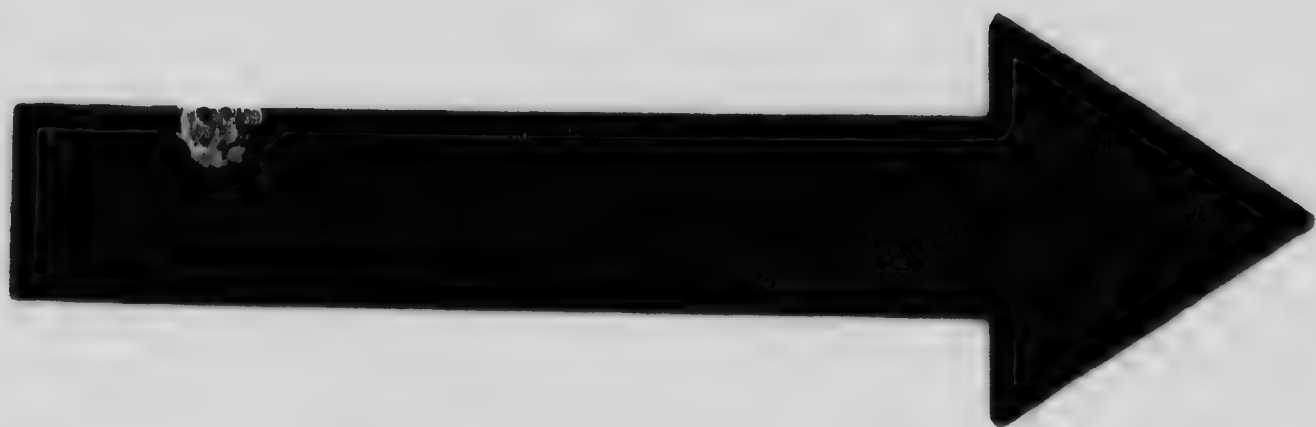
— Що це ти, Мотре, вариш у тих горнятах? — спитала вона.

— Борщ та кашу, — одказала Мотря.

— На що ж ти поставила страву в таких маленьких горнятках? Сьогодні ж не п'ятниця: і батько буде обідати.

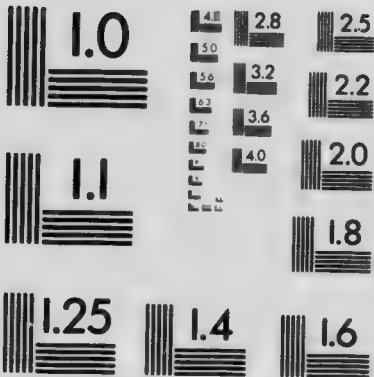
— Буде обідать, як ви наварите, бо я на вас усіх не буду більше варити. Я вам нічим не догоджу. Варить собі самі, одначе ви ячилися у панів.

Надворі вже світало. Сім'я обідала рано, а Кайдашихі прийшлося тільки-що заходитись коло сирих буряків та коло капусти.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

— Ой, Господи милосерний! Мабуť, ти нава-
жилася звести мене з світа, — крикнула Кайдашиха:
— що це ти витворяєш?

— Те, що бачите.

— Приставляй у більшому горшку борщ!

— На віщо! Мій борщ уже докипас, — сказала
Мотря спокійно, але насмішкувато.

Кайдашихі довелося самій приставляти другий
борщ та другу кашу.

Зійшло сонце. Мотря покликала Карпа обідати
й поставила на стіл борщ. Сам Карпо здивувався.

— Що це ти, Мотре, вигадусь? Ти хочеш знов
розсердити батька, — сказав Карпо.

— Сідай та їж! Розносився з батьком. Батькові
наварить борщу мати, а я більше не буду варити на
всіх.

Карпо не знав, чи сідати за стіл, чи ні.

Кайдашиха наробила крику на всю хату, на все
подвір'я. В хату вбіг Кайдаш, а за ним Лаврін.

— Подивись, що твоя невісточка витворяє! —
крикнула Кайдашиха, вихопивши з печі мале горня
з кашею.

Старий Кайдаш витріщив очі на горня й не
знав, до чого воно йдеться.

— Глянь! Що це таке! — сказала Кайдашиха,
тикаючи під самий ніс Кайдашеві горня з кашею.

— Каша. Що ж воно, як не каша, — сказав
Кайдаш. Він не доглядався, в якому там горшку
зварили кашу.

— Подивись лишень, у якому горшку поставила
твоя невісточка оцю кашу, — сказала Кайдашиха.

— У щербатому б то, чи що, — сказав Кайдаш.

— У щербатому . . . А чи стане цієї каші на всіх? — спитала Кайдашиха, сердита, що Кайдаш не розуміє діла.

— Чорт вашого батька знає, в якому там горшку ви приставляєте кашу. Бийтесь собі удвох, а мене не зачіпайте, — сказав Кайдаш, сердитий на жінок.

— Та це твоя невісточка зварила обід тільки для себе та для Карпа. Вона хоче обідать окреме, — сказала Кайдашиха.

— Та нехай, про мене, обідає й сама, ще й розпережеться, — сказав Кайдаш. — Нехай, про мене звість оцю кашу з горшком . . .

Старий Кайдаш пам'ятав мотвило. В його й досі щеміла спина.

— Я вже не знаю, що це далі буде. Візьму та й піду в комірники. Чом ти, Омельку, нічого не скажеш отій сатані?

Омелько боявся, щоб не довелось через ту кашу удруге задерти ноги догори, і мовчав.

— Коли ти нічого не скажеш, то я сама викидаю отой обід свиням, — сказала Кайдашиха і швиргнула горщик з кашею в помийницю. Горщик гепнув у шаплик. Помії бризнули на стіну й облили її потьокami до самої полиці.

Мотря аж зверетенилась.

— Коли ви викидасте мою страву в помийницю, то я не буду їсти вашого хліба. Ваш хліб давить мене отут у горлі, як важкий камінь. Нате вам і цей борщ, що я наварила, та, про мене, оддайте його собакам.

Люта Мотря вхопила зі стола миску з борщем і

кинула її під ноги свекрусі. Миска розлетілась на черенки: картопля покотилась аж під припічок.

— Пху на вас! — плюнув старий Кайдаш на розлитий борщ і пішов у повітку робити воза.

— Пху! — плюнув і собі Карпо, та й вийшов з хати.

Лаврін присів і жартовливо плюнув на самісіньку копичку буряків та квасолі, та й собі пішов з хати.

В хаті zostалися самі молодіці. Кайдашиха стояла коло печі над розбитою мискою, мов кам'яна. Мотря стояла коло стола, як стовп, і дивилась на широкі потьoki на стіні коло помийниці.

В хаті було тихо, тільки в печі на жару шкварчала ринка з вишкварками так сердито та голосно, неначе кричало десять бабів разом, ухопившись за коси. Сало шипіло, як змня, булькотало, кувікало, як свиня в тину, геготало, як гуска, гавкало, як собака, пицало, скреготало, а далі ніби завилло: гвалт, гвалт, гвалт! Ринка, вся промочена салом, зайнялась. Сало загуло й підняло здоровий вогняний язик, лизнуло челюсти й загуло вітром у комині.

Кайдашиха обернулася, глянула на вогняне море в челюстах, вихопила з печі ринку й накрила її ганчіркою. Ринка погасла, а по хаті пішов такий чад, такий смердячий дим, що Кайдашиха закашляла. Погасивши ринку, вона крикнула на Мотрю:

— Візьми ж віник та підмети, коли насмітила своїм борщем серед хати, або, про мене, сховай оте добро у свою скриню.

Мотря взяла віник, згорнула черепки, буряки та картоплю до помийниці й укинула в помийницю.

— Зварила обід для свиней; хто вже хто, а свині тобі сьогодні подякують за хліб, за сіль, — сказала Кайдашиха.

Мотря мовчала, тільки зуби зціпила. Вона вхопила кожух, накинула на себе та й побігла до своєї матері.

— Дайте, мамо, пообідати, — сказала вона Довбишці.

— А чом же ти не пообідала вдома? — спитала мати.

— В мене свекруха люта змня: ходить по хаті, — полум'ям на мене дише, а з носа гонить дим кужілем; на словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то од її очей молоко кисне.

— Кажи, дочко, свекрові, щоб вас одрізнив, а то ви колись зо свекрухою спалите хату, — сказала Довбишка, насипаючи в миску борщу.

Колотнеча в Кайдашевій хаті не переставала. Кайдашиха не говорила з Мотрею по три дні, хоч Мотря вже не сміла варити собі обід окремє. Стара Кайдашиха дуже любила свого внука, колихала його, цілувала, пестила. Мотря не давала їй дитини й одганяла її од колиски. Тільки вночі, тоді, як Мотря спала міцним сном, Кайдашиха вставала до дитини, забавляла, як вона плакала, та годувала її молоком.

Кайдаш побачив, що, справді, треба одрізнити дітей. Він боявся Карпа. Карпо, побивши батька, забув про те і ні трішки не жалкував, неначе він побив якогонебудь парубка в шинку.

В Кайдаша в повітці лежало чимало деревні. Деревні була закопана в землю й так присипана

трісками та кострицею, що її зовсім не було знать. То була деревня, нарубана в панському лісі зараз після визвоління людей од панщини. Семигори належали до одного великого польського пана, але в тім краю ще всі пам'ятали, що ті села недавно були непанщинні: в їх жили вольні козаки. Ще не вмер у народі переказ про те, як його пани записали в панщину, як забрали в козаків землю, стави, сади в лісах, і навіть ліс. Народ, почувши про волю, кинувся валками в ночі в ліс, рубав деревню, одбивався киями та сокирами од панських лісовиків. Люде багато наховали собі деревні в соломі, в льохах, закопували в землю, на грядках і садили зверху цибулю та часник, поки не минув на селі струс. Кайдаш прикупив трохи колодок, щоб поставити Карпові хату через сіни. Тільки почалася надворі весна, він закопав слупи. Мотря посіяла на тому місці пшеницю. Пшениця зійшла: то був знак, що місце для хати було чисте.

Кайдаш з Карпом закидав стіни, вшив покрівлю, а Мотря валькувала стіни. Стара Кайдашиха не поклала своїми руками ні одного валька глини.

Настало літо. Хату освятили. Карпо й Мотря перейшли у свою хату. Мотря вимазала чисто хату й тільки половину сіней, неначе мотузком одміряла. Вона мазала сіни та все голосно співала:

Коли б мені Господь поміг
Звекрухи діждати,
Заставила б стару суку
Халяндри скакати.
Скачи, скачи, стара суко,
Хоч на одній ніжці,

А щоб знала, як годити
Молодій невісці.
А у батька свого горе —
В свекра погуляти!
А у свекра гірше пекла:
Світа не видати!

Мотря співала на злість свекрусі, голосно на всі сіли. Двері були одчиняні. Кайдашиха зачинила двері з притиском, а Мотря ще голосніше гукала: «заставила б стару суку халяндри скакати! . . .»

Карпо з Лавріном перенесли Мотрину скриню в нову хату.

Мотря сіла на скрині й промовила: «тепер я зовсім пані!» Вона гордо сиділа на своїй скрині, як царь на престолі.

— Як же, Карпе, тепер буде в нас з хазяйством. Чи тільки Мотря одділить свої горшки, чи й ти думаш одділитися з худобою та з полем?

— Лучче, тату, зовсім одрізниться з худобою й полем, — сказав Карпо.

— Гляди, щоб навпісля не жалкував. Ми робили в гурті однією худобою, а ти знаєш, що в гурті каша їється, а гуца дітей не розгонить.

— І, вже, тату! Нас гуца давно розігнала. Як уже буде, так і буде. Одрізнись мене з худобою і з полем. Буду плакати на себе, а не на вас.

— То ти й свій тік закладеш? У нас ґрунт такий тісний.

— Та вже денебудь притулюся, хоч у куточку, — сказав Карпо.

І батько мусів одділити синові хазяйство: дав

йому пару волів, воза, борону й мусів виділити частку поля.

Мотря з того часу у своїй хаті ніби на світ народилась. У свекрушину хату вона ніколи й не заглядала.

V.

Раз перед Зеленими Святками Кайдаш послав Лавріна до млина. Лаврін запряг воли. Батько виїс з комори два мішки жита й поклав на віз. Мати дала Лаврінові торбинну з харчу.

— Ідь же, сину, до млина та не гайся. Тепер у млині не завізно: млива там небагато. До вечора змелеш і додому вернешся.

Син рушив з двора, виїхав з села й поїхав понад Россю. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору над самою Россю. Млин був під самим Богуславом. Лаврін звернув на малий шлях у глибоку долину й виїхав до річки.

Молодий парубок сидів на возі й навіть не поганяв волів. Він задивився на річку, на зелені верби понад водою. Веселе сонце грало маревом над вербами, над водою, над камінням. Воли ліниво сунулись подорозі. Лаврін дивився на річку і співав пісні.

За Россю під високою скелею блищав на конці новий гарний панський млин, увесь обтесаний, обмальований, як цяцька з покрівлею з дощог, з двома вікнами, з білими стовпами, навіть з ганком. Четверо коліс неначе залюбки та заиграшки крутились на ясному сонці й сипали бризками на всі боки. Вода гула на лотоках, шуміла білою піною низче од коліс,

бризкала ніби туманом, у котрому неначе грали у хрещика маленькі веселки.

Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав під верби, розпріг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати. Виснавшись добре в холодку, він скупався в Росі, пополуднував і пішов у млин. Мірошник уже насипав борошном його мішки.

Надворі починало вечоріти. Лаврін виніс на віз мішки й почав запрягати воли.

Не встиг він закласти заноза в ярмо й ненароком кинув очима за Рось. За Россю, коло скелі на долині, вкритій зеленим житом, червоніла якась велика квітка.

— Де та квітка взялася на долині, та ще така здорова? — подумав Лаврін.

Коли дивиться він, та червона квітка ніби пливе межею, поміж зеленими колосками. Зпід квітки виринула з колосків голова з чорними кісьми й неначе поплила понад колосками. Лаврін углядів, що ту чорноволосу голову двічі обвивали жовтогарячі кісники, а за кісники були затикані цілі пучки червоного маку. З жита ніби виплила молода дівчина з сапою в руках. Лаврін задивився на неї й покинув запрягати другого вола. Дівчина прийшла до Росі, стала на пліскуватому каміні й почала мити ноги. Лаврін знехотя задивився на її чорні брови.

Дівчина перейшла через греблю, ступила на місток на лотоках, сперлась на поренчата й задивилась не так на воду, як на свою вроду. До неї з води виглянуло її лице, свіже, як ягода, з чорними бровами. Дівчина милувалася собою та червоним намистом на шії.

Лаврін стояв під вербою недалеко од дівчини й дивився на неї. Сонце грало на червоному намисті, на рум'яних щоках. Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгобраз, повиновида, з тонким носиком. Щоки червоніли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк.

Лаврін дивився на дівчину, як вона спустила на щоки довгі чорні вії, як вона потім повернулась боком, дивилась на воду, на скелі, як проти синього неба в бік блищав її чистий, рівний лоб.

«Ой, гарна ж дівчина, як рай, мов червона рожа, повита барвінком!» подумав Лаврін, запрягаючи другого вола.

Дівчина вирвала з верби гілку й кинула далеко на воду. Гілка сунулась по воді поволі, а далі ніби побігла на потоки, і шубовсьнула під колесо. Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів. Вона кинула очима на Лавріна, задивилась на його й засоромилась, потім знялася з місця, шугнула зозулею проз Лавріна, блиснула на його карими очима й пове- рнула на шлях.

Лаврін почувив, що вона ніби освітила всю його душу, освітила густу тінь під вербою, неначе сонцем, і побігла на гірку зіркою.

«І де ти, красо, вродилася» подумав Лаврін, «з твоїми шовковими бровами: коли б ти була зозулею в гаю, то я тебе й там упіймаю.»

Лаврін махнув батогом на воли і, замість того,

щоб їхати додому через греблю, повернув цабе, на пригірок за дівчиною.

Дорога од млина розходилась на три шляхи. Кругом було дуже густо сіл, і Лаврінові дуже хотілося знати, з якого села та дівчина. Дівчина пішла середнім шляхом. Лаврін повернув за нею. Він поган в фоль і не міг одірвать очей од тонкого стану, загорнутого в горсет, од тонкої загорілої шиї. По обидва боки стояло високе жито, неначе дві зелені стіни. Дівчина йшла попід самою зеленою стіною, висмикувала з жита сині волошки і затикала за вуха. Лаврін догнав її і порівнявся з нею.

Вона глянула на його своїми темними очима, і йому адалося, що на житі блиснули дві зірки.

— Дібри-вечір тобі, дівчино! Чи далеко звідсіль до села? — спитав Лаврін.

— До якого села тобі треба? — спитала дівчина, і її голос рознісся, неначе в житі затуркотала горлиця.

— До того села, звідкіля ти сама, — сказав Лаврін.

— Не питай, бо швидко старий будеш, — сказала дівчина і осміхнулась.

Вона задивилась на Лавріна.

Лаврін сидів на возі, спустивши ноги на вія, і махав батогом на волі.

— Який гарний парубок, хоч і білявий; які в його веселі очі! — подумала дівчина, поглядаючи скося на Лавріна.

Дівчина пішла вперед. Лаврін погнав волі за нею. Йому хотілось, щоб вона йшла, як можна тихіше, як можна довше, щоб надивитись на неї.

Чого це ти так ханаснеш? — спитав Лаврін.

Щоб мати не лаяли, — одказала дівчина.

А де ж ти була?

Панські буряки полола за Россю, а це йду додому, — сказала дівчина і вже сміливіше глянула на Лавріна. Вона пішла тихіше, розмовляючи з парубком.

— Та скажи бо, дівчино, з якого ти села: — чи з Бісвець, чи з Дешок?

— З Бісвець, — сказала дівчина: — а тобі на що?

А хибі не можна спитати? Як тебе звуть?

Мелашка. Оце, який ти цікавий!

— А як твого батька прозивають?

— Охрім Баланш. Може, хочеш знати, як і матір звуть? — спитала дівчина й засміялась. — А ти сам бісвецький?

— Ні: я з Семигор. Мене звуть Лаврін Байдашенко.

— А чого ж ти їдеш з борошном не в Семигори, та в Бісвіці?

— Та це мене батько послав... — сказав Лаврін та й не доказав.

Вузька дорога йшла на гору і прорізувала високе жито до самого ліса. На горі було видко лісок. Дорога ховалась у лісок і знов зараз спускалася дуже круто у глибокий вузький яр, зарослий густим лісом. Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, і про мішки, й тільки дивився на Мелашку.

В долині вже стояла під деревом густа тінь. Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходило до купи й закривало небо. Старі дуби і граби стояли в тіні стовпами, а на противній горі

верхи дерева ще горіли на червоному вечірньому сонці.

Мелашка йшла стежкою і плуталась між високою смілкою та дзвониками. Її чорноволоса голова з маковим вінком здавалася квіткою між високою травою на окопі, між синіми дзвониками та червоною смілкою.

Лаврін не зводив з дівчини очей. Її краса так засліпила йому очі, так разом заманила серце, що вона йому здавалась не дівчиною, а русалкою.

Мелашка заспівала пісні. Пішов гук по долині розлився по долині срібною луною.

«Нема в Семигорах ні однієї такої гарної дівчини!» — подумав Лаврін; він скочив з воза, кинув воли й пішов стежкою поруч з Мелашкою. Дівчина глипнула на його своїми очима, мов блискавкою, почервоніла і спустила очі вниз.

Густа тінь під зеленим гіллям розлила якісь чари. Мелашка здалась йому тепер удвоє кращою. Червоний мак на голові зблід перед її красою.

— Скажи мені, Мелашко, де ти живеш? Покажи мені хату твого батька.

В Мелашки так закидало серце, як птиця тріпається крилами в густому лісі.

— Наша хата край села, в яру, на Западних, — сказала вона дуже тихо й зовсім спустила вії на щокі.

Воли поміж плентались дорогою. Лаврін мовчав, і Мелашка мовчала. Влісі було тихо, як у хаті. Здавалось, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на сонце, що заходило над Богуславом. На високому

дубі, над самими головами парубка й дівчини за-
тріпала крилами якась птиця. Вона злякала їх
обох так, що вони аж кинулись.

— Мелашко! — промовив Лаврін тихим голосом.
— Як побачив я тебе над водою, то неначе з кри-
ниці погожої води напився . . .

Мелашка засоромилась і дивилась у землю. Вона
мовчала. Птиця на дереві затихла, і знов у лісі
стало тихо, як у хаті.

— Твоя краса, твої чорні брови, неначе мое
здоровля, — знов почав Лаврін.

По дорозі проти їх ішла якась молодиця, спу-
скаючись з гори. Лаврін замовк. Молодиця зі-
йшла з гори в яр, минула їх, та все оглядалась на
парубка та на дівчину.

Ліс кінчався на горі. За лісом починалося село,
розкидане на горах та у глибоких ярах.

Лаврін сів на віз. Мелашка одійшла набік і
пішла попід тином. Вони поминули церкву, знов
спустилися возвозом з крутої гори й повернули в
вузький, як рукав, яр. Лаврін поїхав за нею. Яр
крутився гадюкою на всі боки. Хати були подекуди
розкидані попід горами.

— Оце наші Западинці, а ондечки біліє наша
хата! — сказала Мелашка, показуючи на одну ма-
леньку хатину під самою крутою горою в кінці
вузької тісної долини.

Хата була третя од кінця і стояла край вишне-
вого садочка. Вона була мала, стара, аж похили-
лась набік. Коло хати стреміли хлівці та повітки.
Було по всьому видно, що Балаш був чоловік
убогий.

Мелашко! Я приїду до тебе на вашу вулицю. Чи прийти, чи не треба? — спитав Лаврін.

— Приходь, — сказала Мелашка, — але поспішай додому, бо тебе батько лаятиме.

— А, може, ти вийдеш до млина завтра над вечір, під ту вербу, де я стояв з волами. Однак завтра неділя. Я одпрошуся в батька, або приїду, і батька не питаючись.

Мелашка йшла осторонь і мовчала. Вона думала.

— Чи прийдеш, Мелашко? Бо я приїду, хоч би мене батько прив'язав.

— Приїду, — насилу почув Лаврін од неї тихе слово.

Лаврін спинив воли й водив слідком за Мелашкою очима, доки вона ввійшла в свою хату.

Тоді він повернув воли назад і поїхав додому.

З Бісець до Семигор була простіша дорога, але Лаврін поїхав назад тим самим шляхом, кудю йшла Мелашка. Йому здавалось, ніби дівчина погубила за своїм слідом квітки та зорі.

Лаврін приїхав додому аж опівночі. Батько напнув його мокрим рядном:

— Чого це ти так довго барився, неначе їздив з мішками у Крим?

— Та там у млині так завізно, що трудно було дотовпитися; мусів застоювати черги до самого вечора, — одбріхувався Лаврін.

— А я думав, чи не поламав ти часом воза, — говорив сердито батько.

Мелашка ввійшла у свою убогу хатину і стовпом стала. Доки вона йшла поруч з Лавріном, доти

на неї неначе південне сонце світило: а як увійшла в хату, для неї неначе сонце впало з неба, і одразу стала темна ніч. Мати загадувала їй роботу: робота випадала з рук. Вона пішла в садок, стала під вишнями, схиливши голову, і для неї все здавалось, що вона йде зеленим гаєм поруч з Лавріном, і ніяк не перейде того гаю. От вона ніби сходить в гори, входить у темну долину, а з долини знов виходить на гору й знов поруч з Лавріном спускається в яр поїд дубами, а Лаврін ніби дивиться на неї ясними веселими очима, та все говорить, мов соловейко щебече . . . Тихій та смирній дівчині йшла на душу пісня.

— Чи ти, дівко, сьогодні здуріла, чи на тебе наслано! — крикнула мати.

Мелашка була з поетичною душею, з ласкавим серцем. Часом вона у своїй розмові несамохіть умидала слова пісень.

І зелений гай, і Лаврін, і його очі, — все разом щезло. Мелашка важко зітхнула й пішла в хату до роботи.

Другого дня, в неділю, Лаврін не міг діждати вечора. Ніколи йому день не здавався таким довгим. Над вечір Лаврін накинув на плечі свитку, взяв у руки сопілку й пішов до млина. Йому здавалось, що його туди несуть крила. Цілу дорогу то сопілка його грала, то пісня ніби сама співалась.

Лаврін прийшов до Росі. За високою скелею перед ним розгорнулась долина з вербами: гребля, Рось, млин над Россю. Вечірнє сонце так, як і вчора, обливало ясним промінням усю долину. Вода під колесами шуміла . . . Лаврін глянув на місток

на лотоках. Мелашки не було; подивився під ту вербу, де він стояв з возом, і там її не було.

Понад Россю над самим берегом росли довгими рядками верби та лози. На одному каміні під вербою сиділа Мелашка. Лаврін углядив її голову з вінком квіток і впізнав її здалека. Сонілка сама защебетала, як перепілка. Мелашка вгляділа Лавріна на греблі, встала з каміня й стала над водою, похиливши голову.

Лаврін перейшов через греблю й насилу продерся через густі верби та лози, переплетені білими крученими паничами та ожиною.

— Добри-вечір, Мелашко! — тихо промовив Лаврін, узявши її за руку.

— Доброго здоров'я! — обізвалася ще тихіше Мелашка, й її очі стали повні сліз, як криниця води: — я думала, що ти не прийдеш. Чого ти так забарився? Чи тебе мати не пускала, чи батько сварився?

— Сядьмо, Мелашко, та поговоримо.

Вони сіли на довгому, як стіл, каміні. Сонце світило на їх зза Росі й пронизувало зелені верби, кущі високої осоки коло самого каміня в воді, високий кущ очерету з кудлатими китицями, що закривав їх од млина.

— Чого ти, Мелашко, така смутна? Брови твої чорні, й лице біле; де ж дівся рум'янець з твого лиця?

— Я цілу ніч спала—як не спала. Все ніби гуляла з тобою в зеленому гаю та квітки рвала; все ніби дивилась на тебе—не надивилась, говорила з тобою—не наговорила.

Лаврін розпитував Мелашку про її батька, матір, за сестер та братів. Вона йому розказала, що її

батько бідний, що мати її дуже любить і жалує, що в неї багато маленьких сестер та братів. Лаврін обняв її тонкий стан, і вона схилила йому на плече голову, завітчану маком, настурцями та м'ятою. На Лаврінове лице похилилися свіжі квітки маку, та пахуча м'ята її прохолоджували його гарячу щоку, неначе холодна роса.

Мелашка розпитувала Лавріна про його батька, про село, за семигорських дівчат. А вода в Росі тихо плинула; лотоки гули, неначе десь далеко у лісі; тихо коливалась осока та латаття на водійній бистрині коло каміня, неначе дерево на тихому вітрі. Сонце сідало за Россю, за Богуславським лісом. Жита ніби дрімали. А в молодих душах розгорювалась любов, як розгорюється сонце літнім ранком.

Уже сонце зовсім зайшло, і надворі стало сутеніти. Мелашка встала.

— Чи це ти підеш уже додому? — спитав Лаврін.

— Боюся опізнитися. Мені дорога додому через гай.

— То я тебе проведу, — сказав Лаврін.

І вони обоє знялися з каміня й пішли між житами на гору. Лаврін провів Мелашку до села. Вже було видно хати. Треба було прощатись.

— Дівчино моя, краща од сонця! Не маю сили одірватись од тебе. Де збірається ваша вулиця? Іди додому, а з дому виходь на вулицю. Я там тебе ждатиму.

— Наша вулиця збірається недалеко од церкви, під вербами, коло криниці. Але як ти вернешся додому вночі? Що тобі батько скаже?

— Вже про те не питай! Те буде, що Бог дасть.

Мелашка пішла додому, а Лаврін пішов до криниці, де збиралася вулиця.

Надворі смеркало. Під вербами, недалеко од криниці заворушились дівчата і хлопці. Лаврін стояв під вербою коло тину. Парубки вгляділи його, поздоровкалися з ним і зараз примітили, що Лаврін був їм незнайомий.

— Що ти за людина? — спитав у Лавріна один парубок: — ти, здається, не з нашого кутка... А чого це ти, вразий сину, ходиш до наших дівчат на нашу вулицю, нас не спитавишся?

Парубки обступили Лавріна навкруги.

— Я не бісвеський. Я прийшов у Бісвці недавно й шукаю собі роботи, — обізвався Лаврін.

— Ого-го! Добрий робітник. Роботи не знайшов, а на вулицю зараз дорогу знайшов! — крикнув другий парубок.

— Коли хочеш з нами гуляти та до наших дівчат ходиш, то став нам могорича, а то ми тобі киями покажемо дорогу з нашої вулиці.

Лаврін знав парубочій звичай і повів усю парубочу ватагу в шинок. Він поставив їм могорича і вже у згоді з ними вернувся на вулицю.

Мелашка незабаром вибігла на вулицю. Лаврін пізнав її й одрізнівся з нею од челяді. Вони стали осторонь під вербою коло тину, зза якого виглядали широкі квітки соняшників. Лаврін прикрив Мелашчині плечі своєю свитою й обняв її за стан.

Зорі висипали на небі. Село заснуло. Дівчата співали та жартували з хлопцями. А Мелашка горлиця, горнулаєсь до Лавріна. Вже вулиця р...

біглась. На небі зійшла зоря, а Лаврін усе стояв з Мелашкою й не мав сили одійти од неї.

— Коли ж ти прийдеши до мене? — спитала Мелашка.

— Я до тебе ладен що-ночі ходити. Прощай, чорнобрива! Прощай, моя ласо сонечко! Десь ти, моя мила, з рожі та з барвінку звита, що додержала мене до самого світа, — сказав Лаврін.

— Коли я твій голос коло двора почую, я зараз вилину до тебе, як з гаю возуля, — сказала Мелашка.

— Як я тебе за себе візьму, чи не будеш нудитись у Семигорах? — спитав Лаврін.

— Чого мені нудитися з тобою? Як ляжу спати, твоя тінь ніби в головах стоїть у мене. Я б прикрила твій слід листом, щоб його вітер не завіяв, піском не замів, — сказала Мелашка. — А, може, ти оце підеш за ту діброву та й занесеш навіки свою любов розмову?...

— Не бійся, Мелашко! Я тебе не покину. Після-завтра виходь на вулицю. Я прийду, хоч маю пропасти. Прощай, моя мила, краща од золота, краща од сонця, — сказав Лаврін і поцілував Мелашку, неначе впік її душу своїми гарячими устами.

Лаврін прийшов додому вже світом і ліг спати у повітці. Вже всі повставали, а Лавріна не було видно. Вже сонце високо підбилося угору. Батько знайшов Лавріна в повітці й не міг добудитись.

— Десь Лаврін блукав цілу ніч, — сказав Кайдаш жінці. — Ходить коло роботи, мов п'яний, і походить спить.

— На вулиці гуляв, — сказала Кайдашша.

Минув день, минула ніч, а на другу ніч Лаврін знов майнув у Бісвці темної ночі при ясних зорях. Мелашка знов до його вийшла, і знов він вернувся світом додому, знов не виспався й так ізнемігся, що, без сорому казка, пішов по обіді у клуню, ліг у засторонку на соломі і спав до самого вечора.

— Запанастив себе парубок! — бідкався Кайдан: — де ти бродиш, де ти волочишся цілу ніч? — питає Лавріна батько.

— Там, де й ви волочилися, як були парубком, — сказав Лаврін.

Лаврін ходив у Бісвці до Мелашки через день і зовсім розледаців. Без Мелашки йому став світ немилый. Йому стала немила мати, став немилый батько, стало погане село. Як тільки наставав вечір, як тільки виспівали зорі на небі, його тягло в Бісвці. Він не зводив очей з тих гір та лісів за Россю, де стояли Бісвці.

— А що, жінко! Настають жнива, а з нашого Лавріна не буде ніякої роботи, — говорив Кайдан до жінки. — Ходить по садку, неначе напившись отрути.

— То, про мене, нехай жениться. Треба ж його колись одружить. Але де його брати собі невістку в нашому селі, коли вже ось маємо одну сатану в хаті. В цих Семигорах усі дівки тепер, мов чорти.

— То оженимо його буді-де: хибі нема більше сіл на світі, — сказав батько.

Мати пішла в садок, де під яб'лучнею лежав Лаврін.

— Чого ти, сину, став такий смутний? Чи в тебе що болить, чи ти щось на думці маєш?

Лаврін мовчав, тільки рукою махнув. Його очі дивились у зелену гущавину з яблунь та черешень.

— Я оце говорила з батьком за тебе. Батько хоче тебе оженити. Посилай, сину, старостів до Катрі Головкивни. Катря тиха дівчина й гарна, мов калина процвітає.

— Правда, що процвітає — як макуха під лавкою. Нема мені в Семигорах пари.

— А до кого ж ти ходиш на вулицю?

— Та я, мамо, ходжу на вулицю аж у Бієвці.

— Аж у Бієвці! — крикнула мати і в долоні плеснула.

— В Бієвці, мамо. Там набачив я дівчину! Брови чорні, очі карі, любо подивитись; личко, як калина, а як гляне, засміється, в мене серце в'яне.

— То, про мене, шли старостів і в Бієвці. Чия ж вона дочка?

— Балашова. Її звуть Мелашкою.

— Чи ти ж знаєш, що за люде ті Балаші? Чи ти ж знаєш Мелашині порови? Стережися, сину, щоб не взяв такої, як Карпо.

— Як з нею не ожениюся, то в Росі втоплюся, — сказав Лаврін і одвернув лице од матері.

— Чи робоча ж вона? Чи має що за душею її батько?

— А чом же. Балаш, здається, людина з достатками, але я в його скриню не лазив.

— То, про мене, посилай старостів і до Балашівни, а я з батьком поїду на розглядини та подивлюся і на твою милу, і на її батька-матір'я.

Лаврін так і зробив, як йому رایла мати: приченурився, взяв двох старостів, та й пішов у Бієвці.

Балаш не сподівався так рано старостів до своєї дочки. Мелашка була дуже молода. Наставали жнива. Мелашка була потрібна в господі як робітниця. Балаш одказував старостам ні се, ні те. Мелашка стояла коло печі й заливалася слізьми. Батько постеріг, чого Мелашка так пізно верталася з вулиці, і згодився на заручини. Мелашка втерла сльози рукавом і подавала старостам рушники.

В неділю Кайдаш з Кайдашихою збірались їхати в Бісвці на розглядини до Балаша. Лаврін, веселий та щасливий, запрягав воли.

— Чи гарна ж, сину, хата у твоєї Мелашки? — питала мати в Лавріна.

— Ого-го! Ще й яка гарна. Здасться, і в цілому селі кращої нема, — говорив Лаврін, знаючи порови своєї матері.

— Чи добрі ж хазяїни Балаші? Чи мають худобу? — питала мати.

— Та там такі робочі люде, що в нас у Семигорах і нема таких, — хвалив Лаврін, бо йому й, справді, Балаші здавались луччими од усіх людей на світі.

— В Бісвцях мене знають: я варила обід у попа, як він видавав заміж дочку. Я там у поповому дворі частувала всю громаду. О, там, моє серденько, є добрі хазяїни. В нас у Семигорах і, справді, таких нема, — говорила Кайдашиха.

Кайдашиха наділа тонку сорочку, зав'язалась гарною новою хусткою з торочками до самих плечей, понадівала всі хрести й дукачі, наділа нову юбку, нову білу свиту, ще й у жовті чоботи взулась.

— Треба гарненько убраться: мене знають усі Бісвці, — думала Кайдашиха й загадала Лаврінові

намостити на вози високо сіна, ще й заслати килимом.

Кайдашиха вгніздилась на весь віз, Кайдаш сів апереду й поганий воли. Лаврін ішов за возом. Кайдашиха проїхала коло шинку, де стояла купа чоловіків, гордовито підняла голову й добридень людям не сказала.

— Ого-го! Наша пані-Ікономша вилізла трохи не під небо! — загомоніли чоловіки: — видно, що їде на розглядини.

Кайдашиха виставила навмисне на показ громаді жовті нові сап'янці. Сонце граю на чоботях. Сап'янці жовтіли на всю вулицю.

— Йй-Богу, підняла свиту зумисне вище колін та показує жовті сап'янці, — сміялись чоловіки: — везе Кайдаш свою жінку, пеначе на ярмарок на продаж.

Кайдаші переїхали греблю, виїхали на гору і вїхали в Бісвді. Кайдашиха обтерла білою хусточкою сап'янці й гордовито дивилась навкруги: дивіться, мов, люде добрі, яка панія їде до вас у гості.

Чималі хати блищали між садками. Коло церкви стояла здорова хата з новими вікнами.

— Чи не тут живе Балаш? — спитала в сина Кайдашиха.

— Ні, мамо! Це дякова хата. Балаш живе трохи далі, — сказав Лаврін, показуючи вулицю, кудю треба було повертати.

Віз повернув поза церквою. В одному садку біліла здорова хата з мальованими одвірками та дверима.

— Мабуть, це Балашова хата, — говорила Кайдашиха.

— Ні, мамо, Балаш живе ген-ген на отому кутку, в яру, на Западницях.

Вже вони минули село. Хат було видно дуже мало. Дорога спускалася з крутої гори у глибокий яр. В яру подекуди білили вбогі хати, неначе білі вівці.

— Оце, мамо, й Западниці, — сказав Лаврін, і його очі весело заблищали.

Кайдашиха насунилась. На Западницях не видно було ні однієї хазяйської, доброї хати.

— Куди ж ти оце везеш нас? Здається, ми вже й село минули, — спитала мати.

— Встаньте, мамо, з воза, бо тут гора дуже крута, — сказав син.

Кайдашиха не встигла встати з воза. Воли розбіглися з крутого, як пич, горба. Кайдаш скочив з вія, побіг за волами, спиняв їх, бив пужальном по мордах, але важкі воли не могли здержати воза. Віз пхав їх ззаду, й вони поперли з усієї сили наперед. Кайдашиха вхопилась за полудрабки і трусилась, як у пропастині. Віз натравив колеса на горб і перекинувся. Кайдашиха викотилася з воза, неначе м'яч. Сіно вкрило її зверху. Воли потягли воза по долині.

— Тиру, сірий! Тиру, чоругий! Бодай ти сказився! — кричав Кайдаш і сам летів з гори з усієї сили, незгірше волів, а воли басували, мов коні, задерши голови, та тільки рогами крутили.

— Оце завіз мене в Западниці, бодай вони пропали! — кричала Кайдашиха на весь яр: — трохи в'язів не скрутила.

Кайданиха вкачалась у сіно та й шил і тільки обтрушувалась. Сіно почеплялось до червоних торочок на голові, попалазило за комір, у пазуху, заплуталось у хрестах та в дукачах. Шил набився й у ніс, у вуха й навіть у рот. Вона розперезалась, витрушувала сіно з пазухи та прихкала, як кішка, що понюхала перцю. Полудрабок обшмугав зковтий сажинець і зробив смугу через усю халиву й передок.

А бодай ці Западниці були запазились, нік мала я в їх їхати! — лаялась Кайданиха, витягуючи сіно зза пазухи, висмикуючи його з голови:

оце завітчалася сіном, як вівця реп'яхами: каторжне сіно коле у шину, хоч спідницю скидай!

Та тут хоч спідницю скинь та й по яру бігай?! Ніхто не побачить, бо щось тут і хат негурт видно, сказав Кайдаш.

Лаврін помостив на віз сіно, заслав килимом. Кайданиха зовсім оченурилась, сіла на віз та все лаяла Западниці.

Поїзд рушив далі. Яр закрутився на всі боки. Хат було видно все менче та менче. Хати були все бідніші.

— Та й крутяться каторжні Западниці, аж голова в мене вже крутиться! — гомоніла на возі Кайданиха: — де ж хата твоєї Мелашки? — питала вона в Лавріна.

— Ото третя од кінця, — сказав син.

Високі, зовсім голі гори стояли по обидва боки, як стіни. Зверху було видно невеличку смужку синього неба. В самому кінці було видно три вбогі хатини.

Оце, завіз мене в якийсь утік. Це не Западниці, а якийсь чортів мішок! Сюди тільки чортам збірається битись павкулячки, а не господарим їздити. То це ті твої здорові хати! Та тут, мабуть, живуть старці, а не хазяїни.

Він під'їхав під ворота. Балашиха хата була мала і стара, вона розсунулась, вишнула задвіркову стіну й ніби присіла на одностопок, неначе стара баба. На причілку хата була підперта двома стовпами, обмазаними білою глиною. Маленькі віконця ледві блищали.

Кайдашиха сиділа на возі й не хотіла з'їздити. Вона зовсім розсердилась. Лаврін одчинив старі ворітечка. Вони заторохтіли в його руках, неначе кістки сухих ребер. Кайдаш погнав воли в ворота. Зза хати вибігла суха собака, кудлата, як вівця, і зашавкотіла на гостей. З хати вибігло н'ятеро невеличких дітей, а за ними вийшла з хати Балашиха в товстій сорочці, в убогій старій хустці на голові.

Кайдаш і Лаврін поздоровкалися з Балашихою. Зза Балашихи з сіней виглянула Мелашка, мов квітка, блиснула чорними очима, пахнула рум'яним лицем і знов сховалась у хату. У Лавріна зомліло серце.

— Просимо-як найласкавіше до хати! — промовила Балашиха й поклонила Кайдашіві.

Кайдашиха була сердита на Западниці, аж сопла. Вона простягла з полудрабка жовті чоботи й показала їх Балашіві до самих колін.

З сіней вийшов Балаш, ще молодий чоловік, привітався до гостей, кланявся сватам і просив їх у хату.

Кайдашиха нахилила в низьких дверях голову, і для неї здалося, що вона влазить у якусь скриню в дірочку. Хатні двері були ще нижчі. Кайдашиха нагнулась і тільки-що хотіла гордо підняти голову, та з усієї сили дусь тім'ям об одвірок!

Кайдашиха почувши, що в неї на тім'ї вискочила гуля. Вона вхопилась за тім'я. Гуля заболіла так, неначе хто сунув у тім'я рознеченим залізом. В Кайдашихи виступили сльози на очах, защеміло коло серця, але вона мусіла мовчати й терпіть.

»Ой, крикну,« думала Кайдашиха: »ой, не видержу, заховаю! Оце сором! Ой, вилаю в батькаматір' і Лавріна, і цих поганих Балахів!« думала вона й мусіла зуби сціпити, щоб удержати язика.

Малі діти зареготались. Кайдашиха мовчки кляла в батька, в матір' і Бісвці, і Балашеву хату. Вона полапала рукою тім'я: високий очіпок поламався й увігнувся. Кайдашиха стала шута, як безрога корова.

Балашиха попросила Кайдашиху за стіл. Кайдашиха глянула на убогу сім'ю, на убогу хату й не перемонилась; вона просто полізла за стіл й сіла на покуті, запишавшись та втираючи губи хусточкою.

Хата була дуже низька. Маленькі віконця були ніби сліпі. Через старі шибки, вкриті зеленими та червоними плямами, не видно було навіть неба. Стара лежалка з каміння неначе присіла й роз'їхалась. Каміння повишиналися з неї, неначе сухі ребра в худій шкапи. На полу в кутку стояла стара невеличка скриня. Стеля ввігнулась, а серед хати стояв тонкий побілілий стовп: він підпирав сволок.

Кайдашиха гордим оком окинула хату й обернула голову до образів. Її червона, високо зав'язана хустка на голові придавила коліна святій Варварі на чималому образі. Вона одсунулась од образу й сіла проти вікна.

Малі діти поставали серед хати й повитріщали на Кайдашиху оченята. Коло дітей терлась кішка, обстрижена од голови до самого хвоста. Кайдашиха глянула на дітей, глянула на чорнобриве Мелашине лице і трохи пом'якішала. Вона любила дітей.

Чом ти, Лавріне, не сказав, що в моїх сватів є маленькі діти? Ото, який же ти! Я була б вам, діточки, привезла гостинця. В мене ж є й горішки, є мед, і мак; була б спекла маковників. Ото, Боже мій! — бідкалась Кайдашиха.

Діти пороздявляли роти. Горішки й маковники залоскотали в їх ротиках. Вони дивились на багату тітку і все ждали, що знід її поли от-от посипляться горішки, а з пазухи повискакують маковники.

Оце, Боже мій! Не взяла дітям нічогосінько. Нате ж вам хоч по шажку.

Кайдашиха витягла з пазухи хусточку, розв'язала вузол і роздала по шагу. Діти дивились на шаги й не знали, що з ними робити.

Чи можна, мамо, їсти дзеню? — спитала маленька дівчина й полизала свою дзеню.

— Не бери, серце, в рот, бе, пхе! — сказала Кайдашиха.

— Кака дзеня! Як би маковників, — сказав хлопчик.

— Мамо! Хочу маковників, — зарепетувала дівчина.

— Які в тітки жовті ноги, неначе в нашої зозулястої курки, — сказав голосно, але ніби про себе старший хлопчик.

— Хто видав так говорити! Ось я тобі дам! Ідіть собі гулять надвір, — сказала Балашиха й випровадила дітей з хати.

Балаш з Кайдашем посідали кінець стола й почали розмовлять за жито та пшеницю, за сіно та за ярину. Балашиха послала найстаршого хлопця в шинок по горілку.

— Оце, Боже мій! Гарні гості, та не знаю, чим вас і витати. Тепер петрівка, такий важкий час, — бідкалась Балашиха.

— Адже ж, мамо, я принесла з ліса глечик суниць, — вихопилась Мелашка: — зварім на полудень вареники з суниць та з полуниць.

— Одже ти, дочко, добре радиш, — сказала Балашиха. — Побіжи вибери свіжих огірочків та й заходжуйся коло вареників, а ми зі स्वाхою трошки побалакаємо.

Мелашка завешталась по хаті, зняла з кілків ночови, винесла в сіни й пішла в хижку за борошном.

Кайдашиха не зводила з неї очей. Мелашка була молоденька й невеличка на зріст, але проворна, жвава.

— Ну, невелика поміч буде мені з такої невістки. Для неї ще б тільки на припічку кашу їсти, — думала Кайдашиха.

Хлопець приніс кварту горілки. Балашиха накраяла хліба. Балаш почагував гостей горілкою. Кайдаш вихилив чарку до дна, а Кайдашиха, по

своєюм звичаю, тільки губи вмочила і втерлась хусточкою. Вона взяла скибку хліба, щоб закувати. Хліб був чорний, як земля, глевкий та несмачний. Кайдашиха через силу проковтнула шматочок. Хліб давив її в горлі.

»Чи ці люде вбогі, чи Балашиха зовсім не хазяйка. Довго прийдеться мені вчити цю Мелашку», подумала Кайдашиха й важко зітхнула; «коли б хоч не була така сатана, як Мотря. І в Мотрі не поганчі брови, а за тими бровами ціла купа лиха».

— Погана в вас у Бісвцях горілка, неначе спроратка з перцем, — сказав Кайдаш, згадуючи ту чудову заціканку з червоним перцем, що він пив на розглядинах у Довбиша.

— Погана, бо продів шинкарь розводить водою, — промовив Балаш: — бодай йому смерть така, як оця горілка.

— Так тільки смердить горілкою, — сказав Кайдаш.

Хазяїн почаствував Кайдашиху. Кайдашиха багато приказувала, а мало вишита.

»Ну, та й горда моя сваха! Тільки полоще губи в чарці», подумала Балашиха.

Поки старі балакали та шили, Мелашка затопила в печі й поліпила вареники. Кайдашиха не зводила з неї очей, та все скося поглядала на чорні, неначе житні, вареники на ситі.

Незабаром і вареники поспіли. Балашиха одідила їх на друшляк і подала на стіл.

— Вибачайте на цей раз, будьте ласкаві. До вареників нема меду, — сказала хазяйка.

— Та обійдемося, мос серденько, і без меду. Чи

це житні, чи пшенишні вареники? — спитала Кайдашиха.

— Та це в нас така пшениця вродила, — сказала хазяйка: — не пшениця, а якась мішаниця з житом.

Кайдашиха полизала вареники, виїла полуниці, а тісто покинула на полумиску.

Полуднуючи, свахи зговорились, щоб зараз після Петра в першу неділю справити весілля. Лаврін пішов в Мелашкою у садок і не міг в нею наговоритися.

— Як би батько не оддав мене за тебе, то я б сама собі смерть заподіяла, — говорила Мелашка до Лавріна.

— Чи не буде, Мелашко, тобі скучно за Бісцями? — спитав Лаврін.

— Там мені буде веселенько, де ти будеш зомною, моє серце лько, — сказала Мелашка.

Балашка вийшла й поклікала Лавріна й Мелашку полуднувати. Балаш почастивав їх зі своїх рук і налив чарку Кайдашихі. Кайдашиха взяла чарку в руки і хоч була сердита, але таки не вдержалась і розпустила на всю хату мед своїм язиком: »Будь же, дочко, здорова, як риба; гожа, як рожа; весела, як весна; робоча, як бджола; а багата, як свята земля! Дай тобі, Боже, спішно робити; щоб твої думки були повні, як криниця водою; щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом. Дай вам, Боже, і в роси і в води; нехай вам життя буде між солодкими медами, між пахучими квітками.»

Кайдашиха таки випила чарку, хоч і скривилась, як середка на п'ятницю. Мелашка краса таки розв'язала її язика й витягла з його меду цілий улік.

Кайдаші над вечір розпрощалися з новими сватами й поїхали додому.

— Горді наші свати, нема що казати, — сказала Балашиха: — не знаю, чи добре тобі, дочко, буде в цієї чепуристої свекрухи, — промовила вона до Мелашки.

Нешвидкою ступою потяглися Кайдашеві воли здовж Западниць. Кайдашиха сиділа високо на возі і вже поховала свої жовті сап'янці, прикривши їх свитою. Лаврін ішов осторонь коло воза.

— Ой, поганяй швидче воли! — крикнула Кайдашиха на чоловіка. — Коли б завидна вилізти з цього каторжного уліка. Буду пам'ятати, коли їздила на ці Западниці. Не заманите мене сюди й калачем. Поробили двері, нічого сказати. Трохи собі голови не знесла, а на очіпку зробила собі правдиві Западниці.

— За те ж, мамо, в вас на голові, мабуть, набігли цілі Семигори. Чи велика, мамо, моргуля на голові? — спитав насмішкувато Лаврін.

— Моргуля! Твоя теща правдива моргуля: хліба не вміє доброго спекти. Набралася лиха, поки вивчила багачку Мотрю, а за цією невісткою наберуся три копи лиха, ще й з верхом. Мотря пригнала у двір стрижену ягницю, а твоя Мелашка, мабуть, прижене оту стрижену кішку.

Кайдашиха лаялась, та все подивлялась набік, чи часом не вглядить де знайомих людей. Їй здавалося, що проти неї назустріч вийде вся бісвська громада з голесою на чолі.

— Поганяй бо швидче! Може, забіжу на часок до попаді та хоч пополудню гаразд, та досхочу

наливаю наливки. Я в тутешньої понаді, як у себе вдома.

Воли виїхали на гору. Коло попового двора Кайдашиха встала й пішла у двір.

— Та не баріться, мамо, не залежуйте довго на пухових подушках! — гукнув матері услід Лаврін.

— Гляди лиш! Побачимо, яких пухових подушок навезе твоя Мелашка, — обізувалась Кайдашиха, обтираючи хусткою чоботи.

— Хоч між дровами, аби з чорними бровами! — сказав Лаврін: — хоч під лавкою, аби з гарною панянкою.

— Побачим! Краси на тарілці не краять. Чорними бровами не наїсися й не наїсися, — сказала Кайдашиха й пішла у двір.

— І на чортового батька їй здались ті понаді! Хочеться ж дражнити попових собак! — бубонів собі під ніс Кайдаш.

Вже сонце зайшло, вже надворі смерклося, а Кайдашиха сиділа та щебетала в понаді. Воли стояли, похиливши голови. Лаврін сперся на тил і думу думав. Кайдаш заснув, простягнувшись на возі.

Забрехали собаки у дворі. Кайдашиха вийшла з хати, весела, неначе прийшла з церкви.

— От, хто мене витав! Не так, як Балашиха. І, Господи! Не знали, де й посадити мене. Частувала мене матушка і часм, і горілкою, і наливкою, — хвадилася Кайдашиха й тим трохи примірилася з Западницями.

Через тиждень Лаврін повінчався з Мелашкою і привіз її в батькову хату.

VI.

Тиждень прожила Мелашка у свекровій хаті, як у раї. Після вбогої батькової хати вона ніби ввійшла в панські покої. Кайдашева хата була простора, з чималими ясеними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах. І зеленій садок, і маленька пасіка в садку під горою, і криниця під грушею, і левада, і зелена діброва на горах, і розмова з Лавріном за пасікою, — все ніби завітало свекрову хату квітками та залило пахощами. Тиждень минув, як одна година.

Мелашка ніби не бачила, як п'яний свекор лаявся з свекрухою, ніби не чула, як свекруха одразу обсипала її неласкавими словами.

Кайдашиха привитала старшу невістку перше солодкими медовими словами, а потім уже дала їй покоштувати полиню. З Мелашкою вона обійшлась інакше: вона одразу почастувала їй полинем. Вона не злюбила Мелашиних батьків, і як тільки бралась за тім'я, то згадувала Запаниці і свої розглядни в Балахів. Мелашка була молода, незугарна до важкої роботи, а Кайдашихі дуже бажалося на старість полежати та одпочить.

Тільки тиждень після весілля Кайдашиха зморчувала та скося поглядала на Мелашку, показуючи їй роботу. На другий тиждень вона вже лаяла невістку і глузувала з неї.

Одного дня ще вдосвіта Кайдашиха збудила Мелашку й загадала їй місити діжу, а сама поралась коло печі. Мелашка втіла руками в діжу й ніяк

не могла вимішати зо самого дна: діка була адорова, а вона сама невеличка на зріст і не могла достати руками до дна.

— Лавріне! Підстав своїй жінці під ноги стільчика; бач, не достане руками й до половини діки.

Лаврін узяв маленького стільчика і підставив Мелашці під ноги. Мелашка вилізла на стільчик і, загнувшись білою фантиною, неначе боролася зі адоровою дікею, тикаючи в тісто маленькими кулачками та тонкими руками. Лаврін не зводив очей з Мелашки й милувався, як вона проворно орудувала руками, як стільчик хитався під ногами. В неї на лобі виступив піт.

— Лавріне! Втри жінці піт з лоба, а то ще в діку покапає, — знов сказала сердито Кайдашиха.

Лаврін обтер своїм рукавом гарячого Мелашчиного лоба. Мелашка, як дитина, глянула на його темними очима й осміхнулася. Свекрушини докір полетів проз її вуха й не зачепив душі.

— Лавріне! — знов гукнула Кайдашиха. — Утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають, — уже кепкувала свекруха, дивлячись на дитячі Мелашчині руки.

Мелашка осміхнулася, але якось жалібно глянула на Лавріна: вона неначе не дочула свекрушиного слова, хоч розкошувала полинь.

Лаврін мовчав і тільки глянув на матір.

У хату ввійшов Кайдаш. Він виголодався за роботою й почав гримати, що Кайдашиха опізнилася з хлібом.

— Опіанилась! Чому пак не опізнитись, коли понабірали в хату невісток з Западниць. Коли з

Довбишами не могла ввинутись, а з Балашами й потім . . . Он бабляється з діжею од самого ранку, неначе дитина пічки копає.

Кайдашиха заглянула в діжу. Тісто було зовсім невимішене: на йому було видно бульбашки, неначе горіхи.

— Геть вилазь з діжі, бо сьогодні не будемо обідати! — крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка витягла з діжі руки в тісті, скочила за стільчика і стала серед хати. В неї на лобі блищали здорові краплі поту.

Кайдашиха поміг по лікті руки й кинулася зі злістю на діжу, як на свого ворога. Тісто в діжі аж запищало й неначе заплямкало губами під її руками. Мелашка знала, що не вгодила свекрусі, і стояла ні в сих, ні в тих серед хати та дивилась на замазані руки.

— Чого ти стоїш, ніби сьогодні привезена? Он зосталось тіста на руках на цілий хліб. По-обшкрібай ножем тісто в діжу, та порайся коло печі.

Мелашка зітхнула. Вона почутила, що рідна мати й б'є та не болять, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками.

Мелашка мила руки, але руки в тісті не швидко обмивались.

— Чого ти там бабляєшся? Мий хутчій руки, бо прийде батько вдруге до хати, то він нам поб'є спину! — вже крикнула Кайдашиха на Мелашку.

Мелашка затріпала рученятами, неначе пташка крилами: ще й гаразд не обмила тіста на руках, обтерла їх сьак-так рушником і кинулась вимішувати лемішку. Вона сіла долі, поставила в колінах гор-

щик, обвернутий ганчіркою і, ханаючись, так повернула кошисткою в горшку, що вона зав'язла в густій лемішці, хруснула й переломилась.

— Ой, Боже мій, з цим недбайлом! — крикнула Кайдашиха, глянувши на Мелашку: — тепер, про мене, стромляй руку в лемішку та й мішай.

В Мелашки затрусилася рука. Вона вхопила ложку й почала вимішувати лемішку ложкою.

— Мати твоя, мабуть, вимішувала лемішку ложкою та й тебе навчила, — крикнула зі злістю Кайдашиха.

Мелашку здавило в горлі. Вона заплакала.

Тільки-що Кайдашиха виплескала хліб, а Мелашка посадила, посипаючи лопату межисіткою, голодний Кайдаш знов увійшов у хату й почав лаяти і жінку й невістку.

— Якого ви недовірка удвох робите, що в вас і досі обід не готовий! — крикнув Кайдаш на всю хату. — Піди, Мелашко, до Мотрі та позич хліба на обід.

Тільки-що Мелашка ступила на поріг, Кайдашиха крикнула так, неначе на неї хто гинув кин'ятком.

— Не йди до Мотрі позичати хліба, бо ноги рогачем поперебиваю! В неї снігу зімою не достанеш.

У Карповій противній хаті двері були одчинені. Мотря почула ці слова.

— Як тільки котра з вас ступить на мій поріг, то я вам обом поперебиваю ноги оцією кочергою, — крикнула Мотря зо свого порога й показала кочергу: — сплять до обіда та ще мене й судять; судить уже Мелашку, а мене не зачіпайте.

Мотря причинила свої двері, аж горнище загулю. Мелашка побігла до сусіди позичати хліба на обід.

Мелашка позичила хліб і верталася через свій садок. Вона вгляділа в садку Лавріна.

— Зобіжас тебе, моє серце, мати, — сказав Лаврін, і пеначе закресив латерину лайку своїми ласкавими словами.

— Дарма, що мати лас, аби ти мене тішив своїми очима, — сказала Мелашка, глинувши Лаврінові в самі сині очі.

Йшла вона за хлібом, садок пеначе пов'яв для неї, й листя пожовкло, а як верталася назад, глянула милому в вічі, і для неї знов ніби садок розвився і зазеленів, і сонце весело на йому заграло.

І знов у Кайдашевій хаті почалася колотнеча. Кайдашиха почала сваритися і стала дуже лайлива та опришкувата. Вона нападалась на Мелашку сливе кожного дня, точила її, як вода камінь.

Мотря не любила Мелашки і все чогось підкопувалась під неї, мов річка під крутий берег. Мелашка жила з Кайдашихою в одній хаті, а через Кайдашиху Мотря була недобра й до Мелашки.

Настали жнива. Кайдашиха запрягла Мелашку до роботи, як у віз. Мелашка вже нудилась за Бієвцями, за батьком, за своєю доброю матіррю. Вона просилась у свекрухи в гості до батька, свекруха її не пустила. Кожної неділі просилась Мелашка в гості, і кожної неділі Кайдашиха знаходила для неї роботу. Мелашка зажурилась.

— Чого ти, Мелашко, журишся, аж з лиця спала? — питав у неї чоловік.

— Скучила за матіррю. Вже й жнива минають, а я ні разу не була в матінки в гостях. Цієї ночі мені снилось, що я стала зозулею та й полетіла в Бієвці. Прилітаю в батьків садок та й сіла на вишні. Батько неначе виходять у садок та й просять мене до хати. Я влітаю в хату, дивлюсь, а моя мати лежить на лаві мертва, заверчена наміткою, укрита чорним сукном, згорнула руки на грудях і жалібно дивиться на мене.

— Коли мати не пускає, то я попрошу батька. Визнемо яришу, то, може, й підемо в гості.

— Проси, Лавріне, батька, бо я в нудьги не знаю, де дітись. Шумить діброва на горі, та тільки жалю мені завдає. Що-вечора дивлюся на зарослянські гори, що-вечора пориває мою душу! Як би я мала крила, я б, здається, зараз одвідала свою неньку. Така нудьга мене бере, що, здається, як би я зозулею летіла, то ліси б посушила своєю нудьгою, крилами садки поламала б, степи попалила б своїми сухотами й зелені луги сльозами залила.

Молода молодиця залилася сльозами, як мала дитина. Лаврінові стало жаль молодой жінки. Він пригорнув її до себе, вговорював ласкавими словами.

— Здається мені, що до моєї матінки й дорога терном та колючою ожиною заросла, — сказала Мелашка.

Лаврін таки впросив батька, а батько почав уговорювать Кайдашиху. Кайдашиха пустила невістку до родини, а сама таки не поїхала. Навіть попадині пухові подушки та наливка не заманили її на Западниці. Кайдашиха вговорювала поїхати

до сватів Кайдаша. Кайдаш не схотів, бо в Бісвцях була недобра горілка.

— Візьми ж, Мелашко, паляницю батькові, а дітям я передам гостинця; ось, бач, яка паляниця! На Западницях, мабуть, і не бачили таких паляниць, не тільки що не їли, — сказала Кайдашиха, подаючи Меланці пухку паляницю.

Мелашка взяла паляницю в руки. Паляниця, через свекрушин докір, стала для неї важка, як камінь.

Лаврін пішов з Мелашкою в Бісвці.

Тільки-що Мелашка ступила га батьків поріг, та й залилася дрібними сльозами, впавши матері на груди.

— Я думала, дочко, що ти вже од нас одцуралась. Ждала я тебе в гості, в вікна виглядала, та вже й перестала.

— Не пускав нас батько, не пускала й мати, — сказав Лаврін: — у жнива було дуже багато роботи.

— Чого ж це ти, дочко, так розплакалась? Мабуть, дуже нудилась за Бісвцями та за нами, — говорила мати: — привикай, серце, до чужого села та до нової рідні. Адже ж люде якось звикають. Не дурно ж кажуть: дівка, як верба — де посади, то прийметься.

— Не так легко, мамо, прийнятися, — говорила Мелашка, — коли посадили ніби на гарячому піску.

Мати задумалась: вона догадалась, який то був гарячий пісок.

— У нас була — як рожка цвіла, а тепер така стала — як квітка в'яла, — сказала Балашиха словами пісні, роздивляючись на свою дочку: — чого

— Дочко, зблідла та неначе пилом припала? І волос твій став такий тихий та смутний.

— Нема мені од чого цвісти. Як би не Лаврін, то я б, здається, ладна й до вас вернутись.

— Не можна, дочко! Зав'язала голівоньку, не розв'язнеш довіку, — сказала Балашиха, осміхаючись через сльози.

Матері все здавалось, що Мелашка нудиться за Бісвцями, що вона ще дуже молода й жалкує за дівочою красою та за чорною косою. Вона не думала, що Мелашці було важко у свекрухи.

— Звикай, серце! Як я вийшла заміж за твого батька, то й я плакала, а далі звикла. Така вже жіноча доля.

Мелашка обцілювала маленьких братів та сестер, розв'язала хустку з гостинцями. Діти вкрили хустку, як мухи мед, а в тій хустині було всякого добра: й горіхи з насінням, і груші, й яблука, ще й медичинки. Діти аж плескали в долоні та щебетали на всю хату.

Балашиха застелила стіл скатертею, поставила пляшку з горілкою. Балаш частував зятя, а Мелашка з матіррю пішла в садок, жалілася на свекруху і свекра, виплакала всі сльози, що зібралися за всі життя, і полила ними материн садок. Мати стояла під вишнею й собі плакала.

— Я тижня не пробула у свекрухи і вже сльозами облилася, — говорила Мелашка. — Як би Лаврін не остунався за мною, то вони б мене звіли. А збоку через сінці живе Каріова Мотря, наче люта змія, не сприся мені через свекруху. Заскубуть, заклюють вони мене, мамо, як дикі шуляки голубку.

То ти, дочко, не потурай свекрусі. Адже й Мотря не мовчить, то й ти не мовчи.

Колн, мамо, кругом мене все чужі люди, чужий рід, чуже село. Я одна, як білина в полі, а всі на мене, як вітер на білину.

Поглядаючи Мелашка з матіррю в садку, ввійшла до хати, сіла за стіл полуднувати і не полуднувала.

«Як би мені перекликати сюди Лавріна, я б навіки зосталась у матері», думала Мелашка, поглядаючи на вбогу хатину.

Мелашка посиділа в батька до вечора, пішла до сусід, побачилася з сусідами, наговорила і вже смерком розпрощалася з ріднею. Перейшла вона двір до воріт і стежку облила слізьми. Пішла вона долиною та все оглядалась назад на батькову хату; вийшла на гору, ще раз подивилась на вишневий садочок.

«Прощай, мій спокою, мій віночку, вишневий батьків садочку!» подумала Мелашка й пішла селом додому з Лавріном.

Вже вночі пізенько вони прийшли додому. В хаті всі спали. Лаврін почав стукати у двері. Двері були заперті на засув. У хаті ніхто не обзивався. Лаврін постукав у вікно.

— А вже як! Оце встану вам одчиняти! — крикнула в хаті Кайдашиха, неспаче десь у діжці: — досиділи до ночі, то, про мене, почувйте й надворі.

Старий Кайдаш не чув нічого і спав, як убитий. Кайдашиха замовкла. В хаті знов усе затихло.

Лаврін пішов під Карпове вікно й постукав у шибку.

— Хто там стукає! — гукнула Мотря.

— Одчини, будь ласка, Мотре! Це ми, — сказав Лаврін.

— А мати чом не встане й не одчинить? Мабудь, жде, поки я встану, — обізвалась Мотря, непаче десь у льоху!

— Одчини, будь ласка, бо мати не хоче одчинити, — просив Лаврін.

— А вже ж! Велика пані! Нехай устане та й одчинить, — крикнула Мотря.

У Карповій хаті щось заворушилось: то вставав Карпо. Він заворушився в снігах, стукнув лобом об двері, звалив кочергу, перекинув мірку в снігах і, позіхаючи на весь рот, одсунув засува.

Лаврін з Мелашкою ввійшли в сінні. В одчиняні двері наліво кричала Мотря, у двері направо репетувала стара мати.

— І де чортяка їх носить до півночі! Ходить уночі з чортами разом, та ще їм і двері одчиняй! — верещала по один бік Мотря.

— Досиділись мало не до світа, неначе завтра свято! Ще й уставай та двері їм одчиняй! — кричала з печі мати.

— Чого ви, мамо, кричите? Ще й не вставали одчиняти, а верещите на всю хату, — обізвався Лаврін.

— Виводив попід руки свою Мелашку по всіх Западних до півночі, ще й мене розбудив.

— Якого ти чорта кричиш? Аж мене переликала! — обізвався зпросоння старий Кайдаш: — оце наробили гвалту! Мені здалось, що хата зайнялася.

Мелашка швиденько кинула свиту на лаву і

впала, як нежива. Лаврін погасив світло. Мелашці вдалося, що вона з зеленого саду та ступила просто на лід.

»Потривай же, Мотре! Замітала я сіни, виносила і своє і твоє сміття, а завтра не винесу», думала Мелашка, згадуючи напутіння своєї матері: »нехай уже лас мати, а то й вона кричить«.

Другого дня Мелашка вимела хату й сіни й покинула сміття коло порога. Мотря переступила через поріг і спіткнулась на смітті.

— Оце, понакидали свого сміття під порогом. Дві їх здорові, як печі, а сміття не винесуть, — сказала Мотря так голосно, щоб було чути у свекрушину хату.

— Виносила я до сьогоднішнього дня і твоє сміттячко, а тепер не буду. Масш руки, то й винесеш, — сказала Мелашка.

— А тобі та твоїй свекрусі хибі пообпадали руки? — крикнула Мотря.

— Не пообпадали, але як поситиму що-дня са-
сміття, то й пообпадають.

— Ще й підмела на мою половину сіней, — сказала Мотря і вхопила вінник та й одсунула сміття під самісінькі свекрові двері.

З хати вийшла свекруха саме тоді, як Мотря сунула сміття під двері. Сміття посунулось під свекрушині ноги. Вона підкинула ногами сміття вгору й обсипала Мотрю.

На що ти, вража дочко, сунеш оце сміття мені в хату? — крикнула Кайдашиха.

— Од вражої дочки чую. Суну на те, що це

ваше сміття. Про мене, візьміть його та поїйте! — крикнула Мотря.

— Їж сама, коли мене загадуєш; про мене, сховай його у свою скриню та понеси матері на гостинець, — репетувала свекруха.

— Не матері, а вам принесу ще й на стіл покладу, — сказала ласкаво, але хитро Мотря: — поїсьте на здоровлячко, бо чия праця, того й користь.

— Я, Мотре, виносила і твоє сміття з сіней, а тепер не буду: винось сама. Я од цього часу і твоєї половини сіней не буду мести, — обізвалась Мелашка.

— Та, про мене, перегодіть сіни тином по половині! Я через тин не буду лазити до вас у гості, — кричала Мотря: — впаде у гріх, що вимела всі сіни та сміття винесла. Ти менча, то й мети сіни!

— Як на менчу, то більше треба здавати роботи! — сказала Мелашка. — Од цього часу я не буду мести твоєї половини сіней.

— Та, про мене, і своєї хати три дні не мети! Чого це ви до мене причепились удвох, як скажені собаки! — вже кричала гвалт Мотря й бігла кулак об кулак.

Три молодичі тупцями кругом сміття, неначе три курки на смітнику.

— Чи ви показались, чи вас чорт напав, — крикнув старий Кайдаш, уходячи в сіни. — Чого це ви гризетесь? Ось я вас помірю ломакою.

Мотря втекла у свою хату і двері причинила. Стара Кайдашниха стояла над сміттям і виливала на його всю злість, що мала вилити на Мотрю, а далі

вхопила віника і присунула сміття під Мотрині двері.

— На тобі твоє добро! — крикнула свекруха, ще й віника вгору підняла проти зачиняних дверей, неначе то були не двері, а сама Мотря.

— Поїкте його з Мелашкою. Бодай ви ним обидві подавились! — кричала за дверима Мотря.

— Бодай уже тебе вдавила боляка! Ти мені сидиш тут у горлі гірше од болячки! — кричала Кайдашиха, тикаючи себе в горло пальцем та обертаючись до зачиняних дверей.

— Ти ж мені гірше од трясці! — крикнула Мотря й ніби кляла свої двері.

— Бодай тебе трясло і твоїх Довбишів, і твою таранкувату сестру, і весь твій поганий рід до страшного суду! — лаяла Кайдашиха і штурхнула у двері віником так, що нехворощ затріщала й поспалась на землю.

— Не штуркай у мої двері, бо як і скочу то штуркну тебе так, що й ноги задереш, — галасувала Мотря і тріснула обома кулаками у двері.

Двері одскочили і, справді, тріснули Кайдашиху по лобі.

Кайдашиха одскочила і вхопилась рукою за лоба.

— Вб'є вона мене! Заїсть мене без соли, зжене вона мене зо світа! — кричала Кайдашиха. — Ой, Боже мій, світе мій!

Мотря через одчиняні двері угляділа під своїм порогом сміття, нагнулась, ухопила у пригорщі сміття, сипнула ним свекрусі в вічі і причинила двері.

Кайдашева Сім'я

Кайдашиха вхопилась за очі. В очах було повно сміття. Вона кинулась одчиняти двері і вхопилась за кілок обома руками. Мотря з другого боку обома руками держала двері за кілок.

— Пусти! Нехай я тобі коси обскубу, — кричала Кайдашиха.

— Побачимо, хто кому обскубе! — кричала Мотря: — обскуби собі та Мелашці.

Молодиці смикали кілок кожна до себе. Двері одхилялись, то знов причинялись, аж гупали. Старий Кайдаш кинувся обороняти двері, одіпхнув Кайдашиху й так гупнув кулаком у двері, що Мотря за дверми пустила кілок і одскочила. Він одчинив двері й закричав на Мотрю:

— Чого ти галасуєш на весь куток, неначе тебе чорти хапають?

— Чого ви лізете в мою хату? Яке ви право маєте лізти через мій поріг? Я вам голову провалю кочергою! — кричала Мотря, бліда, як смерть.

Вона стояла серед хати з кочергою й як би старий Кайдаш не одскочив назад за поріг, вона б і, справді, провалила йому голову кочергою.

— Цур вам! Осика вам! Де баби б'ються, там і чорт не розбере діла. Мелашко! Будь ти найрозумніша. Візьми оте сміття та винеси надвір.

Мелашка взяла шматок ряднини, згорнула половину сміття, а половину покинула під самим Мотриним порогом.

— Я своє винесу, а твоє осьдечки кидаю! — крикнула Мелашка, виносячи сміття з сіней.

Другого дня Мелашка вимела свою хату й половину сіней, неначе мотузком одміряла.

— Як вимела рівненько! Чи не поясом міряла сіни? — питала Мотря в Мелашки.

— А хоч би й поясом? Що тобі до того. Не буду мести твоєї половини сіней та виносити твого сміття, — сказала Мелашка.

— А хибà ж ти не міряла сіней мотузком, як мазала діл та стіни? — обізвалась Кайдашиха. — Міряєте ви, бодай уже міряла вас лиха година.

Од того часу Мелашка знайшла собі ще одного ворога. Мотря не давала їй перейти сіни: вона була сердита на Мелашку за те прокляте сміття. Од того часу в хаті гризла Мелашку свекруха, в сінях та на дворі стерегла її Мотря.

Настала віма, настав важкий час для Мелашки. Кайдашиха напасілася на неї, як лиха доля: сама спала досхочу, робила легку роботу, а всю важку роботу скидала на Мелашку, наче на свою наймичку. Молода Мелашка, вкинута в чуже село, між чужі люде, не сміла нічого говорити проти свекрухи й мовчки робила все, що загадувала свекруха. Вона вставала вдосвіта поперед усіх, топила й варила, діжу мірила, хліб пекла, ходила прати на став, прибірала в хаті, ще й на полотно прjala. Свекруха гризла, за все докоряла, ще й судила між людьми. Мелашка нічим не могла догодити свекрусі й свекрові. Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась у гості до батька, та й те траплялось дуже рідко. Старий Кайдаш пив у шинку, приходив п'яний додому і зганяв злість більш на невістці, ніж на своїй жінці. Мотря не пропускала Мелашки через сіни й зачіпала її ущипливими словами. Лаврін оступався за нею та й годі сказав.

Раз у великий піст перед вербою Кайдаш прийшов у хату вечеряти і вже був зовсім п'яний. Сім'я повечеряла й лягала спати. Кайдаш збудив Мелашку і звелів подавати собі вечерю. Мелаг ка насипала в миску гречаних галушок і поставила на стіл. Галушки були холодні, стали тверді й такі густі, як кваша. Кайдаш пхав їх у горло й не міг ніяк запхнути. В його повипадали зуби, й він ніяк не міг їх розжувати.

— Наварила ж, невістко, галушок! Чи це каміння, чи галушки? — сказав Кайдаш до Мелашки. — На, покоштуй, чи вкусиш? Ти думаєш, що в мене залізні зуби? На! Батькові своїму понеси, нехай удавиться! Це я знаю, на що вона наварила мені каміння: щоб мене зо світа згубить, щоб я швидче вмер та покинув вам усе добро! О, хура чортів на вашу голову з Лавріном та й з Карпом! Це вже вони змовились, щоб мене галушками вдавити цієї ночі. На! Понеси собакам!

Кайдаш узяв у ложку галушку і жбурнув нею на Мелашку. Галушка перелетіла через її голову і свиснула в комин.

— Оце тобі, а це твому батькові! — сказав Кайдаш, і друга галушка свиснула, як куля, й ляпнула об мисник.

— А це твоїй матері! — і третя галушка чавкнула на грубі.

— А це тобі, чортів сину, щоб не троїв батька!

І четверта галушка полетіла на Лавріна й луснула його по губах. Лаврін прокинувся, сів на лаві, витріщивши сонні очі, й чухав боки кулаками.

— А це тобі, Карпе!

Галушка полетіла вгору й ляпнула об стелю, а зо стелі потрапила Мелашці на голову.

Мелашка дивилась, як літають по хаті галушки, і не знала, чи плакати, чи сміятись.

— А Мотрі вже й не стало! Мотря відьма! Перекинула галушки на макітру, — говорив Кайдаш: — звідкіля це макітра прилетіла на стіл? Це не макітра! Та це Мотря прилетіла з Лисої Гори.

Кайдаш штовхнув рукою ту невидиму макітру й одсунувся трохи набік.

— Потривайте ж, матері вашій хура чортів, ще й сіра свита зверху! Не діждете, щоб я вдавився цим камінням! Карпо забрав воли й вози, а ця зо своїм Лавріном хоче забрати ярма й занози.

Кайдаш присунувся до стола, поколоцькав ложкою в мисці і взяв у рот галушку. Галушка була здорова, як пацюк, і застрягла йому в губах.

— Чи пацюки, чи каміння? Каміння! Це не галушки! А не діждете ви, щоб я ними вдавився. На! Давись сама з твоїм Лавріном! — крикнув Кайдаш, ухопив миску і жбурнув нею на Мелашку. Миска розгубила по дорозі галушки й юшку й гепнула об припічок. Кайдашиха прокинулася на печі й закричала з переляку:

— Хто там кидається? Що там розбили? О, Боже мій! Чи стеля завалилась, чи що?

— Еге, стеля! Наварили мені отрути та ще й на вечерю дали, щоб я вночі луснув. А я таки не лусну, матері вашій хура жидів та ще з рублем зверху, на злість не лусну й не їстиму каміння, — булькотав Кайдаш.

Мелашка стояла коло печі, згорнувши руки, й тільки дивилась на сивого п'яного свекра.

— Ось я вам і ваші ложки поламаю, і вам спини поламаю! Отак, отак!

Кайдаш штрикав ложкою об стіл з усієї сили, доки ложка не хрусьнула двічі. Він лупив її кулаком та все приказував: — Отак, отак!

Кайдашиха зсочила з печі.

— Бога бійся, або котрого святого! Що ти робиш? Чом ти не лягаш спати? Чого ти стоїш, згорнувши руки, та не лягаш спати? — крикнула Кайдашиха на Мелашку, неначе Мелашка була в тому всьому винна.

Мелашка пішла до лави й лягла, а Кайдаш іще довго сидів, тикав кулаком у стіл та все приказував: »Отак, отак, матері його ковінька!« — доки не потропив ложки на шматочки. Він упав на лаву й захріп. Кайдашиха встала, дмухнула на каганець, і все в хаті замерло, тільки Мелашка обливала постіль сльозами. В неї була думка, чи те втекти до батька та більш не вертатись у Семигори . . .

VII.

Настав страшний тиждень. У великий понеділок до Кайдашів зайшла баба Палажка Соловіха. Вона була дуже богомільна і що-року їла паску в Києві в Лаврі. І тепер вона збиралась у Київ, але самій іти до Києва було невесело, а ще до того вона троту боялася сама виряджатись у далеку дорогу. В неї була думка підмовити самого Кайдаша, бо з чоловіком у дорозі все-таки бабі безпешніше.

— Помагай-бі вам! Поздоровляю вас з великим понеділком, — промовила Палажка.

— Спасибі, будь і ти здорова, — одказала Кайдашиха: — сідай, Палажко, в нашій хаті.

Палажка сіла на лаві і скорчилась у три погібелі. Вона за великий піст так спостилася, що в неї тільки очі блищали, а кістки під шкурою мало не торохтіли.

— Чи підеш, Палажко, і цього року до Києва? — спитала Кайдашиха.

— Як Господь допоможе та сподобить, то чом би й не піти. Звіла я двацять пасок у Києві, то, може, Бог допоможе ззісти і двацять першу. Стара Головчиха з'охотилася іти зо мною, та, може, хто і з вас піде з нами, бо як з хати піде їсти паску в Київ хоч одна людина, то Бог благословить усею сім'ю, і на хліб буде поліття. А як хто їстиме що-року в Києві паску, та ще й умре на великоднім тижні, той піде просто в рай, бо на великоднім тижні царських врат не зачиняють і в церкві, і в раю; душа через царські врата так і полетить просто в рай.

Палажка оберталася до Кайдаша. Во знала, що він богобоящий.

— А хто постить дванацять п'ятниць на рік, той не піде просто в рай? Чи не чула ти, Палажко, чого про те на Пещерях або в Лаврі? — спитав Кайдаш.

— Ні, — сказала з повагом Палажка: — хто постить у ті п'ятниці та носить при собі сон Богородиці, той не буде в воді потопати, у вогні горіти, од наглої смерті помірати, а в рай просто не піде. А хто піде в Єрусалим, або що-року в Києві в Лаврі

паску Істиме, або вмере на самий Великдень, той спасеться, того душу янголи понесуть просто до Бога.

Мелашка слухала, і в неї робота випала з рук.

— Треба в Києві на великому тижні висповідатись, у чистий четвер одговітись, треба молебінь на Пещерях найнять, на часточку дати, на святі моці по шагу покласти, то тоді Господь і помилує нас, — навчала баба Палажка, піднявши вгору палець: — а хто купить мира од мироточивих голов, або олив з лямпад над святою Варварою, та буде мазать собі очі та лоб, в того ніколи не болітимуть очі й голова. Я знаю в Києві всі моці, всі церкви. Оце як ходжу по Пещерях та по церквах, то за мною йде слідком сотня або й друга людей, а я всім розказую, в якій церкві які моці, показую, де лежить пірря з архангела Гавриїла в паняньському монастирі, де стоїть молоко Богородиці, де святий Миколай притиснув до стіни своїм образом злодія, як той хотів обікрасти церкву.

— Невже притиснув? — спитала Мелашка, розплющивши широко очі.

— А вже ж притиснув, ще й рукою вхопив та й держав, доки ченці з усього Києва не поспходились. А од образу пішов світ на всю церкву, неначе од сонця. Ченці думали, що в церкві пожежа, та й позбігались. Коли глянуть на те чудо, та мерщій на себе ризи, та зараз ударили в дзвони, та позабірали в руки свічки, та давай перед Миколоєм правити та молитись. Тоді образ і пустив злодія. А той злодій зараз постригся в ченці та й став святим.

В хаті всі слухали Палажчину розмову. Молодиці позгортували руки та важко зітхали, приказуючи: «ой, Боже наш, Боже наш!»

— А я оце як прийду до того Миколая, та як почну розказувати, то мене люде обступлять та її слухають, та аж шапки поздіймають та хрестяться. Я знаю, і де гроші коло образів класти, і де гроші черницям та ченцям просто в руки давати. А за мною люду так і валить усякого, а я їх воджу од Восного Миколая до Десятинного, од Десятинного Миколая до Доброго, од Доброго Миколая до Малого, а далі до Мокрого Миколая, а потім до Притиского Миколая.

— Ой, пустіть мене, мамо, в Київ з бабою! — просилась Мелашка. — Я й зросла, а в Києві не була. Мене й Господь не помилює на тім світі.

— А церкви там усе з золотими верхами. В Пещерях лежить дванацять братів, що будували Маврську дзвіницю. Кажуть, що як будували, то вона все входила в землю, а одної ночі її вийшла вся з землі. Од того часу всі брати постриглись у ченці. Господи, скільки я переводила людей на самий верх дзвіниці до великих дзвонів!

— Ой, пустіть мене, матінко! Здається вмеру, як не піду в Київ. Чи то правда, що там є такий лев, що з рота вода тече?

— А вже ж є; а на левові сидить святий Самсін та щелепи йому роздирає. Як упіймав його на Подолі коло Дніпра, як роздер щелепи, та її сам каменем став, і лев каменем став, а в лева з рота вода потекла. Та якого там дива нема! Якби розказувать за все, то не то що дня було б мало, тижня

мало! — говорила Палажка й підвела очі до образів, підняла обидві руки вгору ще й пальці розчепірила.

— Там на Андріївській горі під престолом є джерело, а в те джерело що-року забивають віз вовни. Як тільки покажеться зверху роса, то зараз знов запихають туди віз вовни, бо як би полилася з того джерела вода, то весь світ залила б. Я сама чула, як янголи бовтають воду під престолом. Ой, Господи, помилуй нас грішних! — сказала Палажка й вітхнула на всю хату.

Старий Кайдаш сидів, похиливши голову, а Мелашка плакала.

— Піду я з бабою до Київа та одговіюсь у Лаврі. Як не пустите мене, то я, здається, вмеру, — сказала Мелашка.

— А вже ж, Марусе, пусти невістку, бо як не пустиш, то буде тобі великий гріх од Бога, — навчала Палажка, тикаючи пальцем на образи.

— Та коли ж на великому тижні багато роботи, — обізвалась Кайдашиха.

— Я, мамо, ладна день і ніч не спати, пороблю вам усю роботу та й піду, — просилась Мелашка, втираючи сльози.

— Та, про мене, йди та й за нас подаси на чашочку, — сказав Кайдаш: — пішов би й я, та настав чоловіча робота на полі.

— А коли, дочко, думаєш іти, то спечи собі святу пасочку та калач, та вкинь у торбу крашанок, та кільце ковбаски, та шматочок сала, щоб розговітися свяченим у Лаврі, то тебе Господь простить і помилус, — навчала Палажка: — а я вже тобі дорогу

скрізь покажу, як по писаному. Мене всі прочани знають з усього світа; я їм усім даю привід у Києві. В Києві вони всі ходять за мною, пеначе вівці за пастухом.

Баба Палажка розпрощалась і пішла з хати. Кайдашиха вчинила тісто і спекла Мелашці маленьку паску. Баба Палажка навбирала по селі десять бабів і другого дня зайшла за Мелашкою. В Палажчиній торбі була й паска, й чималий калач, і сало, й сіль, й навіть крашанки. Вона кланялася кожному в хаті і просила простити їй гріхи. Прочани пішли до Києва.

— Та не барися, дочко, вертайся до дому! — наказувала Кайдашиха невістці, стоячи за ворітьми.

— Як Господь не прийме нас до себе, то й вернемось, — говорила Палажка, кланяючись до дзвіниці трохи не до самої землі.

Йдучи селом, Палажка заходила в декотрі хати, щоб попрощатися з тими молодницями, з котрими вона лаялася; але як вона лаялася з цілим селом, то для неї довелося сливе не минати ні однієї хати й ходити з хати в хату, як ходить піп з молитвою.

Прочани йшли день, упросилися в одному селі на ніч до добрих людей, переночували й раненько знов пішли в дорогу. Мелашка пеначе на світ народилась: їй не допікала тут ні свекруха, ні свекор, ні Мотря. Понад дорогою зеленіли молоді жита, синіли далекі гори та могили. Надворі було тепло й ясно. Мелашка ніби набіралася здоров'я на волі.

Вже звернуло з півдня. По один бік дороги була чимала гора, а на горі могила. Баба Палажка повела молодиць на ту могилу. З тієї могили вже

було видно Київ з церквами та дзвіницями. Тієї могили прочани не минали ніколи.

Палажка вийшла на могилу, впала навколішки й почала молитись.

З могили було видно на горах високі дзвіниці, церкви з золотими верхами. Кругом Києва в долині зеленів густий ліс, синів за Дніпром, ніби повитий сизим туманом, бір, а між соснами подекуди блищали широкі плеса розлитого Дніпра. В лісі блищали золоті хрести монастирів, неначе дорогі камінці, розкидані зверху на бору. Сонце світило на київські гори; золоті верхи сяяли й неначе горіли. Ба! Палажка припала до землі головою, а за нею молодичі почали бити поклони.

Палажка встала і, піднявши руки вгору, почала розказувати прочанам:

— Онде велика лаврська дзвіниця, а ото коло неї сама Лавра, а то далі свята Софія, а то свята Варвара, — говорила вона.

Молодиці водили очима слідком за її рукою, а Мелашка стояла, мов кам'яна. Ті золоті верхи та білі дзвіниці здавались для неї якоюсь дивною казкою. Вона вперше йшла до Києва. Прочани перейшли бір і прийшли на заставу. На заставі стояла черничка і причепилась до їх:

— Спасайтесь, люде добрі! Нехай вас Господь спасеть і помилує. Ідїть говіти в наш монастирь на Подолі до святого Флора й Лавра. У нас більше мощів, ніж у других монастирях; у нас є частка младенця, вбитого Иродом, є риза Христова і кров з Христових ран, і пірря архангела Гавриїла, й молоко Богородиці!

Прочани прибували до застави сотнями. Черниця намовляла й заманювала їх до свого монастиря. Сотня прочан пішла за нею. На других заставах таксамо стояли черниці й затягали до себе прочан.

Баба Палажка не послухала черниці. Вона гордовито одказала, що вже йде в Київ їсти двацять першу паску і знає всі церкви й монастирі.

Над вечір Палажка привела прочан у Лавру.

— Чи тут той лев, що з рота в його . . . вода? — спитала Мелашка.

— Де там тобі тут! — гордовито сказала Палажка: — покажу тобі й лева, а це, бач, велика дзвіниця, а оце Лавра; тут лежать мощі святого Теодосія . . .

Мелашка глянула на дзвіницю і трохи злякалась. Для неї чогось здавалось, що дзвіниця впаде на неї й розчавить її.

Прочани пішли в церкву. В великій Лаврській церкві йшла одправа. То було саме на страсть у чистий четвер. Уся велика церква ніби палала свічками, й була набита народом. По церкві неначе розливалось вогняне море, заливало закутки, йшло поза стовпами, переходило на стіни, спалнуло на високому іконостасі до самої бані, розтопило на щире золото іконостас і повисло під банями вогняними краплями на панікадилах. Після кожної євангелії дзвонили у дзвони. Серед церкви виходили ченці, ставали півколом і співали страсні пісні.

Палажка й Мелашка посвітили свої свічки і впали навколішки. Сорок душ ченців у чорних клобуках співали серед церкви такі жалібні пісні, неначе хотіли виплакати в піснях всесвітню горе.

То був не жаль, не плач горя, а якийсь слізний крик, якесь море сліз, що зливалось тисячі літ, і злилось до купи, і полилось піснями з грудей. Здається, в тому морі сліз текли ріки народного горя од самого початку світа, горя од холоду й голоду, од меча, од вогню, од Татар, од царів, од панів, од Жидів, од дужого й багатого, од дикого звіря . . .

Якось надзвичайна туга лилася слізьми з тих давніх лаврських пісень, складаних сотні літ . . . і Палажку й Мелашку здавило за серце. У тих сльо-зах співу ніби текли ріки їх власних сліз од їх бідности, од панщини, од московських та польських зекуцій, од давнього польського ярма, од жидівського здирства . . . Палажка плакала, аж ридала. Мелашка ніби почувала в тих піснях, впізнала своє горе у свекрушиній хаті й залилася слізьми.

— Рятуй мене, Боже! Рятуй, бо я, молода, загину! — молилась Мелашка, стоячи навколішки коло Палажки й заливаючися слізьми.

Вони вийшли з церкви. Надворі була північ. З церкви висипала сила народа. Коло Лаври була гостинниця тільки для панів. Увесь народ покотом ліг кругом церкви на кам'яних плитах. Багата Лавра не спромоглася поставити гостинницю для народа, хоч забагатіла народніми грішми . . .

Висипали зорі на небі. Мелашка не могла заснути. В неї над головою ніби висіла дзвіниця, а в вікна виглядали здорові дзвони. Вона й дивувалась і боялася тих дзвонів, та все розпитувала в Палажки про Пещері, про святих у Пещерях, за лева. Для неї так хотілось побачити всі дива, що вона не почувала, як у неї боліли ноги, нили коліна.

На другий день баба Палажка повела молодичь по церквах. До неї пристало ще з п'ятьдесять молодичь. Всі вони йшли за нею, наче сліпці за поводитарем. Палажка водила їх од одної церкви до другої, так що прочани погубили лік церквам. Прочани прийшли в Софію. Серед церкви на амвоні стояв митрополітанський стілець з червоною подушкою. Один дзвонарь поклав на ту подушку образок, поставив олив'яну тарілку, вдарив поклону й поклав на тарілку шага. Баба Палажка й собі вдарила перед стільцем три поклони, поцілувала образок і кинула на тарілку шага.

— Святий сидів на цьому стільці! Йдїть цілуйте образ та кладїть по шагу, — говорила баба Палажка до молодичь.

За Палажкою пішли слідком молодичі. Посипались п'ятаки на тарілку. Дзвонарь зібрав з тарілки гроші і сховав собі в кишеню.

З Софії Палажка повела прочан до Михайлівського монастиря й найняла молебінь святій Варварі. За нею слідком і другі молодичі клали гроші на молебінь. Од Варвари Палажка повела їх до святого Андрія, а звідтіл на Поділ у панянський Флоровський монастирь.

— Наймайте молебінь святому Флору й Лавру! — шептала черниця молодичам: — жертвуйте на святі моцї, а гроші давайте мені до рук.

Деякі молодичі оддали гроші черниці в руки. Черниця сховала їх десь під свою чорну рясу.

— Чи показують ризу Господню та пірря з архангела Гавриїла? — спитала баба Палажка.

— Од пірря ключі в матушки ігуменії. Ви не

сподобитесь його сьогодні бачити, а ризу Господню я вам покажу.

Черниця повела бабів за кольони, зняла з однієї срібної домовини з мощами червоне покривало. Під ним було друге дороге, все золоте, з золотими китцями.

— Спасайтесь! Прикладайтесь до Господньої ризи! — говорила черниця плаксивим голосом. — У цій ризі Христа Жиди мучили.

Баба Палажка впала навколішки, залилася сльозами й поцілувала кінчик золотого покривала. Мелашку взяв якийсь страх, як вона доторкнулась губами до золота та до оксамита. Для неї здалося, що вона бачить самого Христа й цілує його одєжу. Всі молодіці плакали та втирали сльози, а черниця плаксивим голосом розмальовувала, як Жиди Христа мучили, як накладали на голову терновий вінець, як били вірьовками¹⁾ й розпинали на хресті. Прочани кидали на ризу гроші, а черниця забірала й ховала їх десь під рясою та все поглядала на двері, щоб часом не надійшла мати ігуменія.

У велику п'ятницю Палажка повела прочан на Поділ. Прочани заночували у Брацькому монастирі.

Утрення мала початись у третій годині опівночі. Прочани збірались лягти спати покотом на траві під липами просто чернечих келій. З одних дверей келії за прочанами слідив очима один чернець, молодий, здоровий та повновидий, з довгою чорною бородою. Він набачив у церкві Мелашку. Її краса так уразила його, що він не міг одірвати од неї очей. Він вийшов слідком за нею з церкви, під

¹⁾ мотузками (моск.)

глянів, як вона сіла з прочанами під липами полуднувати, і все стояв на дверях, доки смерклося надворі і прочани полягали рядом на траві. Він наглянів, що Мелашка лягла другою од краю й пішов у свою келію.

З самого краю коло Мелашки лягла баба Палажка й ніби стерегла своє стадо, як добрий пастирь. Але одна семигорська молодниця десь спізналася, прийшла до гурту й лягла спати коло баби Палажки з самого краю, підмостивши під голову клунок з харчами. Баба Палажка лежала тепер од краю другою.

Вже пізенько, як усі прочани поспули таким сном, що їх не розбудили б і лаврські дзвони, чернець вийшов з келії, знайшов той ряд, де лежала Мелашка, як йому здавалось, другою од краю, підкрався тихесенько таї натратив якраз на бабу Палажку.

Саме тоді бабі Палажці приснилося, що вона випішла на лаврську дзвіницю, та й стала під великим дзвоном. Дзвін обірвався та й упав на неї. Вона закричала з усієї сили, але дзвін надавив її важким серцем і затулив рота. Прокидається вона, й чує, що на її лиці чиясь здорова борода, а чийсь губи так учепились у її губи, що вона ніяк не могла розтулити рота. Вона хотіла підняти руки, але хтось держав її за руки, придушивши їх, ніби залізом, до землі. Вона хотіла повернути головою, а в неї на лиці плуталася страшна борода, а повні губи так цілували її, що в неї губи аж пристали до зубів.

Баба Палажка перелякалась. Їй здалось, що

Кайдашева Сім'я

на неї, справді, впав дзвін, що то не був сон, а правда. Але вона якось покрутила головою й так крикнула на все горло, що побудила всіх прочан. Піднявся гвалт, шум. Прочани заворушились, зашуміли, а повні губи цілували бабу у щоки, у брови, в очі, а далі щось чорне знялося й, як куля, полетіло між липи.

«Що се таке?» думав чернець: «така гарна молодиця, а лице таке тверде, як дірявий горщик; аж губи щемлять!»

— Що там таке? Чи злодії, чи що? — питали сонні прочани.

— Це тебе, Палажка, хтось чи цілував, чи хотів обікрати, — обізвалася крайня баба.

— Ой, щось побігло! — крикнули молодиці, й кожна почала обланувати свій клунок під головами.

— Це нечиста сила мене давила! — говорила баба Палажка: — це він мене скушав, бо я вже висповідалась і завтра мала причащатись. Оце, Боже мій, який гріх трапився! Двацять пасок ззіла в Києві, а за двацять першою такий гріх трапився. Поселинив нечистий усе лице, й губи, й щоки. Пху на тебе, сатано!

— Та то якийсь послушник побіг до келій, — говорив один чоловік.

— Еге, добрий послушник! Се, Дух Святий при нас, чорт! Цур їм, таким послушникам! Прийдеться завтра другий раз сподіватись. Оце, одговілась! Боже мій, яка мені напасть од скусителя, — бідкалась баба Палажка.

— Мабудь, якийсь послушник, бо я чула, як він вас, бабо, цілував, — сказала простенька Мелашка.

— Оце, вигадала! — сказала баба Палажка: — чи то можна, щоб у монастирі були такі ченці. Неначе я оце вперше в Києві. Говорить, неначе маленька. Ще рознеси по Семигорах, як вернешся до дому.

Баба Палажка дуже зобідилась. Вона бачила, що Мелашка підривала її повагу, буцім то чорти звернули на неї свою увагу й почагували своїм жениханням та поцілунками.

Одначе на другий день Палажка боялася зостатись на ніч у монастирі й повела прочан говіти в одну церкву на Подолі під самою Андрієвською горою. В тій церкві був старий священик. Він збудував для богомольців, зараз коло цвинтаря, на церковному дворі довгу комору з перегородками, але без вікон і пускав туди прочан на ніч. Тією коморою він притягував до себе велику силу богомольців і заробляв добрі гроші. Монастирі навіть не поробили для селян таких комор.

Баба Палажка завела прочан у ту комору. Там вони поскладали свої клуночки й замкнули двері. Раненько в велику суботу прочани пішли в церкву говіти.

Старий священик сповідав людей. Сотня прочан стояла кругом його і ждали. Баба Палажка кивнула на своїх рукою й повернулась до дверей. Вона боялась, що не діждеться сповіді. А гріх тієї ночі мучив бідну бабу, як пекельний вогонь.

Тільки-що семигорці застукотіли чобітьми по залізному помості, священик покинув сповідати якусь бабу, обернувся, махнув до баби Палажки рукою і крикнув на всю церкву:

— Куди ви, бабки! Пдіть до мене сповідатись! У мене шагом дешевше, ніж у Мокрого Миколая. Вертайтеся сюди! В мене сповідь шагом дешевша й покута більша.

Баба Палажка махнула до своїх, і вся ватага повернула од дверей назад і знов застукала чобітьми по залізному помості.

Тим часом, як баба Палажка сповідалась, Мелашка вийшла з церкви й сіла між довгими рядками бабів на церковних східцях, під стовпами. Зкраю недалечко од неї сиділа старенька проскурниця й продавала проскури. Мелашка задумалась.

Третій день прожила Мелашка в Києві, як у раї. Вона згадала, що через день для неї треба було вертатися додому, й зітхнула дуже важко. Сльози виступили на її очах. Вона в Києві не бачила ні свекрухи, ні свекра, ні Мотрі, не чула ні од кого лихого слова. Ніхто не гриз їй тут голови.

Проскурниця почула те важке зітхання, глянула на молодицю й задивилась на неї.

— Чого ти, молодице, так тяжко зітхаєш? — спитала вона в Мелашки.

— Господи, як тут у Києві!.. А як подумаю, що треба вертатися додому, то мені здається, що оце треба через день умірати.

Мелашка розказала проскурниці за своє горе. Добра проскурниця слухала й жалкувала за нею. В Мелашки блиснула в голові чудна думка. Несподівано їй спало на думку востатися в Києві. Краса міста, краса церков, монастирів одібрала од неї думку навіть про Лавріна.

— Найміть мене, матушко, за наймичку. Не піду я додому.

— Коли хоч, то і ставай помісяшно. В мене одна робота: пекти що-дня проскури, — сказала проскурниця.

Мелашка сподобалася проскурниці, а од неї саме тоді одходила наймичка.

— Тут у церкві наші односельчани. Сховайте мене, матушко, у свою хату, поки вони підуть з Києва додому.

Проскурниця повела її у свою хату. Хата була зараз коло церкви на цвинтарі, в великому домі в нижньому етажі, тільки двері в хату були за брамою, на другому дворі. Проскурниця привела Мелашку в пекарню. Пекарня була невеличка, але висока з одним здоровим вікном, переплетеним залізними ґратками. Під вікном од стіни до стіни стояв довгий стіл. Увесь стіл був укритий рядками проскур і великих, і маленьких, і малесеньких. На ліжку коло печі, на подушках, застеляних білим простирядлом, лежали здорові проскури, як паляниці. Наймичка печатала проскури знамеником.

Проскурниця звеліла Мелашці помити руки і поставила її вкінці стола виробляти проскури. Мелашка викачувала тісто та все поглядала на двері. Вона боялась, щоб баба Палажка не вислідкувала її.

Здорова піч була вже витоплена і пашіла вогнем. Через двері було видно маленьку кімнату, де жила проскурниця. В кімнаті було чисто і гарно, як у віночку. На ліжку білили чисті подушки. На вікні червоніли між зеленим листом китайські рожі. Коло образів з золотими широкими рямами блищала

дямпадка. На Мелашку неначе повіяв тихий теплий вітер у літній день, такий спокій був розлитий у тих кімнатах. Вона викачувала проскури, а її думки літали в Семигорах, коло Лавріна. Сльози вилилися в неї з очей. Вона втерла їх рукавом.

Не вернуся додому, зостанусь тут, що Бог хотім що буде, те й буде, — думала Мелашка, втерючи слези рукавом.

Під часом баба Палажка простояла службу, потім вийшла з церкви. Вона хотіла відкрити двері, але на цвинтарі оглянувшись на цвинтар, примітила, що нема Мелашки.

— Як це ділася Мелашка? — питала Палажка, оглядаючись на всі боки: — чи не зосталась у церкві.

Палажка вернулася до церковних дверей, падамарь зачинив двері й замикав замком.

— Куди це вона пішла! Може, вона десь за церквою? — говорили баби.

Палажка обійшла з бабами кругом церкви, заглянула в комору, обдивилась увесь двір, — Мелашки ніде не було.

— Оце, Боже мій! Де це вона загаялась? — бідкались баби й посідали під стовпами на східцях.

Сиділи вони, сиділи, ждали-ждали, а Мелашки не було.

— Куди це її нечистий поніс? — почала вже лаятися Палажка: — а, може, вона потяглася з другими людьми. Та чого ми будемо її ждати!

— А вже ж ходім, а то ще і в Пещері опізнимось.

Баби знялися з місця і швиденько почимчикували з цвинтаря.

Ввечері баби вернулися з Лаври за Мелашкою, а Мелашка не приходила. Палажці треба було йти знов у Лавру на діяння, щоб їсти паску в Лаврі, а Мелашка неначе крізь землю пішла. Баби пішли в Лавру, діждалися свяченого, розговілись, знов вернулися на Поділ, а Мелашка все-таки не приходила. Вони заметушилися і забідкалися, винулися шукати Мелашки по монастирях, скрізь питали в прочан і нічого не допитались. Просиділи ще день-другий у Києві та й пішли в Семигори.

Баба Палажка, вернувшись у Семигори, боялась зайти сказати Кайдашам про Мелашку, пішла собі додому та й сіла. Але по селі пішла чутка, що Мелашка десь одбилась од своїх людей і не вернулась у Семигори. Та чутка дійшла до Кайдашів: її принесла баба Параска Гришыха, лютий Палажчин ворог, відома на все село брехуха.

— Христос воскрес! З святками будьте здорові! — сказала Параска, переступаючи через Кайдашів поріг: — чи ви пак знаєте, де ваша Мелашка? Це ж наша Палазя розгубила свою череду десь по Києві. Водила, водила, поки доводилась. Мелашка зосталась у Києві, а з Києва, мабуть, пішла на заробітки за границю або на Бесарабію. Вже правда! Палажці тільки б сліпих блиндарів¹⁾ водити по селах, а не людей до Києва.

— Та це я перечула вже через людей на селі, — сказала Кайдашиха: — а Палажка завела нашу Мелашку десь, мабуть, під шум, чи під греблю та й очей не показує.

¹⁾ старець; віл, що криво ходить

— Еге, знаєш ти, чого вона ходить що-року до Київа паску їсти? Та вона цілу ніч у Брацькому монастирі обнімалась та цілувалась, вже її не знаю, чи з ченцями, чи з чортами. Знає вона там усі входи! Побачиш, коли вона не принесе з Київа другого байстрюка у приполі, бо одного вже мав; ще і твою невістку навчить добру.

Параска розказала Кайдашам усю комедію з бабою Палажкою у Брацькому монастирі в велику п'ятницю.

— Ти, Кайдашихо, не пускай з нею більше Мелашки до Київа, якщо Мелашка вернеться додому. Тепер я знаю, як вона розговляється в Київі, — говорила баба Параска.

Лаврін стояв ні живий, ні мертвий. В його її руки опали.

— Ой, Боже мій! Що ж тепер нам робити? Де Мелашки шукать? Завела ота стара, бодай її завело в безодню, — говорила Кайдашиха.

— Та піди в волость, та попроси, щоб її погнали в Київ шукать Мелашки. Нехай знає, як повадатарювать, — намовляла Параска: — та піди, та побий її морду, та натовчи добре потилицю. Шкода, що вона не завела моєї невістки. Я б оце показала її Київ!

— Це, мамо, Мелашка покинула нас через вас, — обізвався Лаврін.

— От і через мене! Ще що вигадай! Хибі я гнала її в потилицю до Київа, чи що? — говорила Кайдашиха.

— Бо ви її гризли-гризли, доки до свого не догризлись. Як пропаде Мелашка, то я вам цього

не подарую, — говорив Лаврін, блідий, як смерть. — А оту стару відьму я за коси потягну в Київ, нехай мені шукає Мелашку.

— А вже ж за коси, та ще й батогом ззаду підганяй! — намовляла Параска. — Та чого ви сидите? Чом ви не підете до неї? Ви думаєте, що вона сама до вас прийде? Підіть до неї, та розпитайте, та наступіть на неї, та придавіть коліном, то вона й розкаже вам, де діла Мелашку. Певно, завела десь у монастирь до ченців на спасіння.

— А, справді, ти, Параско, добре радиш, — сказала Кайдашиха: — ходім та присікаймося до тієї дурисвітки, може, вона знає, де Мелашка, та тільки не хоче признаватись.

— А вже ж ідіть усі гуртом, та насядьте на неї, то вона й признається, де старців водила, — намовляла Параска.

Кайдаш, Кайдашиха та Лаврін пішли з бабою Параскою до Палажки.

Палажка сиділа під хатою на призьбі і грілась на весняному сонці. Вона вгляділа Кайдашів з бабою Параскою за ворітьми, догадалась, чого вони до неї йдуть, і трохи злякалась.

— Христос воскрес, Палажко! — сказала Параска: — а я оце до тебе гостей навела, і сама в гості прийшла.

Баба Параска одчинила ворота, впустила Кайдашів, знов зачинила, сперлась на ворота обома руками, поклала голову на руки й тільки поглядала на Палажку веселими сірими очима. В неї губи осміхались, неначе їх хто помазав свіжим медом. Вона налагодилась дивитися на кумедію.

Баба Палажка не одказала на її привітання. Вона тільки блиснула на неї злими маленькими чорними очима. Кайдаші обступили Палажку.

— А що, Палажко! Водила-водила нашу Мелашку, доки не завела, — сказала Кайдашиха: — де наша молодиця?

— А хибà я знаю, де вона. Одбилась од нас коло церкви на Подолі, ще й нам наробила клопоту. Ми через неї просиділи в Києві цілих два дні, ще й мусіли бігати по монастирях та по церквах.

— Чом же ти хоч не зайшла до нас та не сказала? — спитав Кайдаш.

— Де ви, бабо, діли Мелашку? — кричав Лаврін. — Куди ви її завели? На віщо ви її покинули в Києві?

— Оце, Боже милостивий! Хибà ж я її в пазуху сховала, чи ззіла, чи що? Завела, та й завела ... Хибà Мелашка мала дитина, що я її за руку заводила.

— На віщо ви її підмовляли йти в Київ? Чого ви притаскались до нас з своїми брехнями, розпустили дурного язика про чуда? На що ви підманили молодицю? — репетував Лаврін, згорнувши руки на грудях.

— Про які брехні це ти провадиш? Я розказувала про чуда, а не про якісь брехні. Бреш сам, бо ти од мене молодчий. Не на те я що-року ходжу в Київ, щоб брехні точити. В тебе, Лавріне, молоко на губах не обсохло, а ти брехню завдаси преподобним жонам.

— Ідіть, бабо, до Києва та пошукайте Мелашки, бо як не підете, то я вас силою потягну, — сказав Лаврін.

— А вже ж потягни, та ще й за коси, та підганяй її батогом ззаду! — крикнула зза воріт баба Параска.

— А тобі яке діло? Чого ти прийшла паскудити мої ворота! Он послинила ворота, як скажена корова! — крикнула од призьби баба Палажка.

— Я, бабо, піду в волость жалітись на вас. Вас волосний присилус йти в Київ за Мелашкою.

— Та залигай її віжками та й веді! Чого ти на неї дивишся, як на святу та божу! — гукала за ворітьми баба Параска: — цілувалася в Києві з ченцями та з чортами, доки не розгубила своєї челяді.

— Хто? Я? — крикнула Палажка і зскочила з призьби.

— А то ж хто? Вже ж не я. Добре розговілася, нічого сказати, — говорила Параска.

— Йди, Палажко, з нами в волость, — сказав Кайдаш: — нічого тобі не допоможе. Там даси одвіт перед громадою.

— Де ви діли мою жінку? Куди ви її завели? — кричав Лаврін.

— Та вона завела її в монастирь до ченців, — кричала Параска за ворітьми.

— Вбірайся та йди з нами! Нічого тобі не може. Підеш ти з Лавріном знов до Києва, та хоч покажеш, де згубила мою невістку, — гомонів Кайдаш.

— Як підеш другий раз у Київ, то не цілуйся з ченцями! — крикнула Параска на всю вулицю.

— Хто? Я? То це ти на мене таке говориш? — закричала Палажка і вхопила граблі: — ось я тобі, стара відьмо, покажу ченців та чортів!

Палажка покинула Кайдашів, кинулась до воріт і вперішила граблями по воротях. Параска одскочила. Граблі перебилися по половині. Половина одскочила за ворота й зачепила по руці Параску. Параска вхопила шматок граблів і жбурнула ними через ворота на Палажку. Палажка поперла держальном на вулицю на Параску. Параска прийшла під ворота, плюнула у двір і пішла по вулиці.

— Бодай тебе побила лиха година та нещаслива! Ще й вона чепляється до мене, неначе я згубила зі світа її невістку, — голосила крізь сльози Палажка, вхопившись руками за голову. — Це не Мелашка, а смерть моя. Коли вона зосталась у Києві, то, певно, через тебе, Кайдашихо. Про мене, йди собі в Київ, чи хоч і за границю, та й шукай її, — сказала Палажка, обертаячись до Кайдашихи.

— Що ти кажеш? Через мене Мелашка покинула нас? Тобі, Палажко, час помірати, а ти набріхуєш на мене. Схаменися, стара бабо! Що ти верзеш? Сама ходить по хатах, піддурює людей іти з собою, а на мене складає пеню.

— Ба, через тебе. Хибà люде не говорять за тебе на селі? Хибà не знаємо, як ти нападася на невістку? Отак якраз, як ота стара сука Параска на мене, що я через неї і світа не бачу.

— Палажко! Не бреш на старість! Ти гріха не боїшся, — сказала Кайдашиха.

— Ба, не брешу. Бреш сама! — крикнула Палажка й кинулась на Кайдашиху, як півень кидається на другого півня.

— Ба, брешеш! Яке тобі діло до мене та до моєї невістки? Яке тобі діло до того, що в на-

шій хаті робиться? На що тобі заглядать у наші горшки?

Кайдашиха кричала й совалася з кулаками до Палажки. Палажка кидалась до Кайдашихи й била кулаком об кулак. Вони то збігались, то розбігались, як ті півні, що кидаються один на одного.

— За мої горшки, за мою невістку ось тобі на!
— сказала Кайдашиха й дала Палажці дулю під самісінький ніс так, що вона аж голову задерла.

— А тобі ось дві!

Палажка стулила дві дулі, покрутила одну кругом другої й сунула обидві під самий ніс Кайдашихі.

Кайдаш побачив, що не переливки, пхнув одну бабу на один бік, а другу на другий.

— Куди, яка панія! *Проше та проше*, пані-ікономша! — дражнилась Палажка з Кайдашихи: — це по-панський дулі сучеш; нічого казати, звичайна!

— Не твоє діло, по-панський, чи не по-панський! Вбірайся та ходім у волость, от що! — репетувала Кайдашиха.

— То й піду! Ти думаєш, я тебе боюся? То й піду! Піди перше вберися в жовті чоботи та в червоне намисто, пані-ікономшо, коли хочеш вести мене позивати в волость.

— Не тільки в жовті, в червоні чоботи взуюсь, а таки тебе в тюрму посаджу, — кричала Кайдашиха і крутилась на одному місці, неначе козачка танцювала.

— Не діждеш, погана! Готуй ладан та свічки, а не червоні чоботи! Ти попереду вдихнеш, ніж я буду в тюрмі сидіти, — кричала Палажка і крути-

лась на одному місці коло Кайдашихи, розставивши руки, неначе метелиці дріботіла.

Кайдаш і Лаврін микались і собі в бабську змажку¹⁾), кричали на все горло, змагалися разом з бабами й підняли такий гвалт на весь куток, що люде повибігали з хат. Параска знов вернулась, сперлась руками на ворота і з злістю осміхалася своїми сірими очима.

Кайдаші таки потягли бабу Палажку в волость. Параска пішла за ними назирці одалеки. Палажка ніби почула її плечима, обернулась, взяла грудку землі та й пожбурила на неї.

— На свого батька кидай! Скажена! — крикнула здалеки Параска.

— На, цюцю! На, сіра! — крикнула Палажка і знов пожбурила на Параску грудкою.

— Понеси своєму чоловікові та дочці на закуску! — крикнула Параска і все-таки йшла за Кайдашами в волость.

Кайдаші прийшли з Палажкою в волость. Волосний розпитав про їх діло, вилаяв Палажку, але не присудив їй іти в Київ шукать Мелашки. Він сказав, що Мелашка немаленька, а коли зосталась у Києві, то вона мала свій розум у голові для того.

Палажка вийшла з волости з Кайдашами, скрутила дві дулі, тикнула їм у вічі й пішла додому. Лаврін спустив очі, похилив голову й гукнув до Палажки:

— Як не знайду Мелашки, то я вас, бабо, вб'ю або повішу!

¹⁾ здрібніле слово від змага (суперечка)

— Повісь свою маму на сволюці на кілочку, ще й убери в червоні чоботи! — обізвлася Палажка й дременула додому. Позад неї здалеки йшла Параска. Її сірі очі притухли: Палажки не посадили в холодну.

Лаврінові доводилося самому йти до Київа шукать Мелашки. Він ходив по селі та розпитував тих бабів, що ходили до Київа разом з Мелашкою. Всі вони казали, що Мелашка покинула їх коло тієї церкви, що стоїть під самою Андріївською горою, на Подолі, а як звали ту церкву, ні одна баба не знала. Під тією горою на Подолі стоїть неодна церква.

Лаврін усе думав, що Мелашка от-от прийде додому, а вона не приходила. З Київа верталися прочани й розказували багато дива, як буває між прочанами. Одна баба розказувала, що сама чула од людей, а ті люде казали, що ніби на свої очі бачили, як у Лаврі ходив якийсь чоловік, у котрого руки приросли до материних кіс. Кажуть, як ухилив син матір за коси, а руки його й застрягли та й приросли до кіс. Хотіли обрізати коси, а з кіс потекла кров, як з тіла. Мати кричала, пеначе їй різали живе тіло. Так той син з матіррю й ходять по всіх київських церквах та монастирях, та просять, щоб їм Господь простив гріх. Друга баба принесла з Київа звістку, що якась молода молодиця ходила в Київі по Лаврі та по Пещерях, та все кричана несвоім голосом. Люде говорили, ніби її прокляв батько, прокляла мати, прокляв увесь рід, і вона з того часу ходить у Київі по монастирях в одній сорочці, боса й простоволоса, бліда, як смерть, нічого не їсть, не п'є й не говорить,

та все просить Бога журавлиним та совиным голосом, то нявкає, як кішка, то реве, як товаряка. Кайдаші стояли кругом баби, поскилявши голови, тільки важко зітхали. Кайдашіні адалося, що молодниця була Мелашка. Вона боялась, що проклін побив Мелашку, як лиха година, почути свою провину й тільки плакала мовчки.

Через кілька день через Семигори йшли з Києва люди й розказували, що коло Києва в борі знайшли вбиту молодницю. Та чутка полетіла по селі. Балашиха Параска принесла ту звістку до Кайдашів. Кайдашиха дуже стреможилась. Її серце пом'якішало, вона дуже жалкувала за тим, що недобре обходила з своєю невісткою.

Тимчасом чутка про Мелашку пішла по близьких селах, дійшла до Бісвця. У Бісвцях скрізь говорили і про сина, що приріс руками до материних ніг, і за молодницю, прокляту родом, і про вбиту жінку в борі. Мелашин батько та мати побігли в Семигори до Кайдаша. Вони довідалися, що Мелашка справді, пропала десь у Києві.

Бідна Балашиха голосила. Балаш і собі плакала. Кайдашиха ридала, бо почувала свою провину. Лаврін стояв коло порога й собі плакав. Карпо Мотрею, забувши про колотнечу з матіррю, і свівшись в хату й сумно дивились, підперши руки голови. В хаті неначе лежала на лаві мертва Мелашка, і вся рідня зійшла на її похорон.

— Боже мій милостивий! — голосила Мелашини мати: — якби Мелашка вмерла дома, мені не було так жалко; я б знала, що вона вмерла: я б її оплакала по-людський; а то, може, її яко звірі рознесли

лісі. А все, свахо, через вас. Чи то раз Мелашка приходила до мене та заливалася сльозми?

Кайдашиха втерла сльози рукавом і терпіла не менше од Балашихи. Несподіване горе впало на неї, неначе камінь з неба. Довго плакали та сумували Кайдаші й Балаші. Кайдашиха, Балашиха та Лаврін постановили йти до Київа та шукать Мелашки. Балашиха вернулась на час у Бієвці, щоб тільки забрати на дорогу одежу та харч, і вони утрюх зараз, таки того дня, пішли до Київа.

Тимчасом Мелашка служила в Київі у проскурниці. Вона прожила перший тиждень тихо, спокійно, як у Бога за дверима. Робота у проскурниці була неважка після важкої роботи у свекрухи. Харч була добра. Сама проскурниця була добра жінчина, не лаяла, не гризла Мелашки з ранку до вечора, як гризла свекруха. Перший тиждень Мелашка одпочивала. Але другого тижня, після Провід, Мелашка почала нудитися за Лавріном. Вона виробляла проскури, а її думки літали в Семигорах коло милого. От їй здається, що вона стоїть з Лавріном у садку під черешнею, розмовляє з ним, дивиться йому в очі. Лаврін докоряє їй за те, що він любив її, як свою душу, жалувал її, як мати дитину, а вона покинула його. От вона примічас в його очах сльози; вони виступили з його синіх очей і полились по рум'яних щоках на траву...

Мелашка одразу заплакала так, що сльози полились з її очей річкою на стіл. Вона ледві встигла перехопить їх рукавом.

— Чого ти, Мелашко, плачеш? — спитала проскурниця: — чи жаль тобі села, чи матері, чи чоловіка?

Кайдашева Сім'я

— Не жаль мені ні села, ні роду, жаль мені тільки чоловіка. Мабуть, він за мною побивається, коли одразу так залило мою душу слізьми.

— То вернись додому, коли тобі за ним жалко — говорила проскурниця.

— Не вернуся, матушко! Мені адається, що треба вертатися в пекло, як тільки я згадаю про свекру та свекруху.

— Якби мені прикликати сюди Лавріна, я б до смерті не вернулась у Семигори, — згодом сказала Мелашка.

Вона посаджала в піч проскури, вийшла в двір і стала на воротах. Ворота виходили у цвинтар; через їх було видно високі стовпи церкви з широкими залізними східцями. На східцях сиділи і стояли прочани. В церкві правили вечерню. Мелашка обвела очима прочан і вгляділа семигорських молодичь. Вона так зраділа, що крикнула й хотіла побігти до їх, розпитати про Лавріна, але схаменилась і оступилась за браму. Вона дивилася за брами на своїх людей і неначе побачила Лавріна та рідну матір.

Вечерня скінчилась. Люде розійшлися: пішли з цвинтаря й семигорські молодичі. Мелашка слідувала за ними, доки вони не зайшли за залізні ґратки. Молодиці обернулись, вгляділи її, але вона так швидко одскочила за ворота, що молодичам тільки здалось, ніби вони бачили мару, схожу на Мелашку.

Надворі стало смеркатись. Мелашка вийшла на цвинтар, стала під липою і згорнула руки. Вона все думала за Лавріна, як він сумує, як плаче за нею, а слізки лилися з її очей.

На цвинтарі було тихо, як у хаті. Тополі й липи мліли в теплом повітрі, а Мелашці ніби снівся семигорський садок; вище од садка на горі семигорська церква, під церквою ставок; у садок виходить до неї на розмову Лаврін, бере її за руку.

— Боже мій! Прийми мою душу до себе, — говорила бідна молодиця: — лучче мені каміння носити, ніж таке горе терпіти. Полинула б я через бори, через степи, та хоч би глянула на свого милого. Гріх мені, що я мучу його й себе!

Над цвинтарем ніби висіла Андріївська гора з гострим верхом, а на самому вершечку стреміла Андріївська церква й ніби висіла на ясном темносиньому небі, що блищало на заході. Легкі хмарки сунулись по небі. Мелашка задивилась на гору, на церкву; їй здалося, що не хмарки летять у небі, а тонкі, з самих стовпів, бокові бані на церкві заворушилися, що сама церква почала коливатись на гострому версі гори. На неї напав страх. Їй здалося, що церква от-от покотиться з гори, впаде на цвинтарь, на неї, і що зпід престола, з джерела поллється вода й потопить увесь Поділ, Київ, потопить Семигори і весь світ. Вона глянула ще раз угору, і їй здалось, що хрести на церкві трусяться й коливаються, що коливається вся гора, от-от впаде на неї. І вона прожогом побігла з цвинтаря до хати.

Проскурниця посадила Мелашку вечерять, — вона й ложки не вмочила. Лягла вона спати, її сон не брав. А журба та туга давила її коло серця, як важка гора. Тільки-що вона заснула, аж їй сниться, що вона йде з Лавріном зеленим бісвським гасм, йде по пояс у траві та у квітках, а далі вийшла на

шлях і пішла з ним між двома стінами зеленого жита, прийшла до млина й сіла з ним над Россю на каміні, обняла його й приголубила. Коли глинє вона на Рось, аж Лаврін пливе, потопас серед річки. Бистра вода несе його серединою. Лаврін то поринає з головою, то виринає, виставляє руку й махає на неї. Вона хоче кинути в воду, рятувати його, а її ноги приросли до каміння, ніби пустили вербові коріння. Її руки простяглися і стали зеленими вербовими гілками; волосся на голові стало листям. А вода клекоче, булькотить та все несе Лавріна далі на гостре каміння, де вода реве та стогне, ніби весною. Мелашка хотіла закричати й тільки ніби зашуміла листом. А за Россю в Семигорах десь дзвін сумно дзвонить на гвалт¹⁾, і тиха луча йде над водою, над шумом, понад дібровою...

Мелашка прокинулась. На дзвіниці дзвонили на утринню. Вона схопилася з постелі й перехрестилась. Надворі почало на світ благословитися.

»Боже мій! Він за мною побивається! Я взяла на свою душу великий гріх«, думала Мелашка.

Минув другий тиждень, Мелашка почала по троху привикати до нового місця: лекла проскури, ходила по церквах, по монастирях і вже й сама добре не знала, чи вертатись, чи не вертатись додому.

Тимчасом Мелашчина мати з Лавріном та Кайдашихою йшли до Київа, стрічали дорогою силу прочан, та все розпитували, чи не бачили вони молоді молодичі, що одбилась од гурту, чи не чули чого про таку молодичу між прочанами в Київі? Вони вступили в великий бір під Київом і разом усі

¹⁾ на сполох

трос заплакали та все дивились по дорозі між сосни: їм здавалось, що Мелашка лежить десь у бору вбита. Бір жалібно гув на тихому вітрі, неначе бджоли у здоровій пасіці, і тільки їм жалю завдавав.

Прийшли вони в Київ, зайшли в Лавру. Коло Лаври сновигала велика сила людей з усяких країв. Вони втрюх ходили, розпитували, чи не чув хто, чи не бачив молоді чорнявої молодиці, чи не шукала, чи не питала вона про своїх людей. Прочани розказували, що недавно одна молодиця одбилась од своїх людей і шукала їх на Пещерях, але та молодиця була русява й немолода.

Лаврін з матіррю та з тещею зайшов у новий Понівський монастирь. Між богомольцями походжав старий ігумен у шовковій чорній рясі, розпитував їх, чого вони шукають, і почав уговорювати Лавріна, щоб він зостався в тому монастирі на роботу на год або на два за спасіння душі, доки не знайде в Києві своєї жінки. Чернець лякав його тим, що Господь покарав його за якийсь гріх, як не свій, то батьків, або материн. Лаврін трохи вже не зостався, але йому хотілося знайти Мелашку. Всі вони трое пішли шукати тієї церкви на Подолі, що стояла під самою Андріївською горою, але таких церков було доволі. Вони ходили, розпитували в людей і зайшли на той цвинтар, де жила Мелашка.

Під стовпами коло церкви Лаврін сів з матіррю на східцях. Проскурниця сиділа на найнизшому східці і продавала проскури. В той час Мелашка вибігла з пекарні й хотіла побігти до проскурниці та щось спитати. Вона виглянула в ворота й почала

роздивлялись на прочан. Обвела вона очима по східцях раз і нікого знайомого не побачила. Народ сновигав коло церковних дверей, як бджоли коло вулика. Коли вона зирк — коло самої проскурниці сидить молодий чоловік, зовсім такий, як Лаврін. Він сидів до неї боком. Мелашка впізнала Лаврінову русяву кучеряву голову, рівний лоб, рівний тонкий ніс. Але чого він став такий блідий, такий смутний?

»Чи Лаврін, чи ні?« думала Мелашка: — »де ж дівся з лица його рум'янець? Чого він став такий блідий, як смерть, та нужденний, неначе слабий?«

Вечірнє сонце світило на високі білі стовпи, на людей, що вештались у промінні, неначе мухи сновигали й грали проти сонця. Промінь упав на Лаврінове лице.

»Це він!« сказала сама до себе Мелашка і вхопилась за серце. В неї заморочилась голова; вона крикнула і трохи не впала на місці.

»Адже ж ото моя мати!« зашепотіла Мелашка, вглядівши свою матір коло товстого білого стовпа. »А ондечки й моя свекруха« . . .

На Мелашку неначе хто линув водою з льодом. Вона одхилилась за ворота й одну хвилину не знала, чи бігти до їх, чи тікати у пекарню. Але Лаврін обернувся до неї лицем. Мелашка глянула на його ясні очі, заридала, як мала дитина, й як стояла в одній сорочці, так протопом і кинулась між люде просто до Лавріна.

Лаврін углядів її й тільки подивився на неї смутними докірливими очима.

Вона прибігла до його й заголосила на весь цвинтарь. Мати й свекруха вгляділи Мелашку й

кинулись до неї з плачем. Народ обступив їх навкруги.

— Ой, Боже мій! На що ти, дочко, нас мучила! — перша почала говорити Мелашчина мати: — ти знаєш, якого ти жалю нам завдала?

— Ми думали, що тебе вже й на світі нема, — говорив Лаврін: — ми тебе оплакали, як помершу.

Мелашка стояла та тільки хлипала, як хлипають малі діти. Вона і слова не могла промовить. І сльози, і кривда, і радість так здавили в грудях, що вона ледви зводила дух.

— Де ж ти, дочко, тут пробуєш? — спитала Мелашку свекруха, плачучи.

— Отут служу в добрих людей; стала в матушки за наймичку, — насилу промовила Мелашка, показуючи рукою на проскурницю.

— Це, Мелашко, мабуть, за тобою прийшли родичі? — спитала проскурниця. — Шкода мені тебе! В мене ще не було такої доброї та робочої наймички, як ти.

— Ми, матушко, візьмемо з собою Мелашку, — обізувалась мати: — Господи, як вона вимучила нас, доки ми її знайшли. Слава тобі, Господи, що такі знайшли.

Народ ворухився, гомонів, розпитував. Цікаві молодичі обступили Мелашку, її матір та свекруху. Проскурниця покликала Мелашчину рідню до себе в хату.

— Вертайся, дочко, додому; тобі ніхто й лихого слова не скаже, — викручувалась свекруха ласкавими словами.

— Та вже ж вернусь, ніде не дінусь. Якби ви не знайшли мене, то я, мабуть, сама вже не вернулась би . . .

Другого дня Мелашка з ріднею вийшла з Київа. Всі йшли бором смутні та невеселі. А бір гув, як море в негоду, од найтихішого вітру та наводив сум на сумні й без того душі.

Мелашка прийшла додому, і свекруха справдила своє слово: од того часу вона облила Мелашку солодким медом, а полинь неначе сховала десь у комору для Мотрі. Кайдашиха боялась, щоб Мелашка знов не чкурнула на Бесарабію, або й за границю. Сльози та несподівана тривога помирли сім'ю, неначе смерть, що всіх помирят.

Вернувшись додому, Кайдашиха поїхала в Богуслав на ярмарок, набрала Мелашці на спідницю й на хвартух, купила здорову гарну хустку й новий жовтий з червоними квітками очіпок.

Через два тижні Мелашка обродилась: вона мала сина.

VIII.

В Кайдашевій хаті стала мирнота: свекруха помирилася з невісткою. За те на дворі, між двома господарями, старим та молодим, почався нелад. Лаврін уже вважав на себе, як на господаря. Він був менши син у батька, і все батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові. Лаврін знав, що батькова хата, батькові воли й вози, все батьківське добро — все те його добро. Він перестав слухати батька, а батькові хотілось порядку-

вать у господарстві. Кайдаш постарівся і став іще частіше заглядать у корчму, запиваючи давню панщанне горе. Всі гроші, що він заробляв у пана та в людей на возах, на плугах та боронах, старий Кайдаш пропивав у шинку. Він не давав Лаврінові грошей до рук, і Лаврінові стало важко покорятися дражливого та лайливого батькові.

В петрівку починалася косовиця та грабевиця, а, тимчасом, достиг і ранній ячмінь-рихоль.

Старий Кайдаш загадав звечора Кайдашисі та Мелашці гребти сіно, а Лаврінові косити ячмінь. Другого дня Мелашка взяла на руки дитину, причепила на спини колиску і тринoga для колиски; Кайдашиха забрала граблі, тикву з водою. й вони вирушили у поле.

Старий Кайдаш порався в повітці коло свого майстерства. Коли дивиться він, серед двора Лаврін запрягає воли, а коса лежить на призьбі.

— Чом це ти, Лавріне, й досі не йдеш у поле? Чи ти не бачиш, що сонце вже от-от поверне на полудень? — спитав Кайдаш. — Та на що ж ти оце запрягаси воли?

— Поїду до млина: казали мати, що нема борошна, — обіззався Лаврін, завертаючи воли до воза.

— А я ж тобі велів іти косити ячмінь?

— Постоїть до завтра, не де дінеться: не втече.

— Ти ж знаєш, що ячмінь зовсім стиглий; зараз висихається.

— Ячмінь ще не зовсім стиглий, ще два або й три дні постоїть, — обіззався Лаврін. — Гей, прістий, ший ставай! — крикнув він на вола.

— Йди в поле косити, кажу тобі! Як треба буде до млина, то я сам поїду.

— І я дорогу знайду. Ідїть, тату, в повітку та майструйте коло воза.

Син не слухав батька і все-таки заганяв воли до ярма. Кайдаш розсердився і приступив до воза.

— Лавріне! Кажу тобі, йди до ячменю! На що здався тобі той млин? Геть покинь воли! — сказав батько і штовхнув перістого вола в морду.

Віл махав рогатою головою, й його шия вискочила з ярма.

— Тату, одчепіться од мене! Схочу — піду на поле, схочу — поїду до млина. Гей, перістий, ший ставай! — крикнув Лаврін і підставив волові ярмо.

Перістий віл знов покірливо засунув шию в ярмо. Лаврін хотів уже засунути заноза.

— Гей, перістий, з ярма! — крикнув батько і вхопив вола за ріг.

— Ший ставай, проклятий! — крикнув Лаврін і вхопив вола за другий ріг.

Віл не знав, що робити й кого слухати. Дві руки тягли його за роги, неначе хотіли роздерти йому голову. Він зпересердя крутнув головою так, що ярмо полетіло на землю, а батько з сином ледві встигли одвести набік руки.

Карпо вийшов з сіней, став на порозі, заклавши руки за спину, і тільки дивився, міцно здавивши свої тонкі губи та насупивши брови.

Не запрягай, кажу тобі! — кричав батько.

Ба, запряжу! — кричав син.

— Заженн воли в загороду, бо я тобі спину поб'ю оцим занозом, — кричав батько й вихопив заноза з ярма.

— Ба, таки запряжу й поїду до млина, хоч ви мені і спину поб'єте! Гей, сірий! Цабе, бісова паро! — кричав Лаврін на вола і влучив його по ребрах пужальном.

— На віщо ти б'єш вола! На віщо ти нівечиш скотину! Цабе, сірий, у загороду! — крикнув батько й сам не ачувся, як улучив сірого по ребрах занозом.

Лаврін ухопив у руки налігача й тяг воли до воза. Старий Кайдаш і собі вхопився за налігача й одтягав воли од воза. Воли круtilись, не знали, куди йти, мотали головами, а далі вирвались і дременули в садок.

Старий Кайдаш плюнув і пішов у повітку, а Лаврін погнався з батогом за волами.

Воли прибігли до тину і стали, поклавши нагин голови. Лаврін ухопив у руки налігача, повів воли до воза, запряг та й поїхав до млина. Над вечір він вернувся з борошном, зніс мішки в комору, а батькові і слова не казав й не питався його, неначе його й дома не було.

— Заженуть мене синки швидко на піч, — думав старий Кайдаш, майструючи в повітці.

Другого дня Лаврін узяв косу й пішов з Мелашкою та з матір'ю до ячменю. Батько мовчав та тільки поглядав на Лавріна.

— Чи це йдеш на поле, не питаючись мене? — спитав Лавріна батько.

— А хибà ж Карпо вас питається, як іде на поле?

А чим же я гірший од Карпа, — обізвався Лаврін, кинувши косу й перевесла на плечі.

— А як прийдеться платити подушне та за землю, то й тоді мене не спитасяся? — сказав Кайдаш.

— Ви берете гроші у свої руки, то ви й платіть. Давайте мені гроші до рук, то й я буду платити, — сказав Лаврін.

— Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові?

— На що? Ваша частка й моя частка; ви сьогодні господарь, а я завтра, — сказав Лаврін.

— Добре поважася старого батька! Покарас тебе Господь за мене, а як не тебе, то твоїх дітей, — сказав батько.

— Не питай старого, а питай бувалого, — сказав Лаврін: — карали ви Мотрю, карали вже й Мелашку і без Господа: буде в нас тієї карі.

З того часу Лаврін загарбав хазяйство у свої руки. Батько мусів мовчати й рідко коли вмикувався в хазяйство. Він більше майстрував, заробляв гроші, постив усі п'ятниці та з горя сливе що-дня вертався ввечері додому з шинку п'яний. Його голова стала сива, аж біла, тільки брови чорніли на широкому блідому лиці, та темні очі блищали, неначе в ямах, глибоко позападавши під бровами.

Раз у спасівку старий Кайдаш пішов у суботу на вечерню. Сонце стояло над лісом. Церква була порожня. В бабинці стояла одним-одна баба. Кайдаш став навколішки й бив поклони. Дяк співав жалібну церковну пісню. Коли це чує Кайдаш, щось потягує тоненьким голосом за дяком. Голос

лився, як срібло десь зверху. Він підвів очі і глянув на іконостас. Зверху на іконостасі стояв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколішки два позолочені янголи. Кайдаш глянув на янголів: вони розтулювали роти і співали разом з диком тоненькими голосами. Кайдаш стреможився й одвів очі. Глянув він на намісні образи, і вони співають, а разом з ними співають усі образи в церкві... Кайдаш перелякався і став на ноги. Слухав він і дивується. Коли це чує він, дяк ні з сього, ні з того, як закукурікає на всю церкву, зовсім, як півень, а далі як зареве на все горло по-волячий, а потім як завис по-вовчий страшним диким голосом! Кайдаш повертав головою на всі боки — всі образи співали. Дивиться він на образ Варвари. Варвара заворушила пальцями, повернула очима; на її убранні замаяло. На образі Параскеви Прятниці з розкішними, розпущеними по плечах кісьми, з квітками на голові, квітки на голові затрусались, неначе од вітру. Параскева Прятниця повернула очима на його, мов жива.

Кайдаш злякався і виїхав з церкви. У притворі на стіні висів здоровий образ страшного суда. Кайдаш глянув на його скоса; на образі внизу була намальована в пеклі здорова коняча голова, з білими гострими зубами; та голова засмілась до його. Полум'я в її роті загойдалося, мов свічка од вітру. Невеличкі постаті грішників та чортів у зубах заворушались, мов козачи. Маленькі хвостаті та рогаті чортики висолопили до його язика. Кайдаш перелякався, одвів очі од страшної картини й виї-

шов надвір. Він сів на східцях і схилив голову. Надворі було тихо, як у хаті. Сонце стояло низько над самим лісом і пронизувало світом верхи ліса, зелені, як трава на степу. Над лісом од сонця тяглися неначе довгі стьожки та стрічки, виткані зо світа й вслота. На заході стояла одним-одна хмарка на чистому небі, вся золота з червоними краями.

Смутне Кайдашеве бліде лице освітілося рожевим світом, наче лице в мерця. Він підвів блискучі очі, глянув на ліс і побачив диво дивне. Над самим шпилем, серед ліса, на повітрі стояла свята П'ятниця, похожа на образ у церкві. Вона стояла в білій блискучій, неначе витканій зо срібла, широкій одежі. Довга одежа закривала її ноги, бгалась під ними купами, неначе срібна хмара, спадала позад неї широкими та довгими семипілками, розстелялась далеко понад лісом і зливалась зі зеленою дібровою та з синім небом у далекому тумані. Чорні густі коси розсипались по плечах; на голові блищали червоні та жовті квітки, а над квітками блищав золотий вінець, обсіпаний дорогим камінням. Од того вінця падали на срібну одежу широкі червоні та жовті стрічки, неначе по одежі блищала вогняна блискавка. Широкий золотий пояс спустився до самого долу й був засипаний зорями. П'ятниця держала в одній руці золоту чашу, у другій золотий хрест. Її біле лице з чорними бровами, її руки були прозорчасті, як туман, і світилися наскрізь проти сонця. Широкі пілки срібної одежі на краях були обліті рожевим світом.

«Це свята П'ятниця!» блиснула думка в Кайдашевій голові: «вона мене кличе!»

Кайдаш устав і пішов з гори до того дива. Він зійшов наниз, пішов далі шляхом, а те диво на хмарі одсунулось од його ще далі за ліс. Він виїшов на гору за село. З гори було видно широку долину, обставляну горами, вкритими лісом; у долині блищала Рось, а те диво вже стояло над долиною; білі пілки срібної одежі з червоними кінцями висіли високо над долиною, як хмари, обліті червоним світом сонця.

Кайдаша тягла якась сила за тим дивом. Він пішов з гори, а те диво посунулось за Рось і стало над дібровою. Він глинув направо, проти того дива на синьому блискучому небі йшла велика церква, вся біла, як хмара, з сотнею золотих бань та хрестів. Та церква йшла зза густого ліса і все наближалась до святої П'ятниці і стала проти неї.

Надворі почало темніти. Кайдаш зійшов на греблю і глинув на те диво. Церква почала розходитись, як густа хмара. Одна баня з золотим хрестом одчахнулась і поплила понад лісом до Богуслава; друга одетала, полетіла в небо та й потонула в йому. Роскішна срібна одежа на П'ятниці розплилася понад лісом і пішла по небу червоними хмарами. Лице, квітки й золотий вінець на голові стали тонкі, як тінь. Через їх було видно на небі зорі, і все те диво розтало й розлилось, як туман.

Кайдаш стояв на греблі коло млина й не знав, чи йти далі, чи вертатись. Колеса у млині крутились; вода шуміла й розливала голосний гук по долині. Коло млина стояли вози, вештались люде. Проз Кайдаша проїхав чоловік возом, а далі пролетів пан на баских конях і трохи не зачепив його

колесом. Кайдаш оступився на кінець греблі і трохи не впав у воду. Він напрудив свої сили, одскочив на бік і опам'ятався . . .

— Боже мій! Де це я? Чого це я зайшов на цю греблю? Чи мені треба було йти до млина, чи в Бісвці? — питав сам у себе Кайдаш. Він згадував, згадував і нічого і нічого не згадав, вернувся в Семигори й тільки тоді згадав, що був у церкві, що з ним там діялось щось чудне.

Кайдаш уже смирком вернувся до хати. Сім'я вже повечеряла й полягала спати. Він підійшов під двері й хотів постукати. Коли гляне, зза вугла кинулась на його собака, доросла, як годований кабан, з кіньською головою, з рогами, і заблищала страшними очима. Він оступився назад і махнув на неї руками. Гляне він, аж до його лицьється сірий Барбос.

Кайдаш увійшов у хату. Кайдашиха завітала лампу, думала, що він був у шинку й зараз почне коверзувати. А Кайдаш сів кінець стола, блідий, як смерть, і задумався.

»Боже мій! Що це зо мною діялось?« думав Кайдаш. »Чи це мене Бог карає за гріхи, чи показує свою ласку за правду!«

— Де це ти бродиш? Чого ти став такий жовтий, як віск? — питала в Кайдаша жінка.

Кайдаш махнув рукою, послався на лаві й ліг спати. Другого дня, в неділю Кайдаш ходив цілий день смутний та задуманий. У понеділок він пішов у поле косити, а нудьга давила його, як камінь. Вертаючися з поля, Кайдаш забалакався з людьми коло шинку, зайшов з ними в шинок і випив пів

кварти горілки. Іде він через греблю попід вербами, коли гляне на воду, а зпід греблі вискочив чорненький хлопчик з маленькими ріжками, зі здоровою головою та й побіг за ним слідком. Кайдаш пішов швидче, а чорний хлопчик біг за ним та приказував за кожним його ступінем: туп, туп, туп, туп. Кайдаш обернувся й махнув на хлопця косою. Хлопець неначе в землю ввійшов. Кайдаш пішов через місток, коли оглядається, а хлопець знов біжить за ним по містку та все приказує: туп, туп. Кайдаш пішов стежкою понад ставком; з берега плигали цілими сотнями маленькі, як жаби, чортики, пірнали, злов виринали і дражнилися з його язиками.

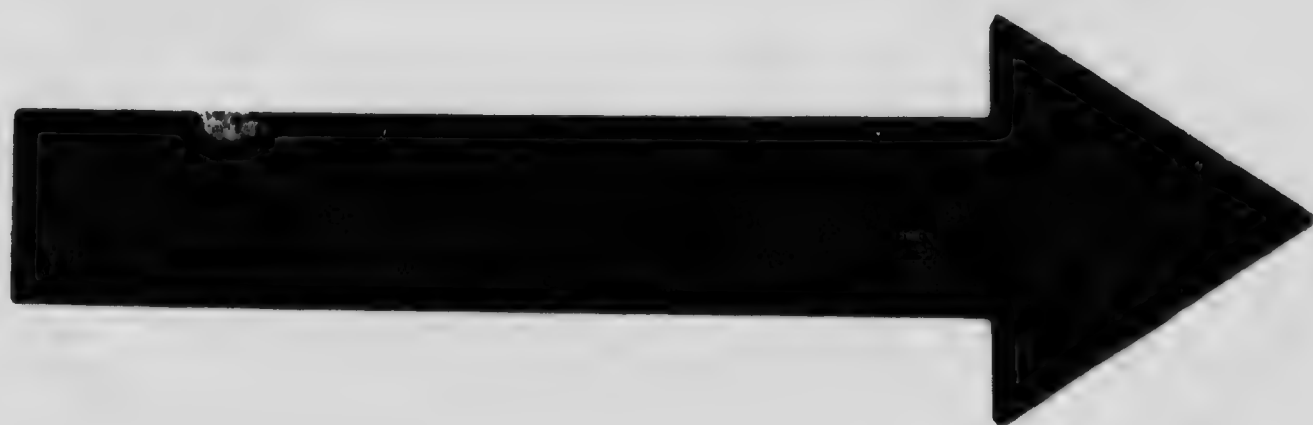
Кайдаш прийшов додому. Ввійшов він у двір, дивиться в той куток, де росли густі колючки, аж там замість колючок, ростуть маленькі чортики з ріжками, схожими на цвяхи. Кайдаш махнув косою, і йому здалось, що ті чортики полягали покосами та тільки ніжками дригають. Він викосив усі колючки, коли гляне за двір, аж і там, замість кропиви та лопуху, ростуть чортики. Кайдаш давав косити кропиву.

З хати повиходили сини й невістки. Карпо гукнув до батька:

— Що ви, тату, робите! Чи вам діла нема, що ви косите на вулиці кропиву?

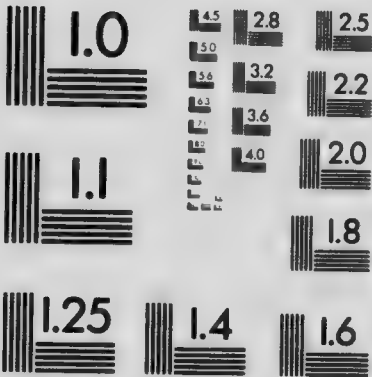
— Еге, кропиву. Добра кропива! Хибі ти не бачиш, скількиросло тих чортів, бий їх сікла божка! Ось я вас, проклятих, усіх викошу!

Сини й невістки бачили, що батько п'яненський, і почали над ним глузувати. Кайдашиха вийшла з хати й почала його лаять.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

В той час з поля йшла череда. На вулицю з гори посипались, як з мішка, свині, вівці, корови. Попереду бігли шинкареві кози. Кайдашеві здалось, що на козах сидять дідьки з козиними головами, з людськими чорними видами. За козами посипалися свині. Кайдашеві здалося, що на кожній свині сидить верхом по чортові. Чорти волокли довгі хвости по землі, штовхали свиней під боки ногами й поганяли їх макогонами та кочергами. Свині вибрикували, неначе баскі коні, а чорти гецали зверху та махали руками.

— Жінко! Чи ти бачиш, що то їде верхом на свинях? — крикнув Кайдаш до жінки.

— Схаменися, п'янице! Чи ти здурів, чи ти знавіснів! Гаращо¹⁾ вже горілки напився!

— Еге, здурів! Чи ти ба! Чорти їдуть верхом на свинях! А бий вас сила божя! Дух Святий при нас і при хаті! А ондечки на панському бугаєві який сидить пузатий, та витрішкуватий, та рогатий! Такого оканя та пузання я й між панами не бачив. А бодай вас хрест побив! А ондечки між вівцями скільки їх плутається.

— Та йди в хату та вечеряй, — крикнула на Кайдаша жінка: — та протри лишень свої п'яні баньки!

Кайдаш увійшов у хату. На комині блимала лампа без скла й більше чадила, ніж світила. Глянув Кайдаш за стіл, на покуті сидить чумак, з котрим він стрічався у Криму, ще як парубком чумакував з батьком. Коло того чоловіка сидить Кайдашів покійний батько й неначе розмовляє з тим чоловіком.

¹⁾ дуже, здорово (гаразд що)

Кайдаш придивлявся до їх, впізнав чумака й батька, сів і собі кінець стола й почав з ними балакати.

У хаті всі стривожились. Усім було не до сміху. Кайдашиха перестала вже лаятися.

— Омельку! Стань та помолись Богу! Що це з тобою діється!

— Еге! А хиба ж ти не бачиш, що батько прийшов до мене в гості та ще з херсонським чумаком, — говорив Кайдаш.

Молодиці полякались. Мелашка побігла до сусід і покликала кільки чоловіків. Чоловіки прийшли й почали вговорювати Кайдаша, щоб він помолився Богу та лягав спати. Кайдаш став перед образами й почав голосно молитися, як моляться маленькі діти. Кайдашиха хрестила ножем вікна і двері, достала пляшечку свяченої води й дала Кайдашеві напитись. Мотря побігла за бабою Палажкою. Палажка на селі була знахуркою. Кайдашиха на той час забула про свою змажку та колотнечу з Палажкою.

Одчинились двері; з темних сіней увійшла в хату баба Палажка повагом та тихо, в білій катанці, зав'язана чорною хусткою. Вона так загоріла у жнива, що її вид чорнів, та ще проти білої свити, неначе був помазаний саджею. Маленькі чорні очі блищали, як жар.

»Чорна, як сам чорт«, подумала Кайдашиха, »ще перелякав мого чоловіка«.

Баба Палажка переступила поріг і зараз почала хреститись та нашіптувати. Вона вступила в хату, неначе піп прийшов з молитвою.

— Чи ти ба'! На Палажчиній голові чортячі роги! — сказав Кайдаш.

»М'я-ца-й-сина і святого Духа. Свят, Свят, Свят Господь Бог! Оксана в вишнях! Іду я, раба божя Палажка, до раба божого Омелька все лихо одганяти з його жил, з його жовтої кости, з його червоної крові, з семидесяти сугавів, з його сивого волоса, з його голови, з його булави, з його очей, з його плечей. Зійди на ті болота, на ті очерета, де глас божий не заходить, де люде не ходять.«

Кайдаш стояв серед хати й голосно молився. Всі вийшли з хати, зосталась тільки з Кайдашем Палажка та Кайдашиха.

Баба Палажка налила в миску з кухля води, влила з пляшки трохи свяченої води, вкинула в воду жарину і шматочок печини, взяла в руки веретено, вмочила його в воду й черкнула шпінкою навхрест по крисах миски; потім узяла ніж, умочила його в воду і знов черкнула ним таксамо по місці, та все нашіптувала:

»Як пішла я понад очеретами та болотами та зійшла я на високу могилу: ой, там на могилі, на Осіяньській горі там стоїть церковця, бубликом замкнута, медяником засунута. Одкусю я медяника, одкусю я бублика та ввійду в ту церковцю, аж там стоїть піп, як яшний сніп, а попенята, як чортенята, а попада, що спить походя. Святая святиця, небесна цариця! П'ятінко-матінко, і ти святий понеділочку, божий ключничку! Мокрино, Марино, Агапіте, Аліпіє, Іване, Дем'яне й ти, Миколаю, Мирликийський чудотворче! Пом'яни, Господи, раба божого Омелька, та ті книжки, що в церкві читають: ермолой, бермолой, савгирю і ще й тую,

що телятиною обшита. Радуйся, Охрімку й Пархімку, і ти, невісточко, свята Покрівонько, що в Лаврі замурувалася! Наберу я з черепок хуху, та виллю я на раба божого Омелька. Алилуй же його, Господи, і шарниї його по боках, по ребрах, по кістах, по чреслах, коло його двора, коло його кола, коло його дитини, коло його скотини. Хрест на мнї, хрест на спинї, уся в хрестах, як овечка в реп'яхах. Помилуй його, безкостий Марку, сухий Никоне, мокрий Миколаю! Сарандара, Марандара, гаспіда угає, василиска попер! Амінь біжить, амінь кричить, аміня доганяє!»

Баба Палажка дмухнула на воду тричі навхрест і дала Кайдашеві напиться. Потім вона викликала Кайдашиху в сіни і звелїла їй утопити у горїлці маленьке цуцєня, намочити в тїй горїлці на три днї оселедця й дати ту горїлку Кайдашеві на похмїлля. Кайдашиха витягла зо скринї чималий шматок полотна, ще й копу грошей і дала Палажцї за труда.

Кайдашиха так зробила, як їй раяла Палажка. Кайдаш, нічого не знаючи, як напився тїєї знахурської горїлки, заправляної цуцєням та оселедцем, то пив поспїль три днї. Кайдашиха тїльки рукою махнула й послала його до священника. Кайдаш розказав йому про своє нещастя, найняв молебїнь Ісусовї й акафист Богородицї, ходив говїти в Богуславський монастирь. Він перестав пити на той час і дїдьки перестали йому привиджуватися.

— Це моя смерть їде за мною, коли вже до мене приходив небїжчик батько, — говорив Кайдаш.

— Добра смерть, коли ви, тату, й не перестаете пити, — говорив Лаврін.

Од того часу Лаврін забрав у свої руки й воли й вози, і все господарство. Загнали діти батька на ніч на одиочинок:

— Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця, — говорив Кайдаш за чаркою горілки в шинку.

Терпів Кайдаш, а далі не витерпів: знов почав заходити в шинок.

Раз була місяшна ніч. Кайдаш спав на лаві. Чує він, щось рипнуло дверима, і в хату увійшов його давній знайомий херсонський чумака. Кайдаш устав і почав балакати з чумаком. Побалакавши в хаті, Кайдаш виїшов надвір і пішов з ним за ворота. От вони виїшли на вулицю й пішли ніби до шинку, але вони перейшли через греблю, минули село, а шинку все не було. Ідуть вони шляхом та все балакають. Уже вони зішли з гори, прийшли до Росі, перейшли Рось через греблю, а шинку все-таки нема. От уже перед ними ліс. Місяць світить на полі, а під лісом лежить густа тінь. Кайдаш увійшов у ту тінь і загубив дорогу. Дивиться він, чумака нема, а кругом його товсті дуби та липи. Зверху через гілля промикується світ місяця, й подекуди його проміння блищить на землі, неначе жовті ясні хустки, розстеляні по траві, або золоті яблука, розкидані по землі. Кайдаш глянув униз, перед ним росла купа здорових та виских до самих колін грибів, з блискучими, як вогонь, вершками. Купа грибів заворушилася, зпід неї зискочили малесенькі зайчики й почали плигати один через другого. Зайчики почали сміятись, наче малі діти, а над ними піднявся роскішний куц папороти й зацвів блиску-

чими искрами. Квітки сипались, наче искорки з печі, а далі з куща виросла здорова, як миска, квітка, вся виткана з золота й вогню, з червоним жаром у осередку. З квітки зилася вогняна птиця й пурхнула на дерево. Кайдаш підняв голову вгору, стукнув лобом об дуба та й . . . прокинувся.

»Боже мій! Де це я!» говорив сам до себе Кайдаш.

Він стояв у одній сорочці серед густого ліса. Над лісом між гіллям висів повний місяць на небі. Товсті стовбури лип та дубів ледві мріли кругом його, а білі берези блищали, неначе білі воскові свічки. Кайдаш обернувся назад і побачив між деревом поле, облите місячним світлом. Він вийшов з ліса, глянув на поле і вглядів шлях. Місце було зовсім незнайоме. Він пішов шляхом з гори й дійшов до Росі. Млинові колеса зашуміли й притягли його увагу. Кайдаш прийшов до млина й тільки тоді зовсім опам'ятався та роздивився, куди він зайшов.

На Кайдаша найшов страх. Йому здалося, що його водить нечиста сила. На його спині неначе хтось сипнув приском; волосся на голові піднялося вгору. Але він прийшов до млина, вглядів людей; люде ходили, розмовляли, носили мішки на вози. Кайдашеві стало веселіше. Один чоловік поїхав возом через греблю. Кайдаш пішов за його возом, розговорився з ним і йшов з ним до самого села.

Уже другі півні проспівали, як Кайдаш прийшов додому й побудив усіх у хаті. Мелашка засвітила світло, глянула на Кайдаша і злякалась: він був жовтий, як віск; в його очі блищали й горіли, як свічки.

— Де ти ходиш, де ти бродиш? — почала гримати на чоловіка Кайдашиха: вона думала, що він пив до півночі в шинку.

— Еге, ходиш... Добре ходжу... Не сам ходжу, а мене водить, — промовив Кайдаш через силу, схиливши голову на руку. — Завела мене нечиста сила аж у Богуславський ліс.

Кайдашиха не йняла йому віри: вона все думала, що він п'яний. Кайдаш підвів очі і глянув на комин, на шню коло комина; під шнею була дірка на піч. Дивиться Кайдаш, з тієї дірки вискочив чортик, такий завбільшки, як кіт, та й знов сховався на піч. Кайдаш не встиг одвести очей, а зпід шні вискочило вже два чорти, показали йому язики і знов сховались у дірку. Кайдаша взяла злість; він ухопив макогона, кинувся до комина, та як трісне макогоном по шні — аж шматки глини одколупились і посипались додолу.

— Омельку! Чи ти здурів, чи ти з глузду з'їхав? — крикнула Кайдашиха.

— Еге, здурів! Хибà ти не бачиш, он чорти вискакують із дірки.

— Свят, свят, свят! Перехрестися! Де ті чорти взялися! — говорила Кайдашиха. — Нап'ється в шинку та тільки дуріє.

Кайдаш обернувся од комина, коли гляне під стіл, під столом лежить здоровий, як кабан, та кудлатий чорт, зо страшною чорною мордою, з рогами, з ротом до вух, з білими здоровими зубами. Кайдаш злякався й сів на лаві. Він зирнув на піл, на лаві й на полу сиділи рядком здорові чорти й клацали до його зубами, неначе вовки. Кожний

держав по жарині в роті: жар світився в їх зубах, зубаті пащеки червоніли. Один чорт показував йому на сокиру під лавою й шепотів: «Візьми сокиру та зарубайся!» Другий показував на налігач під полом й шепотів: «Іди у клуню та повісься!» Третій підказував: «Іди до ставка та втопнись!»

— Жінко! Чи ти пак не бачиш, скільки чортів сидить на лаві? — говорив Кайдаш, а сам трусився, аж зубами цокотів.

— Господи милосерний! Тільки нас лякаєш, — говорила Кайдашиха.

Мелашка стояла коло печі, ні жива, ні мертва. Лаврін сховився з постелі.

— Виведіть мене надвір! Уже чортів повна хата, а між ними здорові мухи літають та чорні крюки шугають, — сказав Кайдаш.

Лаврін узяв батька за руку й вивів у двір. Мелашка злякалась і вибігла слідком за ними. В Кайдашихи труслились ноги од переляку. Вона достала свяченої води, покрошила хату, засвітила етрасну свічку перед образами.

Кайдаш провітрився надворі. Лаврін увів його у. Страхіття десь зникло.

— Треба мені висповідатись, — сказав Кайдаш: „мабуть, смерть моя настане.“

Кайдашиха й Лаврін насилу вмовили його лягти на постіль. Тільки-що він виліз на піл і хотів лягти, йому здалось, що на постелі лазять здорові раки та чорні павуки. Прудкі павуки, такі завбільшки як гусенята, кинулись до його, як собаки. Він підвівся й почав обтріпувати одежу. Йому здавалось, що на його сорочках поначеплялись раки та

павуки й були ладні вчепитись у його тіло клешнями та губами.

— І де та нечисть набралася на полу! — крикнув Кайдаш, обтрушуючи сорочку. — Лавріне! Візьми віника та позмітай оту погань.

Лаврін узяв віника й ніби щось змітав з постелі. Тоді Кайдаш ліг на постіль і заснув.

На другий день Кайдаш пішов до священика, висповідався, але все те нічого не допомогло. До його внадився херсонський чумак, приходив до його вночі та все неначе водив його десь по пуцах та по нетрях.

Через тиждень той чумак завів Кайдаша знов на греблю, а ранці його знайшли в воді на потоках коло самої заставки. Мірошник прийшов підняти заставку і вглядів у воді неживого чоловіка. У млині мололи семигорські люде і впізнали Кайдаша.

Волость представила до втопленика сторожу. Три дні лежав під вербою Кайдаш, покритий старою свитою, доки приїхав становий і звелів синам узяти батька та поховать.

— Постив батько дванацять п'ятниць, щоб не вмерти наглою смертю та в воді не потопати, а п, те втопився. І п'ятниці нічого не помогли, — говорив Карпо: — варто було мучити себе цілий вік!

IX.

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священика занести батька в церкву; як ховали, то читали євангелію трохи не коло кожної хати; після похорона справили багатий обід. Кайдашиха

роздала старцям щедру милостиню, дала євщеникові на сорокоуст.

На четвертий день після похорона, Карпо й Лаврін почали ділитись батьківськими снадками.

— А що, Лавріне, — сказав Карпо: — розділім тепер ґрунт по половині, а то батько одрізав мені города, неначе вкрав.

— То й розділімо, — сказав Лаврін: — чи підемо в волость, чи обійдемося і без волости.

— А на що нам здалася та волость! Одміримо по половині город та по половині садок, та й годі, — сказав Карпо: — хибّا таки самі собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і самі, — сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину й почав з Лавріном міряти город уздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його здовж по половині й позабивали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, й без тину обійдеться? — сказав Карпо.

— А на віщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому стоїть і твоя й моя повітка та загорода, — сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так, — сказав Карпо.

— Але знаю, як ще наші жінки скажуть, — сказав Лаврін, про матір уже й не згадуючи.

— Хибّا в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав, — сказав Карпо.

Тільки-що вони переміряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а однізу на горб, потім вийшла на горб і ще раз поміряла ґрунт очима.

Лаврінова частка здалась їй більшою, мабуть, тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс, та давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Переміряла вона вдруге, — ой, лишечко: Лаврінова частка була більша аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце переміряли, — сказала сама до себе Мотря й заходилась мірять поясом ґрунт уздовж: ой, гвалт: Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась ріжком на вулицю в бузину.

— Потривайте ж! — крикнула Мотря на весь город. — Це, мабуть, свекрушище помагала їм мірять! Це вона припустила собі на один пояс уздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузині собі одлягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та репетувала на весь город. Коло причілка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряв город. Мотря вхопила хворостину й кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матіррю так міряли город, бодай вас міряв сей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинились, і з дверей повискакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Мелашка. Вони повитріщали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви переміряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула несвоім голосом Мотря й брязьнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін. — Чого це ти кричиш, неначе на батька?

— Кричи на свою матір! Я й тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як виміряли город, коли Лаврінова половина більша і вдовик і впоперек!

— Твого розуму не считали, бо свого, бач, нема, — сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре, — спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спину.

— Брешь сам! Ось я тільки-що сама міряла. Иди в волость, нехай волость нас розділить, а не свекруха, — репегу дала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! Я й дома не була, як воли міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха. — Бере моє добро, що й мене лас.

— Ідіть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикидаю за тин, а таки свого докажу, — кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город; за нею пішла Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почала міряти город поясом: упоперек Лаврінова половина більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддурь кого дурнішого, а не мене, — крикнула Кайдашиха: — свою половину міряла, то натягувала, аж пояс лущав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс бгався. Геть, поганя! Дай я сама перемірю з Мелашкою.

Кайдашиха переміряла весь город впоперек, — і знов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда? — говорила Кайдашиха. — Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш, то стягуєш: ти б людей соромилась! Тобі тільки б сидіти з жидівками у крамницях та обдурювати на аршини людей.

— Це якийсь жіночий сяжінь вигадала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба, — сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок, що в бузину ввігнався, яким сяжнем будеш міряти? Не бійсь, мені не оддаси! — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де ж його діти, коли він вигнався на вулицю, — сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилась до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона. — Адже ж пасіка батькова! Гарашо все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами й однією яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— А вже ж полічила, і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський, — сказала Мотря.

— То пересади на свою половину, — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадить! Пересадиш, то підвередишся, — сказала Мотря.

— О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не може, — сказав, сміючись, Лаврін.

— Вже хоч підвереджусь, чи ні, а таки свого докажу, — гукнула Мотря і вдарила кулаком об кулак: — ходім лиш зараз у волость, нехай нас

волесть розсудить, а не ти зі свекрухою. Дайте лишень нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую, — кричала, аж сичала Мотря.

— Та подивись лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй—щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней, — сказав Карпо.

— Овва! Який розумний. Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха. — А батька хто лупив у груди? Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав, — сказав спокійно Карпо.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якесь право на батькове добро. Ти ладен, мабуть, мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха. — Ти хочеш зі своєю Мотрею мене, сироту, скривдити? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить.

— Як громада, то й громада! Ходім у волесть, бо я своєю часткою не поступлюсь, — сказав Карпо.

Карпо з Лавріном та з Кайдашихою пішли в волесть, а Мотря з Мелашкою зосталась у дворі коло волости.

Волесть присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за життя батька. Як почула за те Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волестю.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердилися з Лавріном та з Кайдашихою й перестали заходити до їх у хату.

Карпо й Мотря завидували Лаврінові. Тепер Лаврін був багатіший од їх, після батькової смерті. З того часу, як Карпо одділився од батька, він набрався багато лиха, поки зібрався на господарство. Правда, батько дав йому пару волів і воза, але до того треба було багато всякої справи: і сокири, і сверла, й долота, й вірьовок, і мазниці, і струга, звичайно, як буває в господарстві. Після батькової багатой хати, повної всякого добра, Карпова хата здалася пустою. Мотря, перебравшись у свою хату, сіла на скрині, як цариця на троні, але перед її очима були порожні кутки, порожній мисник. На полиці стреміло два горшки, а на стіні висів один образ. Карпо й Мотря бачили, що Лаврін зостався в батьковому теплому гнізді і з досади не знали, що й робити. Вони почали метитись над ним, над Мелашкою, а найбільше над матіррю.

— А що, Мотре, виграла? Здобрій тим, що тобі волость присудила, — дражнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дражніть уже, дражніть, як ту собаку, — говорила Мотря і трохи не плакала од злости.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї искорки, щоб схопилась пожежа. Та искорка незабаром впала поперед усього на сміття.

Раз уранці Мелашка вимела хату й половину сіней, обмила коло своєї призьби, змела сміття до порога та й пішла в хату за рядюгою, щоб винести сміття на смітник. Саме тоді Мотря вибігла з сіней і вгляділа коло порога сміття. Сміття було підметяне аж під Мотрину призьбу.

— Доки я буду терпіти од тієї иродової Мелашки!
— крикнула Мотря на ввесь двір: вона вхопила
держача та й розкидала сміття попід Лавріноюю
призьбою.

Мелашка вийшла з хати з рядниною. Коли
гляне вона; сміття розкидане геть попід її призьбою
й по призьбі.

— Хто це порозкидав сміття? — спитала Ме-
лашка в Мотрі.

— Я розкидала: не мети свого сміття під мою
призьбу, бо я тебе ним колись нагодую, — сказала
зі злістю Мотря.

— А зась! Не діждеш ти мене сміттям годувати!
Нагодуй свого Карпа, — сказала Мелашка й почала
змітати сміття до купи до порога.

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг
ходити! — ляснула Мотря.

— А вже ж, велика пані! Покаляєш, княгине,
золоті підківки, — сказала Мелашка.

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию,
як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге
так не робила, — сказала Мотря.

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка
спахнула од сорому.

— А ти, паскудо! То ти смієш мені таке говорити?
Хибà ти моя свекруха? Ти думаєш, що я тобі мов-
чатиму? — розкричалась Мелашка. — То ти мене
вчиш, як малу дитину? Ось тобі, ось тобі!

І Мелашка підкидала сміття держачем на Мо-
трину призьбу, на стіни, на вікна, аж шибки в
вікнах дзвеніли, а що було мокро, те попроставало
до стіни.

Мотря глянула й рота роздявила. Вона не сподівалась од Мелашки такої сміливости і впочатку не знала, що казати.

— То це ти так! То це та, що од свекрухи втікала?

— Ти мені не свекруха, а я тобі не невістка. Я од тебе не втікати́му й мовчать тобі не буду! Ось тобі на, ось тобі на!

Деркач свистів, як шуліка на повітрі в Мелашчиних руках, а шибки аж дзенькали. Мотря кинулась до Мелашки та й почала видирати деркача з рук. Мелашка була слабкіша й випустила його з рук. Мотря замахнулась на неї деркачем. Карпо сидів у хаті, почув, що в вікна щось порощить. Йому здалось, що в вікна б'є град.

»Що це за диво! Небо ясне, а в вікна порощить град«, подумав він.

— Гвалт, гвалт! — закричала Мелашка. — Якого ти дідька чепляєшся до мене, сатано?

З хати вибігла Кайдашиха просто од печі з кочергою в руках. Вона вгляділа, що Мотря підняла деркач угору й ладна вперіщити Мелашку, й махнула на Мотрю кочергою. Мотря одскочила од призьби, кочерга потрапила в Мотрине вікно. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалось на призьбу.

З хати вибіг Карпо, а за ним Лаврін. Три молодіці вчепились до кочерги та до деркача, кричали, тягалися, сіпали ті причандали на всі боки. Деркач розірвався. Нехворощ посипалася з деркача, неначе пірря з гуски. Чоловіки розборонили жінок і розігнали їх.

— Одривай хату! Не буду я з вами жити через сіни, хоч би мала отут пропасти! — репетувала Мотря. — Бери, Карпе, сокиру та зараз одривай хату, а як ти не хочеш, то я сама візьму сокиру та й заходжусь коло хати.

— Чи ви показалися, чи знавісніли! — говорив Карпо. — Хто це розбив вікно?

— Твоя мати! Це вже пішлося, наче з Петрового дня! Одна обпаскудила мені стіни, друга вікна побила. Ось тобі за те! Ось тобі! — крикнула Мотря й почала хапати рукою з калюжі грязь і кидати на Мелагдину хату. Біла стіна стала ряба, неначе її обсіли жуки та гедзи.

— Бий тебе сила божя! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою, — крикнула Кайдашиха й погналась за Мотрею. Мотря втекла за причілок, виглядала зза вугла й репетувала та кляла Кайдашиху.

— Лавріне, одривай їх хату! Про мене, нехай Мотря йде жити під три чорти, або під греблю; я з нею зроду-звіку не буду жити під однією покрівлею, — кричала Кайдашиха.

— Карпе, одривай хату, бо я підпалю й їх, і себе, та й на Сибір піду, — кричала Мотря.

— Лавріне, одривай їх хату, бо я ладна й до сусід вибратись. Зараз піду в волость, та нехай громада зійдеться та розкидає їх хату, — кричала Кайдашиха.

З тими словами Кайдашиха накинула свиту та й побігла в волость позивати Мотрю та Карпа. Волосний покликав Карпа на суд. Карпо сказав, що він не думає одривати хати, а то тільки полаялись

та побились молодиці. Волосний вигнав Кайдашиху з хати. Слідком за Кайдашихою прибігла в волость Мотря й почала розказувати, починаючи од сміття. Волосний слухав, слухав, та й плюнув.

— Ідіть ви собі к нечистій матері та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна, — сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив.

Того ж таки вечора, Кайдашиха повечеряла з дітьми і вже лагодилась лягати спати. Коли чує вона, на горищі закиркали на сідалі кури, закричали й кинулися з сідала.

— Ой, тхір на горищі! — сказала Кайдашиха.

— Може, злodyга лазить, — сказав Лаврін.

Кайдашиха вхопила лямпу й вискочила в сіни; за нею вискочили в сіни Лаврін та Мелашка.

В сінях було ясно. Хтось лазив на горищі з світлом.

— Хто там лазить? — гукнув Лаврін.

З горища ніхто не обзивався, тільки одна курка киркала на все горло, неначе її хто душив. Лаврін вискочив на драбину й заглянув на горище. Там стояла Мотря з куркою в руках.

— Якого ти нечистого полохаш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі.

— Хибά не бачиш? Свою курку впіймала на вашому сідалі.

— Хибά ж ми просили твою курку на наше сідало? — гукнув Лаврін. — Чи шапку перед нею зди́мати, чи що?

— Верни лишень мені яйця, бо моя чорна курка вже давно несеться на твоєму горищі.

Мотря лазила по горищі та збирала по гніздах яйця. Сполохані сліпі кури кидались по горищі, падали в сіни на світ.

— Ой, Боже мій! Це не Мотря, а бендерська чума. Вона мене зі світа ажене, — говорила Кайдашиха, — ще хату підпалить лямпою. Покарав мене тобою Господь, та вже й не знаю, за що?

— Мабуть, за вашу добрість, — обізвалась Мотря з горища і спустила з горища на щабель здорову ногу з товстою литкою.

Одна курка впала з горища й погасила світло. В сінях стало поночі, Лаврін стояв, сп'явших на драбину. Мотря штовхнула його п'ятою в зуби. Він сплюнув у сіни. Мотря штовхнула його по носі другою п'ятою. Гаряча литка посунулась по його лиці. Мотря була ладна сісти йому на голову.

— Куди ти сунешся на мою голову? — крикнув Лаврін і почав трясти драбину. — Не лізь, бо я тебе, сяка-така душе, скину з драбини!

Лаврін скочив у сіни і почав хитати драбину. Драбина стукала об стіну.

— Скинь її з драбини додолу, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище, — кричала в темних сінях Кайдашиха.

Лаврін прийняв драбину. Мотря повисла на стіні. Половина Мотрі теліпалась на стіні, а друга половина вчепилась у бантину, як кішка, однією рукою та ліктем другої руки. Мотря держала в руці курку й не хотіла її пускати, а в пазусі в неї були яйця, дуже делікатний крам. Мотря боялась наробить у пазусі яєшні, держалась за бантину й

ніяк не могла видертись назад на горище. Нижча половина тягла її вниз.

— Ой, лишечко! Ой, упаду! ой, ой, ой! Гвал... ті — зарепетувала Мотря несвоім голосом.

Од гвалту Карпо не всидів у хаті й вискочив у сіни зі світлом. Лаврін стояв серед сіней з драбиною, Мотря теліпалась на стіні, наче павук на павутині.

— Драбиною її плещи, та добре, — кричала Кайдашиха, — нехай не збірає яєць на нашому горищі!

Кайдашиха кинулась до драбини й була б, справді, почакувала нижчу половину Мотрі драбиною, але Карпо видрав драбину в Лавріна, пхнув матір так, що вона трохи не перекинулась, і підставив драбину під Мотрю. Вона зізла додолу з куркою в руках.

— Оддай мені яйця, злодійко! На що ти покрала наші яйця? — репетувала Мелашка.

— Це моя курка нанесла, — говорила Мотря, втікаючи у свою хату.

— А хибà ж твоя курка їх позначила, чи що? Як не вернеш яєць, я піду в волость, — говорила Кайдашиха.

— Про мене, і за волость, — кричала Мотря зі своєї хати, витираючи ганчіркою яєшню в пазусі.

Мелашка засвітила світло, половила в сінях свої кури й повикидала їх на горище. В обох хатах ще довго було чути крик. Той крик стихав помаленьку, як хвиля на воді після вітру, доки зовсім не затих.

— Одривай хату од цих злиднів! — говорила Мотря у своїй хаті Карпові.

— Чи ти здуріла, чи що? Непаче хату одірвати так легко, як шматок хліба одкряти? Ти не згаєш, що то буде коштувати?

— Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву, — говорила Мотря.

— А ну, ну, спробуй! Оце вигадала таке, що й купи не держиться.

Одначе швидко після того Карпо побачив, що Мотря говорила таке, що держалось купи.

На другий день Кайдашиха прибралась і пішла до священика жалітись на Мотрю. Вона розказала все діло не так священикові, як матушці. Матушка дала бабиним унукам коржиків та бубликів, печених з сахаром. Кайдашиха принесла ті гостинці, роздала Мелациним дітям. Мотрині діти почули носом гостинці й повибігали в сінні. Кайдашиха роздала й їм по бубликові.

— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка, — крикнула Мотря з своєї хати.

Діти забрали гостинці, та давай махати рученятами на бабу та промовляти ті слова, що їм доводилось не раз чути од матері.

— Баба погана, баба злодійка! — лепетали діти.

— А гостинця взяли од баби, ще й бабу лаєте, — сказала Кайдашиха й заплакала.

Мотря вискочила з хати, пооднімала од дітей бублики та й кинула собакам.

— Чи ти людина, чи ти звірюка, — сказала Кайдашиха, втираючи сльози.

Того таки дня Мотрин старший хлопець напився з Мелациного кухля води коло Мелациної діжки, бо в сінях стояло дві діжки з водою: Мотрина

по один бік, Мелашина по другий. Малий хлопець, не розбіраючи матиного погляду на право власності, вхопив кухоль з тієї діжки, що стояла до його ближче, але якось не вдержав кухля в руках, впустив та й розбив.

Кайдашиха вискочила з хати й наробила галасу.

— Бач, продова душе! Вчила дітей мене лаяти, а твої діти мені шкоду роблять, — крикнула Кайдашиха до Мотрі у двері, — йди лишень сюди та подивись!

Мотря вибігла з хати й подивилась. Черепки лежали долі, а хлопець стояв, засунувши пальці в рот і схиливши винну голову.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кухоль в Мотриної діжки та хрюп ним об землю!

— Оце чорт його й видав! Старе, як мале! Зовсім баба з глузду з'їхала. Що вам дитина заподіяла? — крикнула Мотря.

— Твої діти такі змиюки, як і ти. Наплодила вовченят, то не пускай їх до моєї діжки.

— То сховайте свою діжку в пазуху, а кухля мені купіть, бо ви не дитина, — сказала Мотря.

— Овва! Гаращо розпустила своїх дітей, як зінських щенят. Не діждеш, — сказала Кайдашиха.

— Коли так, то я й вам оддячу! — сказала Мотря.

При тих словах вона побігла в Лаврінову хату, вхопила з полиці горшка і хрюпнула ним об землю. Мелашка й Лаврін тільки роти пороздівляли.

Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею.

— Коли так, то й я зугарна до московської
вг ії, — закричала Кайдашиха й, як несамовита,

вбігла в Мотринну хату, вхопила з припічка здорову макітру, та хрюп нею об землю.

Карпо схопився з лави. Йому здалося, що мати збожеволіла.

— О, стонають чортів вам з Мелашкою разом! За таку макітру я знаю, як їм оддячити! — закричала Мотря, бліда, як віск. Бона вскочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. Горшки застогнали; черепки посипались додолю.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кочергу, Мелашка вхопила рогача, та в Мотринну хату! Кайдашиха лупила кочергою горшки на полиці, Мелашка частувала миски рогачем на миснику. Горшки сипались з полиці, як яблука з яблуні, неначе земля тряслася.

Кайдашенки так здивувались, що їм здалося, що молодиці зовсім неказились. Лаврінові спала на ум думка, чи не покусала часом матері скажена собака. В Карпа була така сама думка. Йому здалось, що до Мотрі вже приступає. Але глянули вони, що з полиці сипляться горшки, а з мисника миски, та давай обороняти полицю та мисник. Карпо насилу поборов матір і одняв од неї кочергу. Лаврін висмикнув з Мелашиних рук рогача і спас живоття трьом полумискам.

Всі три молодиці насилу дихали. Вони разом верещали, гвалтували, лаялись. Клекіт у хаті був такий, що не можна було нічого розібрати.

— Ти змня люта, а не свекруха! — кричала Мотря: — буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голову.

— Хто? Ти? Мені? Своїй матері? — спочала Кайдашиха: — Карпе! Ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене? То це ти таке говориши мені, своїй матері? Карпе! Візьми вірьовку та повісь її зараз у сінях на бантині, бо як не повісиш, то я її сама смерть заподію.

— Карпе! Візьми налігача та прив'язи на три дні свою матір серед вигона коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює! Вона мене або отруїть, або зарубає, — верещала Мотря.

— Що ти кажеш? Щоб мене мій син, моя кров, та прив'язав налігачем серед вигона на сміх людям? — спочала Кайдашиха. — Ось я візьму мішка та напну тобі на голову, мов скаженій собаці, бо ти нас усіх покусаси.

Кайдашиха витягла зпід лави порожнього мішка й кинулась до Мотрі.

Карпо тільки очі витріщив і не знав, кого слухати: чи вішати жінку, чи прив'язувати налігачем матір.

— Ти злодійка! Ти покрала в нас яйця! — кричала Кайдашиха й кинулась до Мотрі з мішком у руках.

— Брешеш, не докажеш! Ти сама злодюга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана панщину, — кричала Мотря.

— А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — лищала Кайдашиха. — Чом тебе чорти не понесли на Бесарабію, або за границю?

— Овва! Через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, під греблю! — гвалтувала Мотря, — ти злодюга, ти відьма!

— Хто? Я? Я відьма? Я злодюга? — сичала Кайдашиха. — Ось тобі на!

Кайдашиха тикнула Мотрі дулю й не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила деркача й сунула держальною Кайдашині просто межі очі.

— Ой, лишечко! Виколола проклята змиюка мені око! — заплакала Кайдашиха і вхопилась за праве око.

В неї з ока потекла кров. Лаврін та Мелашка побачили кров і розлютувались. Вони кинулись обороняти матір. Лаврін пхнув Мотрю. Мотря дала еторчака на лаву. Карпо кинувся оборонити Мотрю і пхнув Лавріна. Лаврін ударився об мисник. Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, пошипілись йому на голову.

— Одривай, Карпе, хату, бо я тебе покину з твесою проклятою матіррю, з твоім продовим кодлом, — репетувала Мотря.

— У волость її, розбишаку! Із тюрму її! Одривай, Лавріне, їх хату, бо я сама полізу, та буду зривати кулики.

Лаврін і, справді, розлютувався. Він ухопив драбину, приставив до стінки, вискочив на її кінці й почав зривати кулики з Карпової хати. Кулики сипались на землю. На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра.

Тимчасом Кайдашиха зумисне розмазала кров по всьому виду, замазала в кров пазуху, повисмикувала зпід очіпка волосся та й побігла до священика, а потім у волость і наробила там гвалту.

— Ой, Боже мій! Дзвонить у всі дзвони! Карпо в Мотрею вбили Лавріна, вбили Мелашку, вбили й

мене! Рятуйте, хто в Бога вірує! — кричала не-
своім голосом Кайдашиха в волости, — скликайте
громаду та зараз, зараз!

Волосний і писарь, побачивши покрівавляну
Кайдашиху, полякались і побігли до Кайдашенків.
За ними бігла Кайдашиха та галасувала на все село.
Волосний з писарем прибігли у двір і вгляділи живого
Лавріна, котрий сидів на хаті та зривав кулики. З
хати вибігла Мелашка, здорова й жива, а за нею
Мотря.

— Рятуйте мене! — голосила Мотря. — Як мене
знайдуть зарубану сокирою, то нехай уся громада
знає, що мене зарубала свекруха! Рятуйте, хто в
Бога вірує!

— Чого це ти, навієна, кричиш? — спитав, голова,
— адже ж ти—жива, ще й кричиш на все село.

— Рятуйте мене! Вона мене вже вбила! — ре-
петувала Кайдашиха.

— Чи ви показалися, чи що, — сказав писарь:
— бігає по дворі і кричить, що її вже вбили! Що
тут у вас іскоїлось?

— Ось що скоїлось! — ткнула пальцем на око
Кайдашиха.

— А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова
до Лавріна: — зараз мені зназь та давай одвіт перед
нами.

— Не злізу, доки не одірву Карпової хати,
— говорив Лаврін і швиргопнув куликом волосному
на голову.

— Якого ти нечистого кидаєшся куликами? Зараз
мені зназь, а то я полізу та сам тебе стягну та висплю
тобі сотню різок, — кричав волосний.

Лаврін трохи прохолов, вірвавши пів сотні куликів, і зліз додолу. Волосний з писарем пішов у хату: в Лавріновій і в Карповій хаті валялись купами черепки.

З хати повибігали діти, вгляділи страшне закрівавляне бабине лице й підняли гвалт. Собаки гавкали на писаря та на голову, аж скиглили. З села почали збігатись люде. Волосний з писарем та з кількома громадянами повели в волость Кайдашенків, їх жінок та Кайдашиху. Вони насилу розплутали їх справу і присудили Карпові одірвать хату й поставити окреме на своєму городі, бо Лаврін, як менчий син, мав право зостатися в батьковій хаті й за те був повинен додержати матір до смерті. Громада присудила розділити ґрунт між Кайдашенками по половині.

Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні.

Після такої колотнечі стара Кайдашиха заслабла. В неї нагнало око, як куряче яйце. Око стухло, але од того часу вона осліпла на праве око.

— Господи! Од чого це в нас почалася колотнеча в сім'ї? — казала Кайдашиха. — Це воно недурно: це, мабуть, майстри закладали хату не на смерть, а на колотнечу.

Кайдашиха надумалась піти до священика і просити його, щоб він освятив хати. Не сказавши нічого Лаврінові й Карпові, щоб вони часом тому не спротивились, Кайдашиха побігла до священика й попросила його святити хати.

Наступав храм у семигорській церкві, і молодичі

на селі почали мазати хати. Мотря й Мелашка якраз того дня полізли в печі, щоб їх вимазать.

Кайдашиха прийшла додому з священником, з ними прийшов і дяк з паламарем.

Одчиняє священник у хату двері, дивиться: з припічка теліпаються дві нозі з пальцями догори, п'ятами вниз. Мелашка полізла в піч і лежала там, перекинувшись догори та мазала в печі небо.

— Оце заходилась мазати піч! — загомоніла Кайдашиха. — Зараз вилазь та піди приберись!

Мелашка з печі почула, що в хаті заспівали дяки, й почала виовуватися з печі. На ній була драна стара свита; на свиті були скрізь дірки, дірки зпереду, дірки ззаду. Через дірки світилося тіло. Бідна молодиця засоромилась, кинулась у сіни та й уткнула на горище.

Священник покropив свяченою водою хату й сіни. Кайдашиха просила його посвятить і Карпову хату; їй усе-таки нікогда було сина. Карпо не любив попів і, тільки зачув у Лавріновій хаті дяків голос, зараз дременує з хати в повітку.

Кайдашиха одчинила двері в Карпову хату, а там з припічка теліпались ноги п'ятами догори, пальцями вниз. Товсті литки стреміли, наче дві деревини. В печі лежала Мотря.

— Що це таке, Кайдашихо, у твоїй господі? Куди не повернись, скрізь стремлять ноги, — сказав священник, осміхаючись.

Священник покropив Карпову хату, а жартовливий дяк узяв кухоль з прилавка і, позад священника, покropив Мотрині ноги.

— Який там чорт хлюпається водою? — крик-

пула Мотря з печі. — Ось я вилізу, то так тебе покроплю віником, що не знатимеш, куди тікати . . .

Мотрі здалося, що то грається котранебудь дитина.

Кайдашиха заплатила священикові, а Карпо виглядав з повітки, доки піп та дяк вийшли з двору, і тоді вернувся до хати.

— На що ви, мамо, навели в мою хату попів та дяків? Хибاً я вас просив, чи що? — сказав матері Карпо.

— На те, щоб твоя жінка не була горшків та не збивала очей, — сказала Кайдашиха: — нашу хату майстри закладали на твою Мотрю.

— То святить, мамо, перше себе, бо й ви безвинні: набили горшків удвох з Мелашкою більше од Мотрі, — сказав Карпо.

— Не жартуй си́ну! Ти ще молодий. Пам'ятай: у тебе діти, в тебе худоба. Гляди лишень . . .

— Та вже святить, не святить мою хату, а я її одірву та й не буду закладать на колотнечу, — сказав Карпо й зараз заходився одривати хату та ставити на своєму ґрунті.

Двір був невеликий, а як його розділили, то, очевидячки, обидві половині стали ще менчі. Стара хата стояла на вулицю боком, бо хати в селах ставлять вікнами і дверима на південь, а південь припадав не на вулицю. Карпо поставив свою хату недалеко од Лаврінової. Вона стояла до Лаврінових дверей задвірком. Мотря намагалась, щоб Карпо загородив такий тин, щоб і птиця через його не перелетіла. Карпо мусів перегородити і двір, і огород.

— Отак би ти, Карпе, давно зробив, то були

б і горшки цілі, і в твої матері очі не повилазили б, — говорила Мотря.

Перебули Кайдашенки зіму на опрічних дворах, і дві сім'ї почали потроху миритися. Зпершу почали забігати з однієї хати у другу діти. Їм байдуже було про батьківську колотнечу. За дітьми почали забігати один до другого батьки для своєї господарської справи: то за стругом, то за сверлом, то за сокирою зпершу в повітки, а потім і в хати, а вже за ними почали любенько через тин розмовляти й жінки. Тільки Кайдашиха не ходила до Мотрі: сліпе око навіки загородило їй стежку до неї. На Кайдашевій давній оселі повіяло миром. Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили у дворі через тин перелаз.

Мир між братами швидко зміцнів ще більше задля господарської справи, задля спільної вигоди.

Карпо, одрізавшись од батька, зпочатку таки набрався багато лиха, поки зібрався на своє хазяйство. Він був чоловік гордий, упертий, не любив нікому кланятись, навіть рідному батькові. В його була тільки пара волів, і як йому треба було спрягатися під плуга, він ніколи не просив волів у батька, а напитував супряжичів між чужими людьми. В Лавріна зосталась пара батькових волів. Карпо спрягався з Лавріном, і вони вдвох у супрязі орали попереду Карпове поле, а потім Лаврінове. Карпо ходив за плугом, а Лаврін був за погонича. Спільна вигода присилувала їх помагати один одному в оранці, і в сійбі, і в заволікуванні, і в возовиці.

Саме тоді пішла залізна дорога з Києва недалечко од Семигор. Селяни почали держати коні і

ставали під хуру возить на залізну дорогу сахар з ближчих сахарень, борошно з панських та жидівських млинів. Карпо й Лаврін купили й собі по коняці. А що на одному коні далеко не заїдеш і багато ваги не завезеш, то вони спрягались кіньми під одну хуру й ділились заробітками по половині.

Податки були великі, плата за землю була чимала; і Карпо й Лаврін побачили, що поле не настанить їм грошей на податки, і мусіли шукати заробітків у осінній та зимній безробітній час.

Громада в волости обібрала Карпа за десяцького.

— Карпо чоловік гордий та жорсткий, з його буде добрий сіпак, може, його боятимуться хоч баби та молодці, — говорила громада.

— А, може, панове-громадо, ми оберемо за десяцького Мотрю, — крикнув слівце один жартовливий чоловік.

— Не можна! Вона повибиває всім бабам очі, — гукнули чоловіки, сміючись.

Прийшов приказ з волости рівняти шляхи, лагодити мости, та насипати на багнах греблі. Карпо загадував людям на роботу й поперед усього звелів скопати той капосний горбик на горі, вище од свого города, на котрому його батько поламав десятків зо два возів.

— А ну, Лавріне, бери заступа та йди на роботу! — загадував Карпо братові.

— Піди вижени на роботу свою Мотрю, — промовила стара Кайдашиха.

— І Мотрю вижену. Ви думаєте що пожалію? — говорив Карпо.

Він і, справді, мусів вислати на роботу і свою Мотрю. Люде прокопали спуск навскоси так, як колись радив старий покійний Кайдаш, ще й горбик молодиці знесли у приполах під Карпів тин.

Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилась і почала встоювати за свою вигоду, за своє громадське право. Громаді прийшлося полатися з паном.

Недалеко од села був хутір. Там на семигорському полі текла невелика річка. Багатий пан у давні часи загатив її здоровою греблею, й вийшов здоровий на верству ставок. Пан поставив на ставку питель. Але вище од ставка з тієї річки одділялась течія, вже не на панському, а на людському полі, в горбді одного чоловіка. За часів панщини пан загатив і ту течію греблею, бо тоді вся земля була панська. Тепер семигорська громада почала метикувати, що та гребля на течії на громадській землі. Карпо нараїв дуже хитру штуку: прокопати через огород чоловіка канаву, вище панської греблі, пустити з неї воду з річки, тай поставити в горбді громадський млин, щоб було чим оплачувати волость та громадську пошту.

— Е, добре ти радиш Карпе! — гукнула громада. — Подаваймо письмо до мирового посередника.

Подала громада письмо, посередник дозволив ставити млин. Карпо зібрав людей. Канаву прокопали в одну мить, накупили деревні, найняли майстрів — і громадський млин виріс, як з землі.

Але панський питель перестав молоти на одно колесо. Пан налічив на громаду кілька тисяч карбованців і подав бумагу в суд. А громадський млин

меле собі потроху та заробляє гроші на громадські справи, доки суд не рішив, що громадське діло про млин правдиве.

Пан розсердився й заборонив селянам пускати череду на свою толоку. Прийшлося селянам погано. Доки людський хліб стояв у полі, не можна було пасти череди в озимині та ярині. Громадської толоки було мало. Випасу зовсім не було. Громада загомонила.

— Що це таке з паном! Ми йому збираємо хліб за невеликі гроші, а він не пускає череди на свою толоку. Змовося та берімо більшу плату за роботу на лану та на буряках, — кричав Карпо: — нехай знає, як шанувати громаду.

Громада підняла плату за роботу. Пан не схотів поступитись, а чоловіки й молодіці, закинувши сапи за плечі, поверталися з поля додому. Їконом догнав їх аж коло царини, вернув на буряки й поступився більшою платою.

Пан поступився більшою платою за роботу, а на випас усе-таки було трудно. Карпо й Лаврін мусіли спродати кілька овець та свиней. Карпові й Лаврінові було трудно хазяйнувати. Й літом, і зімою вони заробляли то на полі в пана, то ставали під хуру, і все-таки їм трудно було широчити своє хазяйство. Викуп за землю, подушне, плата на вблость, на школу, на пошту — все те витягало останні гроші зі скрині.

Хазяйство в Кайдашенків не широчилось, а все стояло на одному місці. Лаврін зовсім не вдався в батька: він і в рот не брав горілки, а Карпо тільки вряди-годи любив вишити по чарці з добрими людьми.

Заробляні гроші не розлітались марно, а все-таки й не зоставались у скрині.

Тимчасом громада знов почала діло з жидом. Один багатий жид з містечка заплатив панові добрі гроші й купив собі право поставити в селі на панській землі шинки. Він завітчав своїми шинками село з чотирьох боків і пустив горілку по дешевшій ціні, ніж у громадському шинку. Люде кинулись за горілкою до жидівських шинків. Громадський шинок стояв порожній; в його ніхто й не заглядав.

Волосний зібрав громаду. Кайдашенки почали кричати в громаді.

— Панове громадо, — говорив Карпо: — нехай ніхто з села не купує горілки в жидівських шинках. Посадім коло шинку десятичних та соцьких, нехай дрючками одганяють людей.

— Я сам сяду з дрюком і буду одганяти хоч би й свою рідню! — гукав Лаврін. — Нехай жиди посидять дурно ціле літо над своїми барилами. Посидять та й підуть.

— Добре Кайдашенки радять! — загула громада. — Посадім людей та й не пускаймо нікого в жидівські шинки.

Громада порадилась і розійшлась.

Жид побачив, що не переливки, взяв відро горілки, одніс волосному, друге одніс писареві, зібрав до себе в шинок десять чоловіка, таких, що заправляли громадою, і поставив їм ціле відро горілки.

— Чого нам змагаться, — говорив хитрий жид: — на що вам мене кривдити? Буду я заробляти, будете й ви. Я поставлю ціну у своїх шинках таку,

як у вашому, ще й зараз заплачу в волость сорок карбованців одніного.

— Чи вже заплатиш? — гукнули чоловіки.

— Ой, ой! Чом і не заплатити для добрих людей: ви думаєте, що я жид, то в мене й душі нема? Я ладен і на церкву дати. Ет! Та що й говорити! От вам хрест, коли не ймете віри!

І жид перехрестився зовсім по-християнський.

— Чи ти ба! Жид хреститься! — гомоніли люде.

— Ви думаєте, що я не поважаю вашої віри? Та я ладен жити з вами, як з братами, — підлещувався жид. — От вам ще відро горілки! Сура! А винесли гостям оселедців та паляниць! — гукнув жид до жидівки.

Сура зітхнула на всю кімнату, так їй було шкода оселедців, але вона винесла й поклала перед людьми на столі.

— Ікте, люде добрі! Ви думаєте, що я шкодую для вас? — говорила Сура: — ой, вей мір, ой, ой! — крикнула вона вже тихенько, виходячи з хати.

Люде шили, закусували та слухали Берка, а Берко неначе грав їм на цимбалах своїми облесливими словами.

Давні панщаники понаставляли вуха та слухали Берка. Його слова, підсолоджені горілкою та приправлені оселедцями, так і влазили в їх душі. Вони не знали, що жид вибере ті сорок карбованців і за оселедці, і за ту горілку, що вони в його дурнички п'ють, з їх таки кишень то недоливками, то водою, підливою в горілку, то більшою платою.

Люде розтали, як віск, і почали хвалити жида. Деякі вже були зовсім п'яні.

— Так що ж, панове, та ще й які панове! Що тепер пан перед вами! Ви, Грицьку, тепер пан! От хто пан! Що схочете в волости, те й зробите! Ви, Петре, тепер господар на все село, ніби князь! Тепер ви пани, а пани вже перевелись на Іцькову сучку, — підлецувався Берко до мужиків: — так що ж, панове, чи згоднітесь громадою оддати мені і свій шинок, і будете пускати людей в мої шинки? Я подарую сорок карбованців на волость. а за ваш шинок зараз покладу гроші на стіл!

— А добрий бісової пари жид! — гукнув один п'янийський мужик, — ще й гроші зараз дає. Будемо стояти на сході за його!

— А вже ж будемо, бо ще й на церкву покладе! А перехрестися, Берку! Чи ти ба', як бісова пара кумедно хреститься!

Берко хрестився і спльовував набік.

Саме в той час Карпо Кайдашенко їхав з ярмарку, вглядів коло панського шинку купу людей та й став. Берко знав, що Карпо горілки не любить і на сході йде все проти його. Він сховався в кімнату.

— Здоров був, Карпе! — гукнув Грицько й почав обнімать та цілувати Карпа. Гостра неголяна Грицькова борода колола Карпове лице, неначе голками.

— Та здоров був... — говорив Карпо, одвертаючи лице: — та годі вже!

— Здоров був, соколе! Та зайди бо в шинок та випий хоч чарочку з нами! — мовив Грицько і знов ухопив Карпа руками за шию і змокнув його в щоку.

Грицькова борода подряпала Карпові щоку, аж кров виступила.

— Та одчепись їк нечистій матері! Оце припало тобі цілуватись! Аж кров виступила на щоці.

— Серце! Голубчику! Чи вже ти оце не вип'єш з нами хоч по одній чарці, хоч пів чарки! Та тут же такий добрий жид, а, що вже й казати! Аж хреститься, сучий син!

Грицько розвів знов руки й наставив губи.

— Та одчепись собі! Піди обніми та поцілуй мою коняку, коли вже припала охота цілуватись, — говорив Карпо: — а на що це ви горілку п'єте в жидівському шинку? — спитав Карпо.

— Та бодай не казати . . . — сказав Грицько: — тут такий добрий жид, такий добрий, чорт його знає, де він такий добрий взявся. Благодареніє Богу і всім святим, він і на церкву дасть! Ото кумедія!

— А ви забули, що самі на громаді постановили?

— Серце, голубчику, білий лебедику! — говорив п'яний Грицько, тикнувши колючою бородою Карпові в ніс: — та не цурайся бо нашого хліба-соли.

Карпо бачив, що з п'яним розмовлять тільки гаяти час, вдарив коняку батогом. Віз покотився.

— Карпе, Карпе! Та зайди бо та хоч по крапельці, хоч пів крапельки! — гукав ззаду Грицько й біг за возом!

На другий день зібралась громада. Прийшов Карпо і вдивився. Громада співала вже ніщої; волосний та писарь тягли за громадою і кричали, щоб оддати Беркові і громадський шинок, не тільки що пускати людей по горілку і в жидівські шинки . . ., бо Берко зараз платить гроші . . .

— Панове-громада! Погана ваша рада, я не пристаю на це! — сказав понуро Карпо й одійшов од громади набік.

Громада оддала Беркові громадський шинок, хоч Берко на церкву грошей не дав, а тільки дурив п'яних мужиків.

Громада дорого потім заплатила хитрому жи-дові . . .

Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валилися під його шинком, та зараз таки підняв скажену ціну на горілку в усіх шинках.

X.

Цілу зіму й весну Кайдашенки прожили в ладі. Кайдашиха, котру "пер на селі дражнили безокою ікономшею, сердилась на Мотрю, але невістки на те не вважали й жили між собою у згоді. Маврін любив Мелашку: ніколи її не то що не бив, і пальцем не зачіпав, навіть ніколи не лаявся з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити й більше мовчав.

Але настала весна. Хати Кайдашенків стояли дуже близько одна коло одної, а їх городи були перегороджені тільки поганеньким тинном.

Мелашка посадила огірки коло самого тину. Огірки зійшли, як зелене руно. Показалися ранні огірочки. Мотря півень перескочив через тин та давай вибирати Мелашчині огірки. Півень сокотав та

скликав курей. Усі Мотрині кури перелетіли через тинь і огірки. За курми полізли крізь тинь курчата. Квочка вигребла їм саме серед огідшини.

Стара Кайдашиха вийшла на горід, угляділа таку шкоду, та аж за голову вхопилась. Вона напала під ногами палицю та й поперла нею на курей. Палиця влучила в півня; півень крикнув і потяг через тинь перебиту ногу. Двоє курчат лигло на місці.

Мотря вибігла і вгляділа свого півня. Півень тяг ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили мійому півневі ногу? — гукнула Мотря через тинь до Кайдашихи.

— А то ж хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поім.

— То й закатите! Хибі в нас волости нема, — говорила Мотря: — не було пак вам на городі місця для огірків; насадили під самим перелазом. Карпо! Чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить, — обізвався спокійно Карпо.

— Карпо! Піди до матері та скажи їй, пехай вона другий раз не б'є моїх курей, — чеплилась Мотря.

— Гм? — мукнув Карпо, стоячи коло хати.

— Карпо! Чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря.

Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпо! Чи ти глухий, чи ти хочеш мене зі світа зогнати? Піди та вилай свою матір.

— Піди та лайся, про мене, хоч до самого вечора, — сказав дуже спокійно Карпо.

— Та й півного, так! Оце добре! Мати вбила двох курчат, перебила півневі ногу . . .

— Підсипай, підсипай перцю, — насмішувато сказав Карпо.

— Біжи, нехай Лаврін заплатить за півня! — крикнула Мотря під самим вухом у Карпа.

— А ну, голосніше, бо не чую! Підкидай соли до перцю, бо вже давно їли з перцем.

— Підси посип перцем своїй матері в носі та в роті, — верещала Мотря.

— Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець. Уже дуже наперчила!

— Бий тебе сила Божа, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! — промовив спокійно Карпо, скося подивившись на Мотрю й насупивши брови.

Мотря оступилась.

Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та й побіг у Мотрину картоплю. Як угляділа Мотря, як ухопить хворостину, як вперіщить кабанчика по спині! Кабанчик закувікав та й потяг по землі зад з двома ногами. Мотря вхопила його за ноги та й перекинула в Лаврінів двір. Стара Кайдашиха вибігла з хати, вгляділа кабанчика й паробила галасу на весь двір.

— А це хто перебив спину нашому кабанцеві?

— Я перебила! — гукнула Мотря зза вугла своєї хати. — Нехай не лазить у мій огорог. Оце вам за мого півня!

Мотря стояла за своєю хатою й виглядала зу-

мисне Кайдашиху. Вона гукнула до Кайдашихи одривчасто, крутнулась і побігла в хату.

— Лавріне! Мелашко! Вся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що то наробила наша Мотруня?

Лаврін і Мелашка вибігли з хати й дивились на бідного кабанця. Їх узяв, якаль та досада.

— Це вже Мотря і, справді, не-знати-що виробляє, — сказав Лаврін на вітер.

Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила зза вугла, як козак з маку.

— Ось і я! Чую, чую, як мене кличете! Оце вам за мого півня! Оце вам за мої курчата, що свекруха побила. Тепер позивайте мене!

Мотря вдарила кулак об кулак, нахилившись через тин як можна далі в Лаврінів двір, неначе хотіла достати кулаками до Кайдашихи; потім крутнулась і швидко щезла за вуглом, неначе на повітрі розлетілась.

— Потривай же ти, суко! Скручу я голову твому півневі, — сказала Кайдашиха.

Кайдашиха взяла кужіль, сіла приєсти за хатою та все поглядала на огірки. Коли це Мотрин півень вилітає на тин: потрінав крилами, закукурікав та шубовість у Лаврінові огірки. Кайдашиха схопилася з місця та давай закрадатись до півня з кужілем. А півень клює огірки та тільки соко-ко-ко-ко — неначе дражниться з баби. Баба як поперла кужілем, та лусь його по голові! Півень закрутився на одному місці. Кайдашиха вхопила його, скрутила йому в'язи, потім дорізала, спарила, обскубла та й укинула в борщ.

Але в той час прийшли Мотрині діти до Мелашиних дітей гуляти. Старший хлопець і вглядів півнячу перебиту ногу, що стреміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав.

Мотря вбігла в Лаврінову хату, заглянула в піч, не сказавши добри-день. Ой, таточку! Ой, лишечко! З горшка й, справді, стреміла здорова перебита півняча нога з товстою гулею по середині і з одним одрубаним кігтем. Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила півня за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

— Ой, бабо! — крикнула одна дитина до старої Кайдашихи: — побіг півень з горшка, тільки потьки по припічку потекли.

Баба мовчала, надувши щок. Мелашці стало ніяково. Лаврін осміхнувся.

Мотря вбігла у свою хату з півнем у руках та сунулась до Карна.

— Чи ти ба', що твоя мати виробляє! Ото тобі перець з сіллю! Піди насип своїй матері повний рот перцю, ще й сліпе око потруси. Вона зовсім сказала і без перцю. Адже ж це наш півень? — сказала Мотря, показуючи Карпові перебиту ногу.

— Наш. На віщо ж ти зарізала?

— Мати твоя скрутила йому голову, ще й у світ борщ укинула. Піди та виколи своїй матері друге око! Який ти господар? Чом ти їй нічого не кажеш? Та твоя мати відьма; та вона незабаром поріже та повкидає в борщ моїх дітей. Піди, та хоч обскуби їй коси.

Карпові шкода було півня. Він розсердився на

матір' за такі збитки й мусів іти лаятися з матіррю та з Лавріном.

Він вернувся додому, а тим часом Мотря звеліла своїм дітям упіймать Мелашиного чорного півня та принести до хати. Хлопцям тільки того було й треба. Вони покатали на Лаврінів город, виїмали чорного півня і принесли матері. Мотря вкинула його в кучу.

Тимчасом поганенький тинок між двома городами зовсім осушився. Рову не було, і через тин почали скакати свині. На другий день у Карнів город ускочив Лаврінів рябий кабан і порався в картоплі.

Мотря вгляділа кабана й наробила гвалту. Вона вхопила рогача, діти забрали кочерги й гуртом кинулись за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана у свій хлів та й зачинила.

Лаврін почав кричати через тин, щоб Карпо випустив кабана.

— А вже ж! Кабан твоїй у займані. Викупи, то й візь. — гукнула Мотря через тин: — а як не викупи, то верни мені пів мішка картоплі.

Лавріночухав потилицю та й пішов у хату. Кайдашиха тільки губи сціпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок подоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі стояла коняка, прив'язана до воза, й їла сіно. Карпові діти одв'язали коняку й почали їздити верхом по дворі. Коняка зірнула¹⁾ з гнuzдечки, на радощах змиснула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок

¹⁾ зринула, вирватась

звився, як полотно, під кіньськими копитами й поліг на огородину. Коняка пішла пастиись на Лаврінові буряки.

Лаврінозі діти прибігли в хату й дали знати бабі та батькові. Всі похвибігали з хати, побрали дрючки, та давай ганятися за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели у хлів та її заперли.

Карпові діти бачили все те з двора. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займані в баби, зачиняна у хліві.

Карпо й Мотря вже трохи були на-підпиту й побігли додому.

— Як! Чи то можна? За свого паршивого кабана вони сміли взяти нашого коня? — кричала дорогою Мотря.

— Я їм покажу, що мій кінь не те, що їх півень, — говорив сь дитий Карпо.

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вешталась коло хати без діла: вона ждала Мотрі. В неї аж губи трусились до лайки, та не було з ким лаяться. Вона вгляділа Мотрю й затрусилась.

— А на що ви, мамо, зайняли нашу коняку? — гукнула Мотря до Кайдашихи.

— Оце б тягла твою дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала, — обізвалась Кайдашиха.

Не чорна хмара з синього моря виступала, то виступала Мотря з Карпом зза своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближа-

лась до тину стара видроока¹⁾ Кайдашиха, а за нею вибігла в хати Мелашка з Лавріном, а за ними по-вибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої сумно й понуро.

Мотря стояла коло тину, висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостряним лицем, з блискучими, як жар, чорними, маленькими очима. Вона була в одній сорочці і в вузькій запасці. Хазяїновита, але скупа, вона втинала одержу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влітла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку зі здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо в вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штаних з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штанцях, у сороченятах з короткими рукавами, у спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній²⁾ білій, як сніг, сорочці, у здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін в широких рясених синіх з білими смугами штаних, в чоботях. Мелашка розцвіла і стала повніща на

¹⁾ Так називають га Київщині людину, в якої очі з виверненими повіками або розтягнені на боки — тут: з видертим, вибитим оком

²⁾ така, що в ній складок багато, широка

виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце лило світ на двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашисі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка ссяла, як куцкалий, посаджений серед двора. А соняшне марево заливало всіх, дріжало, переливалось між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок спувалась по дворі кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей. Їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

— На що ви одв'язали нашого коня та заперли у свій хлів! — крикнула Мотря. — Не святі ж прийшли з неба та одв'язали його.

— Одчепись, сатано! Хто його одв'язував? То твої діти їздили по дворі та й упустили його, — крикнула Кайдашиха.

— То, мамо, баба одв'язали коня та й пустили по дворі, — брехали Мотрині діти зза вугла.

— Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не випустив коня, а кінь як задер задні ноги та плиг у наш горід! — кричав Лаврінів хлопце.

— Он глянь, суко, на тині! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня, — кричала баба Кайдашиха.

— Як то? За свого невірного, гнилого кабана та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

— То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан, — кричала Мелашка зза бабиних плечей.

— Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала, — кричала Мотря до Мелашки.

— Принеси лишень три карбованці, а ні, то піду в волость тебе позивати, — обізвалась Мелашка.

— Ще й вона піде в волость! Втри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость, — кричала Мотря.

— Не лайся, злодюго, бо я тобі в вічі плюну, — говорила баба Кайдашиха.

Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люде з кутка позбігались і дивились у ворота й через тин. Декотрі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити і вговорювали Мотрю.

— Та це ж ті каторжні Балаші! Хибà ви їх не знаєте? — кричала Мотря до людей.

— Та це ж ті іродові Довбиші! Хибà ж ви їх не знаєте? — репетувала баба Кайдашиха. — Це ж вона того вовчого заводу з чортячими хвостами.

— І твоя мати така відьма, як ти! І твоя тітка крала півмітки! І твої діти злодії, бо ти їх учиш красти в нас огірки! — кричала Мелашка.

— Та годі вам лаятись! — гукнув зза тину один чоловік.

— Як же годі! Та це ж ті підтикані, задрипані Балаші! Хибà ж ви їх не знаєте? Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! — кричала Мотря: — он зав'язалась, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами.

— Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш! У тебе й до того розуму та хисту нема, — кричала Мелашка.

— В тебе вже розуму, як у дірявому горшку; стільки, як у твоїх свекрухи! — кричала Мотря, взявшись за два кілки й висунувшись у Лаврінів двір.

— Що я тобі винна, що ти мене потріпуєш? — крикнула Кайдашиха й кинулась до тину так швидко, що Мотря покинула кілки й оступилась од тину.

— Оддайте мені коня! — крикнув Карпо після всього, — бо як не оддаєте, то я й сам візьму.

— Ба, не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати, — обізвався Лаврін.

— А за віщо я буду тобі платити? Твої свині скакають у мій город, а моя коняка вскочила у твоїй! Оддай коня, бо піду з дрючком одпірати хлів, — гукав Карпо.

— Ба, не оддам! Про мене, йди в волость позивати, — кричав Лаврін.

Карпо стояв блідий, як смерть. В його голові трохи шуміла горілка. Він ухопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку вище од дверей виглядала смирна коняка з добрими очима. Всі у дворі стояли та мовчки дивились на Карпа; всі боялись його зачіпати, бо знали, що він — не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулась до хліва й заступила двері.

Карпо вхопив матір'я за плечі, придушив з усієї сили до хліва і крикнув, як несамовитий:

— Нате, їжте мене, або я вас звім!

Карпо затрусив матір'рю так, що легенький хлів увесь затрусився. Баба заголосила, випручалась, та

навтеки з двора. Карпо погнався за нею з дрючком. Але стара була прудка й так покатала, як мала дівчина. Важкий Карпо у адорових чоботях ніяк не міг догнати матері.

— По спині лупи її! Виколи дрючком її друге око! — кричала з двора Мотря.

Лаврін з Мелашкою побіг слідком за Карпом обороняти матір. Кайдашиха побігла згори й добігла до ставка. Карпо наздогнав її. Вона вже чула над головою дрючка і з переляку вскочила у ставок, не піднявши подола. Карпо добіг до води та й спинивсь.

— Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! — гукнув він на березі.

— Гвалт! Рятуйте, хто в Бога вірує! Ой, утопить мене! — кричала баба, стоячи по коліна в воді.

— Та не втопишся, бабо, бо навіть і серед ставка старій жабі по коліна, — сказав один чоловік, що напував воли.

Карпо плюнув у воду, вернувся додому та й пішов у клуню спати. Кайдашиха вилізла з води, мокра до самого пояса й заляпана по саму шию, та й побігла просто до священника. Вона йшла через село й голосила та жалілась людям на сина, на Мотрю.

Лаврін, Мелашка, їх діти й юрба людей — всі йшли слідком за бабою через село. Кайдашиха прийшла до священника й почала плакати та жаліться на Карпа й на Мотрю.

— Батюшко! Зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитись. Мотря вибила мені око, а Карпо трохи мене сьогодні не втопив.

Священик одіслав Кайдашиху в волость. Вона пішла в волость. Слідком за нею йшли люде й діти. В волости присудили або дати Карпові десять різок, або заплатити матері п'ять карбованців, як тільки Карпо не перепросить матері й не помириться з нею.

Карпо над вечір проспався. Його покликали в волость і, хоч він був десятицьким, хотіли його простягти і виспати десять різок.

Карпові стало сором. Він не робив панщини, і його пани не били. Він перепросив матір, і між двома Кайдашенками знов настав мир. Щоб свині не скакали через тин, вони в осени перекопали батьківський город ровом, ще й дерезою обсадили.

Знов почалася згода між Кайдашенками. Малі діти знов перші почали прибігати одні до одних гуляти; за ними почали заходити одні до другого брати, а після всіх пересердилися їх жінки, хоч од їх перших усе лихо починалось.

Брати зовсім помирилися, і Лаврін держав до хреста Карпову дитину.

Минула зіма. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знов почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погналася вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерею. В сім'ї всі звали ту грушу Лавріноюю. За це знали всі на кутку.

Груша росла широко й високо й довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла його груша. Але доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду, того літа груша вродила та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі як мед, таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля ажгнулося додолу.

Лаврінові діти довідались, що та груша не дядькова, хоч стоїть у дядьковому городі, — а батькова. Стара бабуся їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвати груш.

Діти тільки того і ждали. Хлопці полізли на грушу, та давай трусить, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А на що це ви рвете наші груші! — крикнула Мотря на небожів та небог.

— Еге! Це не ваші груші. Бабуся казали, що це груша батькова, а не дядькова, — говорили діти, та все збирали груші.

— Ось я вам дам груш! Зараз повикидайте мені груші з пазух, бо я нарву кропиви та позадираю вам спіднички, та дам таких груш, що ви не потрапите, кудюю втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулись на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А на віщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей! — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш, — обізвалася зза тину Мотря.

— А хибà ж це твої груші! Це наша груша; хибà ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай? На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушниця тобі наговорила на вербі груші, а на осиці кислиці, — говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступатися за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати і вже лаяла Мотрю на всю пельку.

— Йдіть, діти, та рвіть груші сміливо! Це наша груша, — говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть у мій огоро́д удруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю, — кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, та жовті, як віскі! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони були зовсім чужі, а тут і бабуся й мауся кажуть, що можна і треба рвати!

Діти знов полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спини.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Черештин ляпались уже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене в волость, — говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись, — говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків огород, а Мотря частувала їх різкою. Браті мусіли йти в волость. У волости присудили, щоб Карпо давав що-року половину груш Лаврінові, або щоб одгородив до Лаврінового двора грушу з землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю на-віки.

— А вже ж, так оце продам два аршини землі! — кричав Карпо. — Й й Лаврінових грошей не хочу, і землі не дам. Про мене, нехай приймє собі грушу на свій двір, — говорив Карпо.

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийнять, — говорив в волости голова: — а рубати доброго дерева гріх. Давай що-року половину груш Лаврінові, та й ідіть собі в Богом.

Лаврін та Карпо вийшли з волости й ніби-то помирились. Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала лнчої.

— За що їм давать половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює в волости.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей зі свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали Мотрині та Лаврінові діти.

Минула зіма, знов настало літо. Капосна груша неначе на злість ще більше розрослась і вшир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові й дорого коштували на ярмарку. Тут

уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти.

Знов почалась така сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, як бджола на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалася за своїх дітей, як вовчиця, кинулась до Мотрі і трохи не здерла з неї очіпка. Карпо й Лаврін пішли до священника. Священик раїв їм зробити таксамо, як передніше раїли в волости.

— Ти, Карпе, заплати Лаврінові одчипного три карбованці, і нехай груша буде на-віки твоя. Ти, Лавріне, пристаєш на те? — спитав священник.

— Чи то можна пристати на те? — сказав Лаврін.
— Я що-року продам груш за три карбованці, а то щоб я взяв три карбованці раз, та й годі. От нехай мені Карпо одріже на два аршини землі з грушею та й одгородить! От на це я пристану.

— А вже ж! У мене й так огорода обмалъ, ще й одріж йому на два аршини! Я на це не пристану, — сказав Карпо: — про мене, Лавріне, бери грушу та пересади у свій город.

— То діліться що-року грушами по половині, — сказав священник.

— Коли ж, батюшко, Лаврінові діти лазять у город, вибачайте, як свині, й толочать огородину, а стара мати ще й намовляють їх, — сказав Карпо.

— Бо твоя жінка таки гадюка, вибачайте в цім слові, батюшко: твою жінку тільки посадити у клітку та показувати за гроші, як звірюку на ярмарках. Вона кривдила, батюшко, й нашу матір,

вибила їй око, й моїх дітей так і лупить ломакою, по чому влучить, — жалувався Лаврін.

— Ну, то як же воно буде? — спитав священник.

— Нехай так буде, батюшко, як скажете. Так як ви присудите, так воно вже нехай і буде, — скавали брати.

— То я ж кажу, щоб Карпо заплатив тобі три або чотирі карбованці, та й нехай буде груша його, то й сварки більше не буде між вами, — знов сказав священник.

— Зроду на це не згоджусь, — сказав Лаврін: — там, батюшко, груші, вибачайте, коли ласка, як ваші кулаки. Я що-року продам груш два або й три мішки за три або й за чотирі карбованці.

— Ну то ти, Карпе, одріж йому землю з грушею.

— Хиба я таки сказився, чи з глузду з'їхав, щоб одрізувати землю, — сказав Карпо.

— То йдіть собі та, про мене, вдайтесь тими грушами разом з своїми жінками, — сказав священник, пішов у кімнату та й зачинив двері.

Карпо й Лаврін постояли й пішли додому та все лаялись. Лаврін кричав, що візьме сокиру та зрубає грушу. Вони застали надворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгризались од Мотрі й неначе гавкали через тин. Люде з кутка почали збігаться. Прибігла й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой, Господи! Як би хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її — сказала премудра баба Палажка, — геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату

одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирилися.

— Навчай, навчай! Яка пак премудра! — не втерпіла баба Параска. — Подивись лишень на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву, а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то, може, і між вами був би мир.

Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирилися. В обох садибах настала мирнота й тиша.

К і н е ц ь.

**У „Бібліотеці українських і чужих
романів“ появилися**

досі ось які твори:

I.	Анатоль Свидницький, Люборацькі.
II.	} Ольга Кобилянська, Царівна.
III.	
IV.	Г. Майрінк, Голем.
V.	} Антін Крушельницький, Рубають ліс.
VI.	
VII.	Іван Франко, Захар Беркут.
VIII.	} Толстой, Відродження, 2 томи.
IX.	
X.	} О. Кобилянська, Земля.
XI.	
XII.	} Б. Келерман, Тунель.
XIII.	
XIV.	} Михайло Яцків, Танець тіней.
XV.	
XVI.	} І. Нечуй-Левицький, Причепа.
XVII.	
XVIII.	} К. Тетмаер, Янгол смерті.
XIX.	
XX.	} Павль Келер, Зима.
XXI.	
XXII.	} Б. Лепкий, Мотря.
XXIII.	
XXIV.	} М. Горький, Мати.
XXV.	
XXVI.	} І. Нечуй-Левицький, Хмари.
XXVII.	
XXVIII.	} Ів. Франко, Перехресні стежки.
XXIX.	
XXX.	} Ів. Франко, Основи суспільности.
XXXI.	
XXXII.	І. Нечуй-Левицький, Кайдашева сім'я.

Українська Накладня

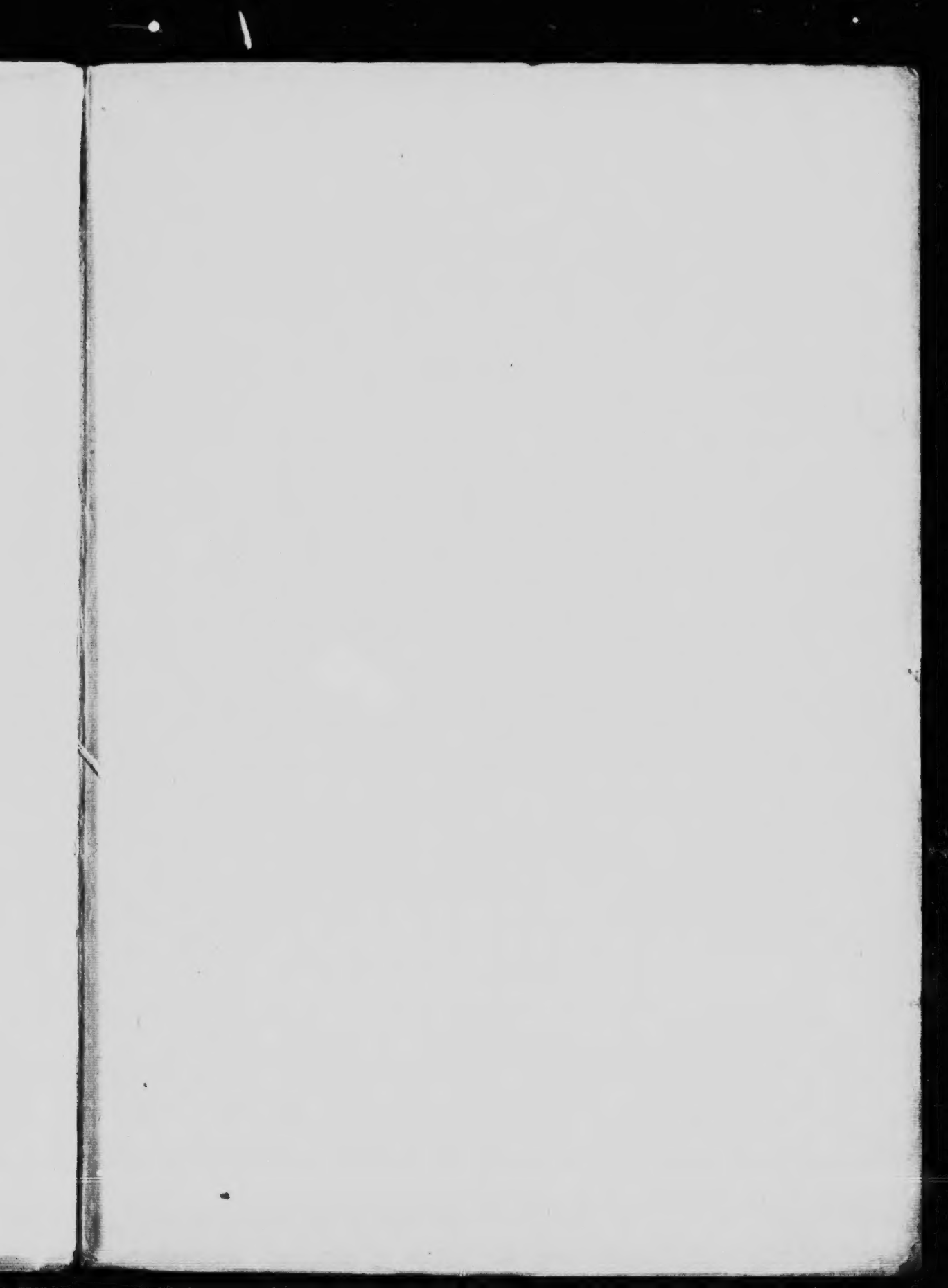
видає

ілюстровані твори українських класиків і сучасних письменників

у критичних виданнях, з літературно-історич-
ними вводами, життєписами й поясненнями
на сильному папері, лексиконового формату
гарного викінчення.

Досі появилися або друкуються:

- I. Твори Тараса Шевченка,**
у трьох томах, видання Богдана Лепкого.
- II. Повне видання творів Тараса Шевченка**
(українських і російських), перше найповніше видання
Богдана Лепкого, 5 томів.
- III. Твори Івана Котляревського,**
видання Павла Зайцева, 1 том.
- IV. Твори Григорія Квітки - Основ'яненка**
видання Сергія Єфремова, 2 томи.
- V. Твори Марка Вовчка,**
видання Богдана Лепкого, 3 томи.
- VI. Іван Франко: „З вершин і низин“,**
третє видання Д-ра Василя Сімовича, 1 том.
- VII. Богдан Лепкий: „Писання“**
видання автора у 2 томах.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

Українська Накладня
с. з о. н.
BERLIN W 62
Kurfürstenstrasse 83

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Район 10

Книгарня Українського
Народнього Союзу
30, E. 7th St.
NEW-YORK (U. S. A.)

Ukrainska Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
WINNIPEG MAN. (Canada)

Голандська Накладня
Якова Орендтлайна
в КОЛОМНІ
Голандчина